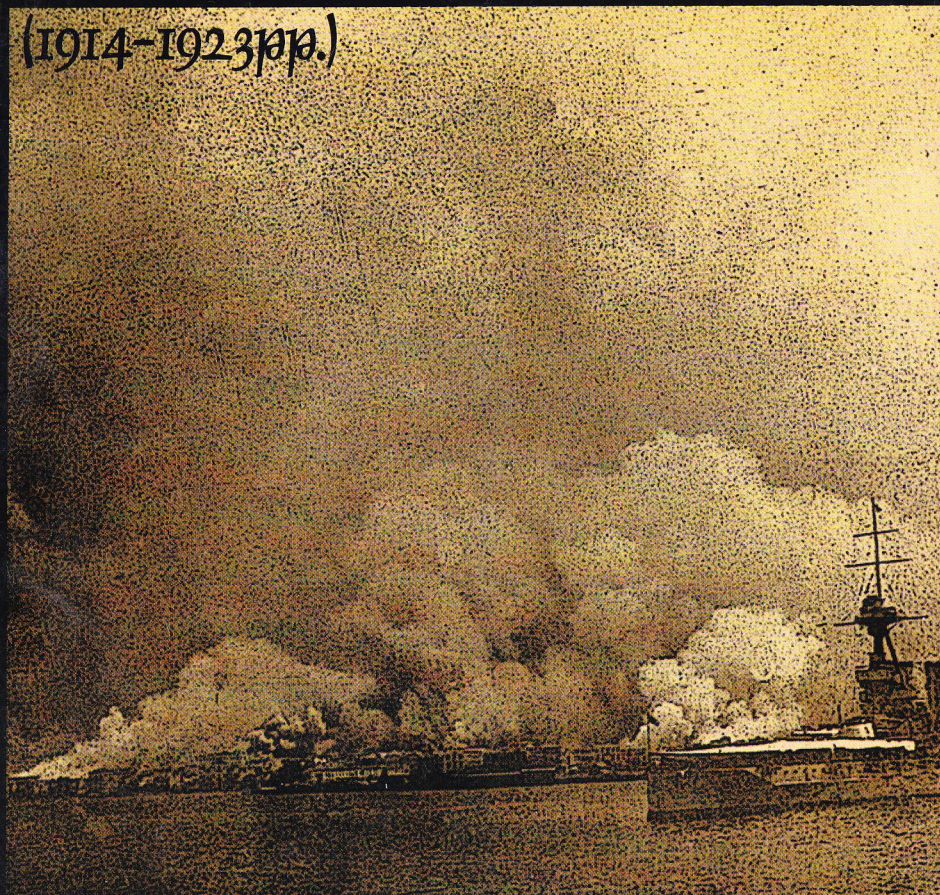

ԳԵՎՈՐԳ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՀՈՒՅՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
ԵՎ ՓՈԲՐԱՄԻԱԿԱՆ ԱՂԵՏԸ

(1914-1923թթ.)

ՆԱՅԱՍԱՆԻ ՆԱՆՐԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՆԱՅՈՅ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԹԱՆԳԱՐԱՆ - ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԳԵՎՈՐԳ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՆՈՒՅՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ
ՓՈՔՐԱՍԻԱԿԱՆ ԱՂԵՏԸ
(1914-1923 թթ.)

ԵՐԵՎԱՆ 2012

9(56)
2-30

9-6

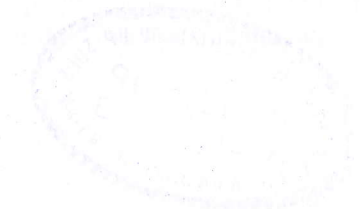
REPUBLIC OF ARMENIA
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
ARMENIAN GENOCIDE MUSEUM - INSTITUTE

GEVORG VARDANYAN

THE GREEK POPULATION IN THE
OTTOMAN EMPIRE AND THE ASIA
MINOR DISASTER
(1914 - 1923)

4880

YEREVAN 2012

Նրա արարակվում է ՆՆ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Նայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

ՆՏԴ 93/99
ԳՄԴ 63.3
Վ 301

Գրախոսներ՝
պ. գ. դ. Նայկ Դեմոյան
պ. գ. թ. Սուրեն Մանուկյան

Պարասխանատու խմբագիր՝ պ. գ. դ. Արսեն Ավագյան

Վարդանյան Գ.
Վ 301 Նույն բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում և Փոքրասիական աղետը (1914-1923թթ.) /Գ. Վարդանյան.-Եր.: Նայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2012.- 196 էջ:

Աշխատությունը նվիրված է Օսմանյան կայսրությունում հույն բնակչության կարգավիճակի և թուրքական իշխանությունների կողմից հույների զանգվածային փրկահանությունների ու կոտորածների քաղաքականության հետազոտությանը: Նախատեսվում է պարամաթանների, ցեղասպանագետների և ընթերցող լայն շրջանների համար:

ՆՏԴ 93/99
ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-9939-822-28-0

© Գևորգ Վարդանյան, 2012

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄՈՒՏՔԻ ԽՈՍՔ..... 7
ԱՌԱՋԱԲԱՆ..... 9
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ..... 19

ՆՈՒՅՆԵՐԻ ԲՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐՆ ՈՒ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՄԿՋԲԻՆ
1.1. Նույների բնակության շրջաններն Օսմանյան կայսրությունում XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին..... 19
1.2. Նույների ազապագրական շարժումն ու կոտորածները XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին..... 45
1.3. Նույների դրությունը երկպառակարգների կառավարման փարիներին..... 68

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ..... 88
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՆՈՒՅՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՌԱՋԻՆ ՆԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԵՎ 1919-1922 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՆՈՒՅՆ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ: ՆԱՅ-ՆՈՒՆԱԿԱՆ ՆԱՄԱԳՈՐԾԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁԵՐԸ
2.1. Նույների զանգվածային փրկահանություններն ու կոտորածներն Առաջին համաշխարհային պատերազմի փարիներին..... 88
2.2. Նույների զանգվածային փրկահանություններն ու կոտորածները 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պատերազմի ընթացքում: Զմյուռնիայի աղետը 108
2.3. Նայ-հունական համագործակցության փորձերը (XX դարի առաջին քառորդ)..... 134

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ.....	146
ՆՈՒՆԱԿԱՆ ՆԱՐՅԸ ԼՈՁԱՆԻ ՎԵՆԱԺՈՂՈՎՈՒՄ:	
ՆԱՅԵՐԻ ԵՎ ՆՈՒՅՆԵՐԻ ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ	
ՏԵՂԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ	
ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ	
ԸՆԴՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	
3.1. Լոգանի վեհաժողովում ստորագրված «Թուրքիայի և	
Նունաստանի միջև բնակչության փոխանակման վերաբերյալ»	
պայմանագիրը և դրա հեղանակները	146
3.2. Նայերի և հույների զանգվածային տեղահանությունների	
ու կոտորածների թուրքական քաղաքականության	
ընդհանրություններն ու տարբերությունները	157
ՎԵՐՉԱԲԱՆ	174
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿԶԲՆԱԴԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ	
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	179
SUMMARY.....	193

ՄՈՒՏՔԻ ԽՈՍՔ

1914-1923 թթ. ընթացքում երիտթուրքերը և քեմալականները կազմակերպեցին և իրականացրեցին լայնածավալ էթնիկ գաղթների քաղաքականություն, որը դրսևորվեց Օսմանյան կայսրության հայ, հույն և քրիստոնյա մյուս բնակչության զանգվածային տեղահանությունների և կոտորածների տեսքով: Քսաներորդ դարասկզբին Առաջին աշխարհամարտի բողի տակ իրականացված այս ցեղասպանությունը միավորվել էր նոր թուրքական պետության ստեղծմանը՝ «Թուրքիան» թուրքերի համար» կարգախոսով:

Արևմտահայության բնաջնջումից հետո հույների նկատմամբ որդեգրված քաղաքականությունը նպատակաուղղված էր կայսրության քրիստոնյա բնակչության նվազեցմանը, որը երկրի մահմեդականացման ու լիակատար թրքացման նպատակով տարվող ընդհանուր քաղաքականության մի մասն էր կազմում:

Նայոց ցեղասպանության դրվագների համապարփակ հետազոտման հետ մեկտեղ Օսմանյան կայսրության մյուս քրիստոնյա ժողովուրդների զանգվածային տեղահանությունների և կոտորածների ուսումնասիրումը կարևոր նշանակություն ունի, հատկապես համեմատական հետազոտությունների ծիրի մեջ դրանք քննարկելու տեսանկյունից: Ոստի պատահական չէ այն հանգամանքը, որ ցեղասպանագիտության մեջ շարունակաբար աճում է նաև հույների կոտորածների նկատմամբ գիտական հետաքրքրությունը: Այս հետազոտությունները կոչված են լրացնելու կարևոր այն բացերը, որոնց համեմատական ուսումնասիրությունը հնարավորություն կընձեռի լիարժեքորեն հասկանալ Օսմանյան Թուրքիայի կողմից հարյուրամյակներ շարունակ գործադրված «բռնության մշակույթի» առանցքային կետերն ու գաղափարաբանությունը, որոնք իրենց գազաթնակետին հասան պետականաստիճանով քաղաքականության մաս դարձած ցեղասպանությունների իրականացման ընթացքում:

1922 թ. սեպտեմբերի 13-15-ի Զմյուռնիայի հրդեհը, քաղաքի հայ և հույն բնակչության բռնի տեղահանությունները և զանգվածային կոտորածները, փաստորեն, Փոքր Ասիայի և Արևմտյան Նայաստանի լիակատար ապարքիստոնեացման քաղաքականության վերջին արարներից մեկն էր, որն իր հերթին ազդարարեց նաև նոր թուրքական պետականության՝ հանրապետական Թուրքիայի ծնունդը:

Գևորգ Վարդանյանի սույն մենագրությունն Օսմանյան կայսրության

գոյության վերջին քառորդում հույն բնակչության նկատմամբ իրականացված զանգվածային տեղահանությունների և կոտորածների քաղաքականությանը նվիրված արժեքավոր ուսումնասիրություն է, որը լուրջ ներդրում է հայ պատմագրության և ցեղասպանագիտության մեջ՝ այլ ժողովուրդների կոտորածների ուսումնասիրության բնագավառում առկա բացը լրացնելու առումով:

Նայկ Դենոյան
Նայոց ցեղասպանության
թանգարան-ինստիտուտի տնօրեն

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

14-15-րդ դդ. Օսմանյան կայսրության նվաճողական քաղաքականության հետևանքով հույն ժողովուրդը հայտնվեց թուրքական գերիշխանության տակ: 18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի սկզբին հույների ազգային-ազատագրական շարժման կարևոր ձեռքբերումը դարձավ Օսմանյան կայսրության կողմից Նունաստանի անկախության ճանաչումը 1830 թ.: Մակայն հունական տարածքների մի զգալի մասը շարունակում էր մնալ Օսմանյան կայսրության կազմում: 19-րդ դարում ծավալված բարենորոգչական շարժումը, չնայած օրենսդրական ձևակերպումներին, չլուծեց կայսրության մահմեդականների և քրիստոնյա փոքրամասնությունների իրավահավասարության խնդիրը: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին հույն ժողովուրդը շարունակեց ազգային-ազատագրական պայքարը՝ հիմնականում Կրեպետում, առանձին ելույթներ եղան նաև Թեսալիայում, Էպիրոսում ու այլ վայրերում, որոնց նկատմամբ սուլթանական իշխանությունները որդեգրեցին ճնշման քաղաքականություն: Երիտթուրքերի՝ իշխանության գալուց հետո, չնայած նրանց տրված խոստումներին, հույն հպատակների նկատմամբ որդեգրվեց ավելի հետադիմական դիրքորոշում:

Բալկանյան պատերազմների վերջին շրջանից սկսած մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտը երիտթուրքական վարչակարգի որոշմամբ բռնագաղթի ենթարկվեց Արևելյան Թրակիայի և Արևմտյան Փոքր Ասիայի հույն բնակչության զգալի մասը. այդ ընթացքում տեղի ունեցան նաև դաժան կոտորածներ: Քրիստոնյա փոքրամասնությունների ոչնչացման քաղաքականությունը շարունակվեց նաև 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պատերազմի տարիներին, երբ տեղահանվեց, արտաքսվեց և կոտորվեց Փոքր Ասիայի գրեթե ողջ հույն բնակչությունը¹:

1 Նունական պատմագրության մեջ «Փոքրասիական աղետ» ընդունված է անվանել 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պատերազմում հունական բանակի պարտությունը, 1914-1923 թթ. Փոքր Ասիայից, Պոնտոսից և Արևելյան Թրակիայից հույն բնակչության բռնի տեղահանություններն ու կոտորածները, ինչպես նաև Զմյուռնիայի՝ 1922 թ. սեպտեմբերյան ողբերգությունը: Այդպես է կոչվել նաև այն պատճառով, որ դրանով վերջ տրվեց Փոքր Ասիայում հույների՝ մտք երեքհազարամյա ներկայությանը, միաժամանակ այն խորհրդանշում է հունական հողերի ազատագրման մեծ ծրագրի՝ «Մեծ տեսլականի» («Մեծ Նունաստանի գաղափարի») վերջը: Որոշ հեղինակներ «Փոքրասիական աղետ»-ի սկիզբը համարում են 1453 թ., երբ թուրքերը գրավեցին Կոստանդնուպոլիսը: Այդ մասին տե՛ս Crossing the Aegean, An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey, /Edited by Renée Hirschon/, New York–Oxford: Berghahn Books, 2006, p. 14.

Սույն աշխարությունը հայրենական պարմագրության մեջ առաջին փորձերից է՝ համապարփակ ներկայացնելու 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրությունում հույների դրությունը, բնակության շրջանները, թուրքական իշխանությունների կողմից հույն ժողովրդի նկատմամբ փարվող բռնի տեղահանությունների և կտրորածների հետևողական քաղաքականությունը՝ աղերսներ փնտրելով հայ ժողովրդի նկատմամբ վարած քաղաքականության հետ:

Մենագրությունը ժամանակագրորեն ընդգրկում է 19-րդ դարի երկրորդ կեսից 20-րդ դարի առաջին քառորդը: Մինևույն ժամանակ աշխարհային մեջ հիշարակվող որոշ փաստեր և իրադարձություններ դուրս են ժամանակագրական այդ շրջանակներից, ինչը պայմանավորված է քննության առարկա հիմնահարցն առավել խորությամբ հետազոտելու անհրաժեշտությամբ:

Աշխարհային աղբյուրագիտական հենքն են կազմում Նայասփանի ազգային արխիվի², Կոստանդնուպոլսի հունական փիեղեղական պարիարքարանի փաստաթղթերն ու նյութերը³, խնդրո առարկա հիմնահարցի ժամանակահատվածում արտերկրի հունական կազմակերպությունների հրատարակած տեղեկագրերը⁴, ինչպես նաև փաստաթղթ-

2 ՆԱԱ, ֆ. 200 և ֆ. 409:

3 The Black Book of the Sufferings of the Greek People in Turkey from the Armistice to the End of 1920: Constantinople: Press of the Patriarchate, 1920; Livre Noir: La Tragédie Du Pont 1914 - 1922 [Black Book: The Tragedy of Pontus 1914 - 1922], Athènes: Imprimerie Phoenix, 1922; Oeconemical Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey 1914 - 1918, Constantinople: Press of the Greek Patriarchate, 1919; Soteriadis G., An Ethnological Map Illustrating Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor, London: Edward Stanford, Ltd., 1918.; René Puaux; La Déportation et le Rapatriement des Grecs en Turquie: Paris: Édition du Bulletin Hellénique, 1919; Karavangelis G., The Turkish Atrocities in the Black Sea Territories: Copy of Letter of His Grace Germanos, Lord Archbishop of Amassia and Samsoun, Delegation of the Pan - Pontic Congress, Manchester: Norbury, Natzio & Co. Ltd., 1919; Les Atrocités Turques au Pont-Euxin, Copie d'une lettre de S. E. l'Archevêque d'Amassia et Samsoun Germanos, Paris: Imp. Dubois et Bauer, 1918.

4 London Committee of Undredeemed Greeks, The Liberation of the Greek people in Turkey, Manchester: Norbury Natzio & Co., 1919; Manchester League of Undredeemed Hellenes, Turkey's Crime: Hellenism in Turkey, Manchester: Norbury, Natzio & Co., 1919; Papadopoulos A, Persecution of the Greeks in Turkey before the European War, New York; Oxford University Press American Branch, 1919; Այս տեղեկագրերը հասանելի են <http://www.greek-genocide.org> կայքէջում:

Oeconomus L., The Martyrdom of Smyrna and Eastern Christendom, A File of

թերի ժողովածուները⁵: Ընդ որում հունական կազմակերպությունների տեղեկագրերի ու հունական արխիվային փաստաթղթերի ժողովածուների⁶ նյութերը շատ կարևոր են և Նայասփանում առաջին անգամ են դրվում գիտական շրջանառության մեջ: Դրանք պարունակում են մեծ քանակությամբ արժեքավոր տեղեկություններ հույների զանգվածային տեղահանությունների և կտրորածների մասին:

Սույն մենագրության մեջ հույն ժողովրդի պարմագրության և Օսմանյան կայսրությունում նրանց դրության հետ կապված հարցերի մեկնաբանման համար լայնորեն օգտագործվել են ինչպես հույն և հայ, այնպես էլ եվրոպացի ու ամերիկացի հասարակական գործիչների, դիվանագետների, զինվորականների, բժիշկների, ականատես ժամանակակիցների աշխարհայինները՝ նամակներ, հուշագրություններ և այլն⁷:

Overwhelming Evidence, Denouncing the Misdeeds of the Turks in Asia Minor and Showing their Responsibility for the Horrors of Smyrna, London: George Allen & Unwin Ltd., 1922.

5 Նայասփանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972; Նայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1991; Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895, М.: Тип. - литогр. т - ва И. Н. Кушнерев, 1896; Baltazzi G., Les Atrocités Turques en Asie Mineure et dans le Pont, Athènes, 1922; L'extermination des Chrétiens d'Orient: Faits, Documents et Témoignages Anglais et Américains, Paris: P. Thévoz, 1922; Lausanne Conference on Near East Affairs 1922 - 1923. Records of Proceedings and Draft Terms of Peace, London, 1923; Les Grecs en Turquie: Deux Articles, traduits de l'Anglais, de la Revue The New-Europe, de Londres (Nos des 14 et 21 novembre), Paris: Imprimerie Chaix, 1918; Noradoungian G., D'Actes internationaux de l'Empire Ottoman, Tome Deuxième (1789-1856), Paris: Cotillon a. o., 1900, նույնի՝ D'Actes internationaux de l'Empire Ottoman, Tome Troisième (1856-1878), Paris: Cotillon a. o., 1902.

6 Greek Ministry for Foreign Affairs, Persecution of the Greek Population in Turkey since the Beginning of the European War: According to Official Reports of Hellenic Diplomatic and Consular Agents, London: Constable & Co. Ltd., 1918; Տնւ նաւ՝ Les Persécutions antihelléniques en Turquie, depuis le début de la guerre européenne: D'après les rapports officiels des agents diplomatiques et consulaires, Paris: Bernard Grasset, 1918; Հունական արխիվային փաստաթղթեր հայ-հունական հարաբերությունների մասին Առաջին Հանրապետության շրջանում (1918-1920), թագմանություն հունարենից Ն. Բարթիկյանի, Երևան: Նեղիկակային հրատ., 1998:

7 Սարայան Դ., Զմյուռնիա 1922, Բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի օրագիրը,

Ուսումնասիրության մեջ բարձրացվող խնդիրների լուսաբանման

Երևան: Նահապետ, 2005; Մակարեան Ա., Յուզազիրը Թրակիոյ եւ Մակեդոնիոյ հայ գաղութներու, Մելանիկ: Տպ. «Նորիզոն» օրաթերթի, 1929; Նանսեն Ֆ., Խաբված ժողովուրդ, Ազգերի ընկերակցության գլխավոր հանձնակալարի հեղափոխական ճանապարհորդությունը Վրաստան և Նայաստան, (Թարգմ. և առաջաբանը՝ Է. Մակարյան), Երևան: Գասպրինյ, 2009; Պառապի Ն., Սարսափի երկրի մեջ: Նահապետի Նայաստան (Թարգմ.՝ Միքայել Շամբրանճեան), Կ. Պոլիս: Տպագր. Յ. Ասատրյան եւ որդիք, 1919; Պիպեռճեան Ա., Օսմանեան պետություն, Կ. Պոլիս: «Նայրենիք», 1913; Ռեկլյու Է., Լագիստան, Նայաստան և Քյուրդիստան: Կրիկիս, Փոքր Ասիա, Միջագետք, Ասորիք և Պաղեստին, Վաղարշապատ: Մայր աթոռ տպ., 1893; Սապահ-Գիլեան Ս., Պարասխանարությունը, Փրավիլեւս: ՄԴ Ննչ. կուս. Ամերիկ. շրջ. գործ. հանձն., 1916; Քոսեան Յ., Նայք ի Զմիռնիսիա եւ ի շրջակայս, Ն. Ա. Զմիռնիսիա եւ Նայք, Վիեննա: Մյնիթ. տպ., 1899; Увичини М. А., Изображение современного состояния Турции в географическом, статистическом, религиозном и военном отношениях, (Пер. с франц.), СПб: Тип. П. Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1854; Розен Д., История Турции от победы реформы в 1826 г. до Парижского трактата в 1856 году.- Часть 2: От вступления на престол Абдул-Меджида до Парижского трактата в 1856 году., СПб., 1872; Churchill W., The World Crisis- The Aftermath, New York: Charles Scribner's Sons, 1929; Horton G., The Blight of Asia: An Account of the Systematic Extermination of Christian Populations by Mohammedans and of the Culpability of Certain Great Powers, with the True Story of the Burning of Smyrna, Indianapolis: The Bobbs-Merrill Company Publishers, 1926; Anglo – Hellenic League, Letters on the Expulsion of Greeks from Asia Minor, and in reply to ill-treatment inflicted on Turks in Greek Macedonia, London: The Anglo – Hellenic League, 1914; Mandelstam A., Le Sort de l'Empire ottoman, Lausanne – Paris: Payot et cie, 1917; [National Delegation of the Euxine Pontus], Memorandum submitted to the Peace Conference, Manchester: Norbury, Natzio & Co. Ltd., 1919; [Ottoman Greek Parliamentary Deputies], Memorandum presented by the Greek members of the Turkish parliament to the American Commission on Mandates over Turkey, New York: American – Hellenic Society, 1919.; Morgenthau H., Ambassador Morgenthau's Story. Garden City-New York: Doubleday, Page & Co., 1918; Naayem J., Shall this Nation Die, New York: Chaldean Rescue, 1921; Oecumenical Patriarchate, Persecution and Extermination of the Communities of Macri and Livissi (1914-1918), Paris, Imprimerie Chaix, 1919; Kyriakides N. G., The Tragedy of the Sea of Marmora: How the Greeks of Marmora Were Expelled from Their Homes and Scattered among the Villages around Kermasti or the Unwritten Testament of the Greeks who Forced to Embrace Mohammedanism, New York: Relief Committee for Greeks of Asia Minor, 1918; Ward Mark H., The Deportations in Asia Minor 1921-1922, London: Anglo-Hellenic League & British Armenia Committee, 1922; Διωγμοί των Ελλήνων εν Θράκη και Μικρασία: Αυθεντικά εκθέσεις και επίσημα κείμενα: Έκκλησις προς το ελληνικόν γένος και την δημοσίαν Γνώμην του πεπολιτισμένου κόσμου, Επιτροπή των εν Μυτιλήνη Μικρασιατών Προσφύγων, Αθήνα: Πανελληνίου Κράτους, 1915;

տեսանկյունից հատուկ ուշադրություն է դարձվել ժամանակի հայկական, եվրոպական և ամերիկյան մամուլում տեղ գտած մի շարք կարևոր հրապարակումների, որոնցում ներկայացվում են հույների կոտորածների դրվագներ և թվային տվյալներ⁸:

Աշխարհային համար բավական օգտակար են եղել հույն պատմաբանների գործերը: Ուշագրավ է, որ վերջին շրջանում հույն հեղափոխողներն ավելի շատ են սկսել անդրադառնալ իրենց պատմության այդ ողբերգական դեպքերին: Հիմնահարցի նկատմամբ գիտական հեղափոխության բարձրացման հիմքում չափազանց մեծ դեր ուներ Նունաստանում հասարակած գաղթական հույների մոտ ողբերգական իրադարձությունների հիշողության պահպանումը: Կարելի է շեշտել, որ հենց հիշողությունը դարձավ այն հիմնական շարժիչ ուժը, որը գիտական և քաղաքական մեծ հեղափոխություն առաջ բերեց հիմնահարցի վերաբերյալ: Այս առումով էական դեր խաղաց պոնտոսի հույների մոտ սկիզբ առած «հիշողության իրավունք» շարժումը, որի արդյունքը եղավ «Պոնտոսյան ուսումնասիրությունների կենտրոնի» («ΚΕΡΟΜΕ») հիմնադրումն Աթենքում 1985 թ. մայիսին: 1987 թ. այդ կենտրոնը Մ. Խարալամբիդիսի և Կ. Ֆորիադիսի համահեղինակությամբ հրատարակեց «Պոնտոսցիներ. Հիշողության իրավունք» գիրքը⁹: Խարալամբիդիսը

Λαμέρας Κ., Η Περί Μικράς Ασίας και των εν Αυτή Κρυπτοχριστιανών, Αθήνα, 1921; Το Μαρτυριον του Ποντου, Ελληνικός Σύλλογος Κοινωνίας Εθών Αθήνα: Αλεξ. Βιτσικουνακη, 1922; Barton J., Story of Near East Relief (1915-1923)“An Interpretation, New York: Macmillan, 1930; Bierstadt E. H., The Great Betrayal, A Survey of The Near East Problem, New York: Robert M. McBride and Company, 1924.

8 *Արոյ*, Ա տարի, N6, 1910; *Բիզանդիստ*, ապրիլի 14 (27), 1914; 2(15) հունիսի, 1914; 5 (18) հունիսի, 1914; 9 (22) հունիսի, 1914: *Վերջին լուր*, 6 հունիսի, 1921; 22 հունիսի, 1921:

“*The Scotsman*”, 19 հունիսի 1914; 11 հունվարի 1915, 15 հուլիսի 1915; 18 օգոստոսի 1921; 12 սեպտեմբերի 1921; 7 հոկտեմբերի 1921; “*The Times*”, 21 մարտի 1919; 26 հոկտեմբերի 1921; 8 հունիսի 1922; “*The New York Times*”, 21 մարտի 1919; 10 հուլիսի 1921; 24 սեպտեմբերի 1922:

9 Փωτιάδης, Κωνσταντίνος Ε.; Χαραλαμπίδης, Μιχάλης, Πόντιοι: Δικαίωμα στη μνήμη, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ποντιακών Μελετών, 1987. Նույնը փոփոխված թարգմանությամբ՝ Χαράλαμπίδης Μ., Φοτιάδης Κ., Ποντιαίτες, Πάρο να παμνήμη, Σαλονίκη: Ιзд. “ΚΕΠΟΜΕ”, 2004. Տե՛ս նաև Կ. Ֆորիադիսի հեղափոխող աշխարհայինները՝ Փωτιάδης Κ., Οι Εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου, Θεσσαλονίκη, εκδότικος Οικος Αδελφών Κυριακίδη, 1988; նույնի՝ Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου, Ίδρυμα της Βουλής των

տեսական հիմնավորում Կվեց այդ շարժմանը, որը գիտականից բացի ուներ նաև քաղաքական կողմ¹⁰:

Նույն հետազոտողների՝ վերջին շրջանում լույս տեսած մի շարք աշխատություններում հստակ ընդգծվում է հիմնահարցին առավել համալիր մոտեցման սկզբունքը: Այդ հեղինակները հակված են Պոնտոսում, Զմյուռնիայում, Թրակիայում և կայսրության այլ մասերում հակահունական քաղաքականությունը դիտարկելու որպես մեկ ամբողջություն: Այդ միտումը նկարվում է Խ. Յիրկինիդիսի¹¹ և Թ. Մակլիդիսի¹² աշխատություններում: Նրանք հերևողականորեն զարգացնում են «Օսմանյան կայսրության հույների ցեղասպանության» թեզը:

Պարամագիտական մեծ կարևորություն են ներկայացնում նաև ազգությամբ հույն հեղինակներ Ի. Խասիոպիսի¹³, Ա. Ալեքսանդրիսի¹⁴,

Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα, 2004; նույնի՝ The Annihilation of the Greeks in Pontus by the Turks: Tübingen: Union of the Fighters for the Liberation of the Greek Lands Seized by Turkey, 1987.

10 Stéfanos Charalambidis M., The Pontian Question in the United Nations, Thessaloniki, 2004.

11 Tsirkinidis H., “At last we uprooted them...”: The Genocide of Greeks of Pontos, Thrace and Asia Minor, through the French Archives, Thessaloniki: Kyriakides Brothers, 1999.

12 Малкидис Ф., История Греков Понта, Александруполис, Изд. Союз. Репатриантов Области Эврос, 2010; նույնի՝ Η Γενοκτονία των Ελλήνων. Θράκη, Μικρά Ασία, Πόντος, Εκδόσεις Αιγαίον, Λευκωσία, 2010.

13 Hassiotis I., The Greeks and the Armenian Massacres (1890-1896), Neohellenika 4, Austin, Texas, 1981; նույնի՝ “Shared Illusion: Greek – Armenian Co – operation in Asia Minor and the Caucasus (1917-1922)”, Greece and Great Britain During World War I, Thessaloniki: Institute of Balkan Studies, 1985, pp. 144 – 160; նույնի՝ “The Armenian Genocide and the Greeks: Response and Records (1915-1923)”, The Armenian Genocide; History, Politics, Ethics (ed. R. Hovhannisyán), New York: St. Martin’s Press, 1992, pp. 129-151.

14 Alexandris A., The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974, Athens: Centre for Asia Studies, 1992.

Յ. Ալցողլու¹⁵, Ա. Պալիսի¹⁶, Ս. Լադասի¹⁷ և Ն. Սվորոնոսի¹⁸ ինչպես հունարենով, այնպես էլ այլ լեզուներով գրված աշխատությունները:

Աշխատության մեջ օգտագործվել են խորհրդային¹⁹, եվրոպական և ամերիկյան²⁰ պարամաբանների աշխատությունները, որոնցում որոշակի

15 Ալցողլու Յ., Անիծված աշուժի բնաջնջումը: Մեր Անապոլիայի հելլենականության մեթոդավորված բնաջնջման գործընթացի իրար հաջորդող փուլերը (Ռուն. թարգմ.՝ Լ. Վարդանյան, Խմբ. Ս. Գրքաշարյան), Երևան: Ճարտարագետ, 2007.

16 Pallis A. A., Greece’s Anatolian Venture and After, A Survey of the Diplomatic and Political Aspects of Greek Expedition to Asia Minor (1915-1922), London: Methuen, 1937.

17 Ladas S., The Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey, New York: The Macmillan Company, 1932.

18 Svoronos N., Histoire de la Grèce moderne, Paris, 1964.

19 Арш Г., Тайное общество “Филики Этери”, Из истории борьбы Греции за свержение османского ига, Москва: Наука, 1965; նույնի՝ Этеристское движение в России, Освободительная борьба греческого народа в начале XIX в. и русско – греческие связи, Москва: Наука, 1970, Балканские исследования. Вып. 11, Политические, общественные и культурные связи народов СССР и Греции (XIX-XX вв.), М.: Наука, 1989; Восточный вопрос во внешней политике России, Конец XVIII - начало XX в., Москва: Наука, 1978; Дружинина Е., Ключук-Кайнарджийский мир 1774 года, Москва: Изд-во Акад. Наук СССР, 1955; Галкин И. С., Дипломатия Европейских держав в связи с освободительным движением народов Европейской Турции в 1905-1912 гг., Москва: Изд-во Моск. Ун-та, 1960; История Дипломатии (под редакцией ак. В. П. Потемкина), Том второй, Дипломатия в новое время (1872 – 1919 гг.), Москва: Госполитиздат, 1945, Корсун Н. Г., Греко – Турецкая война 1919 – 1922 гг., Москва, 1940; Миллер А. Ф., Краткая история Турции, Москва, Госполитиздат, 1948; Никитина Т. В., Греция накануне Первой мировой войны, особенности внутривосточного развития, Москва, 1984; Нарочницкая Л., Россия и национально-освободительное движение на Балканах 1875-1878 гг., Москва: Наука, 1979; Международные отношения на Балканах, 1815-1830 гг., Москва: Наука, 1983; Новичев А., Турция. Краткая история, Москва: Наука, 1965; Петросян Ю., Османская империя, могущество и гивель, Москва: Наука, 1990; Сенкевич И., Россия и Критское восстание 1866-1869 гг., Москва, 1970; Шамсутдинов А. М., Национально-освободительная борьба в Турции 1918-1923 гг., Москва: Наука, 1966; Шеремет В. И., Турция и Адрианопольский мир 1829 г.: Из истории Восточного Вопроса, Москва: Наука, 1975; Шеремет В., Османская империя и Западная Европа. Вторая треть XIX в., М.: Наука, 1986.

20 Adalian R. P., “Comparative Policy and Differential Practice in the Treatment

անդրադարձ կա Օսմանյան կայսրությունում ապրող հույներին: Նաբուկ ուշադրություն է դարձվել թուրք և թուրքամետ հեղինակների գործերին, որոնք ամեն կերպ խեղաթյուրված են ներկայացնում Օսմանյան կայսրությունում հույների նկատմամբ կիրառված քաղաքականությունը²¹: Բացառություն են կազմում թուրք հեղինակ Թաներ Աբջամի գործերը, ո-

of Minorities in Wartime: the United States archival evidence on the Armenians and Greeks in the Ottoman Empire”, *Journal of Genocide Research* (2001), 3(1), pp. 31–48; Ahmad Feroz, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish politics 1908 – 1914*, Oxford: Clarendon, 1969; Boyajian D. H., *Armenia: The Case for a Forgotten Genocide*. Westwood, New Jersey: Educated Book Crafters, 1972; Driault E., *La Question d’Orient depuis ses origines jusqu’a nos jours*, Paris: Felix Alcan, 1898; Greene Fr., *Armenian Massacres or The sword of Mohammed*, Washington: American Oxford Publ., 1896; Howard Harry N., *The Partition of Turkey, A Diplomatic history 1913-1923*, New York, 1966; Murat J., *The Great Extripction of Hellenism and Christianity in Asia Minor, the Historic and Systematic Deception of World Opinion Concerning the Hideous Christianity’s Uprooting of 1922*, Miami, Florida, USA, February, 1999; Krikorian M. K., *Armenians in the Service of Ottoman Empire 1860-1908*, London: Routledge & Kegan Paul, 1977; Marriott J. A. R., *The Eastern Question, A Historical Study in European Diplomacy*, Oxford: Clarendon Press, 1951; Milton G., *Paradise Lost, Smyrna 1922, The Destruction of a Christian City in the Islamic World*, New York, 2008; Pears E., *Turkey and Its People*, London: Methuen & Co., 1912; Rummel R., *Statistics of Democide: Genocide and Mass Murder since 1900*, Munster, Lit, 1998; Sacher H., *The Emergence of the Middle East: 1914-1924*, New York: Alfred A. Knopf, 1969; Smith M. L., *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922*, New York: St. Martin’s Press, 1973; Tashjian J., *Turkey: Author of Genocide, The Centenary Record of Turkey 1822-1922*, 212 Stuart Street, Boston, Massachusetts, 1965; Toynbee A. J., *The Western Question in Greece and Turkey. A Study in the Contact of Civilizations*, London: Constable and Co., 1922; Walker Chr., *Armenia: The Survival of a Nation*, New York: St. Martin’s Press 1980; Yale W., *The Near East, A Modern History*, Michigan: The University of Michigan Press, 1958; Zürcher E. J., *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905 – 1926*: Leiden: E. J. Brill, 1984.

21 Кемаль М., *Путь новой Турции 1919-1927*, т. 1, *Первые шаги национально-освободительного движения 1919*, Москва: Литиздат, 1929; Karpat K. H., *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1985; McCarthy J., *Muslims and Minorities, The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York and London: New York University Press, 1983; Shaw Stanford J., *Shaw Ezel Kural, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume 2 : Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge-London-New York-Melbourne: Cambridge University Press, 1977.

րոնք աչքի են ընկնում մի շարք օբյեկտիվ դիտարկումներով և գնահատականներով²²:

Թեմայի ուսումնասիրման համար կարևորություն է արվել Մ. Զուլայանի²³, Զ. Կիրակոսյանի²⁴, Նր. Բարթիկյանի²⁵, Վ. Դադրյանի²⁶, Ռ. Նովհաննիսյանի²⁷, Ն. Ինճիկյանի²⁸, Նր. Միմոնյանի²⁹, Ա. Կիրակոսյանի³⁰,

22 Акчам Т., *Турецкое национальное „Я” и Армянский вопрос*, Москва: АО “Арио-Никс”, 1995; Ասյնի՝ A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility, London: Constable, 2007.

23 Զուլայան Մ. Կ., «Դեմոկրատիկ»-ն (մանկահավաքը) Օսմանյան կայսրությունում ըստ թուրքական և հայկական աղբյուրների, Պարմա-բանասիրական հանդես, 1959, թիվ 2-3, Երևան: ՆՍՍՌ-ԳԱԱ հրատ., էջ 247 - 256:

24 Կիրակոսյան Զ., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Նայասարանը (XIX դարի 70-ական թթ.), Երևան: Նայասարան հրատ., 1978:

25 Բարթիկյան Նր., Ռուսաստանի և Խորհրդային Միության հույները: Վերաբնակեցումներ և արտահանություններ: Պարմա-բանասիրական հանդես, 1999, թիվ 2-3, Երևան: ՆՏ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 397 - 407; Ասյնի՝ Նունական «Տիրոս» հանրագիտարանը Նայասարանի և հայերի մասին, Պարմա-բանասիրական հանդես, 1981, թիվ 2, Երևան: ՆՍՏ ԳԱԱ հրատ., էջ 290 - 299:

26 Dadrian V., “The Determinants of the Armenian Genocide”. Working Paper GS 02. Yale Center for International and Area Studies. H. F. Guggenheim Foundation, 1998, pp. 1 – 32; Ասյնի՝ The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus, Providence – Oxford: Berghahn Books, 1995; Ասյնի՝ Warrant For Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict, New Brunswick: Transaction Publish., 1999.

27 Նովհաննիսյան Ռ. Գ., Նայասարանի Նանրապետություն, Նաբոր I. Առաջին տարին, 1918-1919 (ՆՏ ԳԱԱ Պարմ. ինստ., Խմբ.՝ Ա. Խառապյան), Եր.: Տիգրան Մեծ, 2005; Ասյնի՝ Международные отношения Республики Армения, 1918 – 1920 гг. (Пер. с англ. Г. Г. Махмурян), Институт истории НАН Армении. – Ер.: Тигран Мец, 2007; Ասյնի՝ Armenian Pontus, The Trebizond-Black Sea Communities (edited by Richard G. Hovannisyann), California: Mazda Publishers, Inc., 2009; Ասյնի՝ Armenia on the Road to Independence 1918, Los Angeles, 1967.

28 Ինճիկյան Ն. Գ., Օսմանյան կայսրության անկումը: Սոցիալ-տնտեսական ակնարկ, Եր.: Նայասարան, 1984; Ասյնի՝ Буржуазия Османской империи, Ер.: Изд-во АН Арм. ССР, 1977.

29 Միմոնյան Նր., Թուրք ազգային բուրժուազիայի զաղափարաբանությունն ու քաղաքականությունը, Եր.: «Նայասարան», 1986:

30 Կիրակոսյան Ա., Բիրտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը (19-րդ դարի 30-ական թթ. - 1914 թթ.), Եր.: ՆՏ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1999:

48810

Ա. Ավագյանի³¹, Ռ. Սաֆրասյանի³², Գ. Քիլիմջյանի³³, Ա. Ուլունյանի³⁴ և հայ այլ պատմաբանների գործերին, ովքեր իրենց աշխատանքներում որոշակիորեն անդրադարձ են կատարել քննարկվող խնդրին:

31 Авакян А., Геноцид 1915 г., Механизмы принятия и исполнения решений, Ереван: “Гитутюн”, 1999; նույնի՝ Черкесский фактор в Османской империи и Турции (вторая половина XIX – первая четверть XX вв.). Отв. ред. Г. Аветисян – Ер: Издательство “Гитутюн” НАН РА: 2001.

32 Սաֆրասյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն. Յեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920), Եր.: «Լուսակն» հրատ., 2009; նույնի՝ Доктрина османизма в политической жизни Османской империи (50-70 гг. XIX в), Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1985.

33 Քիլիմջյան Գ., Թուրք-հունական հարաբերությունները 1908-1914 թվականներին, Երևան: Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1988; նույնի՝ Երիտթուրքերի ազգային բաղադրականության հարցի շուրջը, «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, թիվ 8, 1970, Երևան: ՆՍՄ ԳԱԱ հրատ., էջ 11-16; նույնի՝ Թուրք-հունական հարաբերություններն Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին (1913-1914), «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, թիվ 10, 1976, Երևան: ՆՍՄ ԳԱԱ հրատ., էջ 32 - 41:

34 Улуян Ар., Политическая история современной Греции, Москва, 1998; նույնի՝ К истории Армяно-Греческих отношений в 1918-1919 гг., Историко-филологический журнал, 1987, N4, Ереван: Изд. Акад. Наук. Арм. ССР, с. 230 – 233.

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՆՈՒՅՆԵՐԻ ԲՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐՆ ՈՒ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԵՄՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿՁԲԻՆ

1.1. Նույների բնակության շրջաններն Օսմանյան կայսրությունում XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին

Նույներն Օսմանյան կայսրության փարածքում ապրող քրիստոնյա ամենամեծ ազգային փոքրամասնություններից մեկն էին: 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին նրանք բնակվում էին կայսրության ինչպես եվրոպական, այնպես էլ ասիական հատվածում: Նույները մեծ թիվ էին կազմում հատկապես Բալկանյան թերակղզում, Էգեյան ծովի կղզիներում, Փոքր Ասիայի արևմտյան ու հյուսիսային հատվածներում: Զգալի հույն բնակչություն կար նաև Փոքր Ասիայի կենտրոնական և հարավային վիլայեթներում ու կայսրության այլ շրջաններում:

Մինչև 18-րդ դ. օսմանահպատակ հույների շրջանում չկար միասնական հունական ազգային գիտակցություն: 18-րդ դարում և 19-րդ դարի սկզբին ազատագրական շարժման վերելքից և 1830 թ. անկախության վերականգնումից հետո միայն նրանք սկսեցին իրենց համարել հելլենների (հուն.՝ «Ελληνες») անփիկ ժառանգության կրողներ: «Նելլեն» էթնոնիմը դառնում է Նունասրանի (հուն.՝ «Ελλάς», ժամանակակից հունարենում՝ Էլլադա՝ «Ελλάδα») բնակիչների անվանումը: Ի փարբերություն Նունասրանի՝ Օսմանյան կայսրության մեջ հունական ինքնությունը փարբեր էր ու բազմազան: Նույների բացարձակ մեծամասնությունն ուղղափառ քրիստոնյա էր, բայց կային նաև կաթոլիկ հույներ: Այսպեղ ապրում էին նաև թուրքախոս ուղղափառ հույներ (Կապադովկիայի կարամանլիդներ): Նալաժանքների, բռնաճնշումների և ոչնչացման օբյեկտ դարձավ հենց Rum milleti-ն՝ Օսմանյան կայսրության ուղղափառ հույն բնակչությունը:

Անդրադառնալով Օսմանյան կայսրությունում ապրող ժողովուրդների՝ փվյալ դեպքում հույների թվաքանակին՝ որոշ հեղինակներ կարծում են, որ պետք է մեծ վերապահությամբ մոտենալ վիճակագրական փվյալներին: Ա. Ուրիչինին նշում է. «Ննարավոր է, որ փվյալներն այնքան էլ ճիշտ չեն, քանի որ դա դժվար է որոշել մի երկրում, որպեղ վիճակա-

գրությունը նոր է միայն զարգանում»³⁵: Սակայն անճշտությունները պայմանավորված չէին միայն Օսմանյան կայսրությունում վիճակագրական գիտության ուշ զարգացումով: Վիճակագրությունը երկրում տարվում էր քրիստոնյաների թվի կտրուկ նվազեցմամբ ու մահմեդականների թվի ավելացմամբ: Այս փաստը շար դիպուկ է նկարագրվել Փարիզի հաշտության կոնֆերանսին Նայոց պարվիրականության ներկայացրած հուշագրում. «Թուրք կառավարության կատարած վիճակագրությունների սովորական սխալներն է հետևյալը. 1. նախ, առանց շար փոխելու ամբողջ բնակչության թիվը՝ ըստ կարելվույն նվազեցնել քրիստոնյաների թիվը և տարբերությունն ավելացնել մահմեդականների թվի վրա. 2. զգուշանալ տալ ազգությունների ճշգրիտ թիվը, այլ նրանց խմբավորել ըստ կրոնի...»³⁶: Այսինքն՝ նրանք առանձին էին հաշվում քրիստոնյա ժողովուրդներին, անգամ նույն ժողովրդի ուղղափառ, կաթոլիկ կամ բողոքական հարվածներին և որպես մեկ ամբողջություն՝ բոլոր մահմեդականներին՝ թուրքերին, քրդերին, չերքեզներին, թաթարներին և այլոց՝ հաշվի չառնելով նրանց՝ առանձին ժողովուրդներ լինելու հանգամանքը³⁷:

Չնայած նշված հանգամանքին՝ նախ փորձենք հույների թվաքանակը դիտարկել ըստ Օսմանյան վիճակագրական տվյալների: 1844 թ. անցկացված մարդահամարի տվյալներով Օսմանյան կայսրության (ներառյալ Աֆրիկան) 35.350.000 բնակչությունը կազմված էր թուրքերից (12.8 մլն), սլավոններից (6.2 մլն), արաբներից (4.7 մլն), ռումիներից (4 մլն), հայերից (2.4 մլն), հույներից (2 մլն), ալբանացիներից (1.5 մլն), քրդերից (1 մլն), ասորի-քաղղեացիներից (235 հազար), գնչուներից (214 հազար), հրեաներից (150 հազար), թուրքմեններից (85 հազար), թաթարներից (36 հազար) և դրուզներից (30 հազար): Այս տվյալները մինչև 19-րդ դարի 70-ական թթ. պաշտոնապես ընդունվում էին կառավարության կողմից և տրամադրվում օսմանյան վիճակագրությամբ հետաքրքրվող առանձին եվրոպական հեղինակներին, օրինակ Ուբիչինին³⁸: Նույն աղբյուրը նշում

35 Убичини М. А., Изображение современного состояния Турции в географическом, статистическом, религиозном и военном отношениях, (Пер. с франц.), СПб: Тип. П. Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1854, стр. 14.
 36 Նայկական հարցը Նաշտության կոնֆերանսի առաջ, Նայոց ցեղասպանության պարտության և պարմագրության հարցեր, թիվ 5, Երևան: Նայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հրատ., 2002, էջ 167:
 37 Մրա հիմքում ընկած է այն մտայնումը, որ Օսմանյան կայսրությունը կրոնապետություն էր, օրենքները հիմնված էին Շարիաթի վրա, և բոլոր մահմեդական ժողովուրդները դիտվում էին որպես մեկ մահմեդական «ումա»:
 38 Убичини М. А., նշվ. աշխ., էջ 8-9:

է, որ 2 մլն հույների կեսն ապրում էր եվրոպական, մյուս կեսը՝ ասիական Թուրքիայում: Սակայն, հաշվի առնելով թուրքական մարդահամարի դիտարկությունը՝ քրիստոնյաների թվաքանակի հաշվին մեծացնել մահմեդականներին, կարելի է ենթադրել, որ նրանց թիվն ավելին է եղել:

Ա. Սինվեն 1878թ. Փարիզում լույս տեսած «Օսմանյան կայսրության հույները» աշխատության մեջ նշում է, որ 1870-ական թթ. Օսմանյան Թուրքիայում ապրում էր 4.324.369 հույն³⁹:

Աղյուսակ 1.

Թրակիա	728.747
Մակեդոնիա	587.860
Էպիրոս	617.892
Թեսալիա	247.776
Եվրոպական այլ տարածքներ	70.000
Էգեյան կղզիներ	724.000
Ասիա	1.188.094
Սիրիա	125.000
Նույն կաթոլիկներ	35.000
Ընդամենը	4.324.369

1881 թ. սուլթան Աբդուլ-Նամիդ 2-րդի օրոք անցկացվեց մարդահամար, որի համաձայն կայսրությունում ապրում էր 17.388.604 մարդ: Բարձր Դուռը, կապված 1878 թ. Բեռլինի պայմանագրով սրանձնած պարտավորություններով, ձգտում էր ամեն կերպ նվազեցված ներկայացնել հայերի թվաքանակը: Այս քաղաքականությունից անմասն չմնացին նաև հույները, որոնց թիվը գնահատվում էր 2.332.197 մարդ⁴⁰: 20-րդ դարասկզբի վիճակագրական տվյալների համաձայն՝ Օսմանյան կայսրությունում բնակվում էին 2.852.812 հույն⁴¹: Սակայն չպետք է մոռա-

39 Synvet A., Les Grecs de l'Empire Ottoman, Paris, 1878, p. 8., Մեջբերումն արված է՝ ըստ Karpát K. H., Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1985, p. 48.
 40 Karpát K. H., նշվ. աշխ., էջ 148:
 41 Նույն տեղում, էջ 168:

նալ, որ նշված թվերը վերաբերում են ամբողջ կայսրության հույն բնակչության թվաքանակին՝ ներառելով նաև Էպիրոսը, Թրակիան, Մակեդոնիան, Էգեյան կղզիները և այլն: Ուստի դժվար է հավատալ ընծայել նշված տվյալներին, մանավանդ որ դրանք հակասում են ոչ միայն հունական, այլ նաև հայկական ու եվրոպական աղբյուրներին: Մկրտիչ Ավետիսյանը նշում է, որ 19-րդ դարի վերջին Օսմանյան կայսրությունում հույների թիվը 4 միլիոնի էր հասնում, և որ հույները շատ զորավոր էին կայսրության հարկապես արևմտյան մասում⁴²:

Անդրադառնալով Օսմանյան կայսրության բնակչությանը՝ Էդվին Փիրսն իր «Թուրքիան և նրա բնակչությունը» աշխատության մեջ նշում է, որ մինչև Բալկանյան պատերազմներն Օսմանյան պետության փարածքում ապրել է շուրջ 3.8 մլն հույն, որից 1.7 մլն-ը՝ Եվրոպայում (ներառյալ Կ. Պոլիսը), 1.6 մլն-ը՝ Ասիայում, իսկ 500 հազարը՝ Էգեյան կղզիներում⁴³: Բալկանյան պատերազմների արդյունքում Նունաստրանին անցան հարավային Մակեդոնիան, հարավային Էպիրոսը, Կրետեն և Էգեյան կղզիները՝ 1.357.000 հույն բնակչությամբ⁴⁴, և հասկանալի պատճառներով կայսրությունում հույների թիվը նվազեց: Այդուհանդերձ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմն Օսմանյան Թուրքիայում շարունակում էր ապրել շուրջ 2.5 մլն հույն⁴⁵:

Սակայն թուրքական մարդահամարները, հավաքարիմ ձևավորված ավանդույթներին, շարունակում էին հույների, ինչպես նաև այլ քրիստոնյաների իրական թվաքանակի կեղծման քաղաքականությունը: Նամաձայն օսմանյան վերջին՝ 1914 թ. նախապատերազմյան մարդահամարի՝ պետության մեջ ապրում էր 18.520.016 մարդ, որից 15.044.846 մահմեդական, 1.792.206 հույն (որից 62.468 կաթոլիկ), 1.229.007 հայ, 134.687 ասորի-քաղղեսացի, 187.073 հրեա, 65.844 փարբեր ազգության բողոքական և այլք⁴⁶: Սակայն ինչպես հույների, այնպես էլ հայերի ու ասորիների թվաքանակը չի համապատասխանում իրականությանը: Դեռևս 1870-

ական թթ. Օսմանյան կայսրությունում հայերի թիվը կազմել է շուրջ 3.6 մլն⁴⁷, սակայն հաշվի առնելով 1890-ական թթ. կոտորածները, առանձին ջարդերը, արտագաղթը՝ պատմաբան Ա. Նամբարյանի հաշվարկներով Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին արևմտահայության թիվը կազմել է 2.583.692 մարդ⁴⁸: Ասորիների թիվը ևս շատ հեռու է իրականությունից, քանի որ միայն 123.000 ասորի ապրել է հայկական վիլայեթներում, իսկ ամբողջ կայսրությունում և նրան հարակից փարածքներում պատմաբան Ա. Խոսրոնաջի հաշվարկներով փարբեր դավանանքի (նեստորական, հակոբիանյան, քաղղեսացի և այլն) ասորիների թիվը նախապատերազմյան շրջանում հասնում էր անգամ 1 մլն-ի⁴⁹:

Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյաների թվի նվազեցման միտում ընկալվում է նաև 20-րդ դարի մի շարք թուրքամետ հեղինակների մոտ, որոնցից որպես շատ մեջբերվող հեղինակ կարելի է առանձնացնել ամերիկացի Զասթին Մըքքարթիին: Նրա «Մահմեդականներն ու փոքրամասնությունները» աշխատությունը գրվել է՝ հիմնվելով օսմանյան պաշտոնական տվյալների վրա փորձելով կասկածի փակ դնել Նայոց ու Նունաց պատրիարքարանների, հայ, հույն ու օտարերկրյա ամենափոքրերի հեղինակների տվյալները: Նրա հաշվարկների ու վերլուծությունների արդյունքում հույների թվաքանակն էլ ավելի է նվազում՝ հասնելով 1.254.333-ի⁵⁰: Փաստորեն, նրա տվյալներն ավելի կեղծ են, քան թուրքական պաշտոնականը. նա «վարպետորեն» նենգափոխել է Փոքր Ասիայի քրիստոնյա բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները⁵¹:

1918 թ. Փարիզում առանձին գրքույկով լույս տեսավ «Հույները Թուրքիայում» հոդվածը, որն անգլերենից ֆրանսերեն էր փոխադրվել հեղինակավոր «New-Europe» («Նոր Եվրոպա») հանդեսից: Հոդվածում ներ-

47 Նամբարյան Ա., Արևմտահայերի թվաքանակի հարցի շուրջ, Բանբեր Երևանի համալսարանի, Երևան, 1969, N2, էջ 110:

48 Նուն Կրետում, էջ 111:

49 Խոսրոնաջ Ա., Ասորիների ցեղասպանությունն Օսմանյան Թուրքիայում և հարակից թուրքաբնակ վայրերում (XIX դարի վերջ - XX դարի առաջին քառորդ): - Եր.: Նեղինակային հրատարակություն, 2004, էջ 39:

50 McCarthy J., Muslims and Minorities, The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire, New York and London: New York University Press, 1983, p. 110.

51 Մըքքարթիի աշխատության քննադատությունը տես Անանյան Ա., Նայոց ցեղասպանության ժխտման նոր փորձ, Թուրքական պատմական ընկերակցության «Նայեր, աքսոր և գաղթ» աշխատության մասին, Եր.: ՏՏ ԳԱԱ Նայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հրատ., 2005, էջ 16-20:

42 Մ. Ավետիսյան, Թուրքիայի հայերն ու իրենց դրացիները, Մարտի: Հրտ. Մ. Փորթուգալեան, 1890, էջ 11-12:

43 Pears E., Turkey and Its People, London: Methuen & Co., 1912, p. 94.

44 Pallis A. A., Greece's Anatolian Venture and After, A Survey of the Diplomatic and Political Aspects of Greek Expedition to Asia Minor (1915-1922), London: Methuen, 1937, p. 224.

45 London Committee of Undreamed Greeks, The Liberation of the Greek people in Turkey, Manchester: Norbury Natzio & Co., 1919, p. 3.

46 Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 188-189 :

կայացված վիճակագրական աղյուսակը նախապարերազմյան թուրքիայում հաշվում էր 2.515.000 հույն⁵², որոնց փեղաբաշխումն այսպիսին էր.

Աղյուսակ 2.

Եվրոպա	Ադրիանապոլիս և Գալիպոլի (Գելիբոլու)	350.000
	Կոստանդնուպոլիս	450.000
	ԸՆԴԱՄԵՆԸ (Եվրոպա)	800.000
Ասիա	Կ. Պոլսի ասիական մաս	45.000
	Բիզա	40.000
	Իզմիր	70.000
	Բրուսա	350.000
	Այդըն	500.000
	Կոնիա	100.000
	Անկարա	80.000
	Տրապիզոն	250.000
	Էրզրում	5.000
	Սերասարիս	110.000
	Ադանա	70.000
	Դիարբեքիր	25.000
	Նալեպ	30.000
	Կասաբանդու	40.000
	ԸՆԴԱՄԵՆԸ (Ասիա)	1.715.000
	ԸՆԴԱՄԵՆԸ (Եվրոպա և Ասիա)	-

Փոքր Ասիայի հույների պարմության մասնագետ Լեոն Մակարը իր «Փոքր Ասիայի հելլենիզմը» մենագրության մեջ անդրադառնում է Փոքր Ասիայում հույների փեղաբաշխմանն ըստ նահանգների, սանջակների ու

52 Les Grecs en Turquie: Deux Articles, traduits de l'Anglais, de la Revue The New-Europe, de Londres (Nos des 14 et 21 novembre), Paris: Imprimerie Chaix, 1918, p. 4.

կազաների: Ըստ նրա՝ Օսմանյան կայսրության միայն փոքրասիական վիլայեթներում ապրում էր.

Աղյուսակ 3.

Արևմտյան Անապոլիս	773.756
Կղզիների գոյի և Կ. Պոլսի Սկյուփար թաղամաս	186.421
Նյուսիասյին Անապոլիս	378.452
Կենտրոնական և հարավային Անապոլիս	359.745
Նայկական վիլայեթներ	129.537
Ընդամենը	1.827.911 (հույն)⁵³

Ազգերի լիգայի՝ Փախստականների հարցերի հանձնաժողովի անդամ Ա. Ա. Պալիսը, հենվելով Մակասի փվյալների վրա, և դրան զումարելով Ադանայի (Կիլիկիա) 66.200 հույներին, նշում է, որ ամբողջ Փոքր Ասիայի հույների նախապարերազմյան թվաքանակը եղել է 1.888.111⁵⁴:

Օսմանյան կայսրության հույն բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ առավել ամբողջական պատկերացում են տալիս Նունական պարիարքարանի 1912 թ. փվյալները, որոնք հրապարակվել են Աթենքի համալսարանի պրոֆեսոր Ջորջ Սոփերիադիսի կողմից 1918 թ.: Դրանք ընդհանուր առմամբ համընկնում են Մակասի փվյալների հետ, սակայն անդրադառնում են նաև կայսրության այլ շրջաններին: Նամաձայն պարիարքարանի 1912 թ. փվյալների՝ Օսմանյան կայսրությունում՝ ներառյալ Փոքր Ասիան, Ադրիանապոլսի վիլայեթը, Դոդեկանեսյան, Իմբրոս, Տենեդոս և Կասաբլոքից կղզիները, ապրում էր 2.543.343 հույն⁵⁵:

Սակայն Դոդեկանեսյան կղզիները՝ 102.727 հույն բնակչությամբ, թուրքիալական պարերազմի արդյունքում հայրնվեցին իրավացիների իշխանության տակ: Բացի այդ, որոշ հեղինակներ չեն հաշվում Սիրիայի, Լիբանանի ու Պաղեստինի հույներին: Այսպես միայն ուղղափառ հույների

53 Maccas L., L'Hellenisme de l'Asie Mineure: Son histoire, sa puissance, son sort, Paris-Nancy: Berger-Levrault, 1919, p. 78-87.

54 Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 226:

55 Soteriadis G., An Ethnological Map Illustrating Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor, London: Edward Stanford, Ltd., 1918, p. 14 -15.

թիվը 19-րդ դարի 90-ական թթ. հասնում էր 100.000-ի⁵⁶:

Փոքր Ասիան՝ Օսմանյան Անապոլիան, վարչականորեն վիլայեթների բաժանվեց 1864 թ.: Մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը կար 14 փոքրասիական վիլայեթ և երկու անկախ սանջակ: Օսմանյան կայսրության փոքրասիական և այլ շրջանների վիլայեթներում հույն բնակչության արեղաբաշխումը հետևյալ պատկերն է ներկայացնում:

Արևմտյան Փոքր Ասիան չափազանց կարևոր տեղ էր զբաղում Օսմանյան կայսրության աշխարհագրական միջավայրում: Ներառում էր Այդընի և Նուդավենդիգյարի վիլայեթները, Իզմիրի ու Բիզայի անկախ սանջակները ու Կոստանդնուպոլիս քաղաքի ասիական հատվածը (Սկյուրաբ):

Այդընի վիլայեթը զբաղեցնում էր Փոքր Ասիայի արևմտյան ափի մեծագույն մասը⁵⁷: Նահանգում հունական էթնոսի ներկայությունը մի քանի հազարամյակի պարմություն ուներ, իսկ օսմանցի թուրքերն այդտեղ հայտնվել էին միայն 11-12-րդ դարերում: Զմյուռնիա քաղաքում և սանջակում ինչպես Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին, այնպես էլ 19-րդ դարում հույներն իրենց թվաքանակով գերազանցել են թուրքերին: Անգամ անգլիացի Կարլայլ Մակ-Կոտանը, ով չափազանց նվազեցված է ներկայացրել Օսմանյան պետությունում հույների թիվը, նշում է, որ 1860-70-ական թթ. Զմյուռնիա քաղաքի 180-200 հազար բնակչությունից 80 հազարը հույն էր և միայն 70 հազարը՝ թուրք⁵⁸: Մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը բնակչության թիվը բավական աճեց՝ 1912 թ. կազմելով մոտ 1.659.529 հազար մարդ, և վիլայեթը դարձավ բավական խիտ բնակեցված՝ 31 մարդ/քառ. կմ⁵⁹: Մակասի Կոնյանի

համաձայն, որոնք համընկնում են Սոպերիադիսի թվերին, Այդընի նահանգում 1912 թ. բնակվում էին.

Աղյուսակ 4.

Մանջակ	Նույներ	Թուրքեր	Այլք	Ընդամենը
Զմյուռնիա	449.044	219.494	85.508	754.046
Մանիսա	83.625	247.776	6.522	337.925
Այդըն	54.633	162.554	2.772	219.959
Դենիզլի	7.710	197.317	430	205.457
Մենթեշե	27.798	113,700	644	142.142
Ընդամենը	622.810	940.843 (սկզբնաղբյուրում անճշտություն կա, պետք է լիներ 940.841)	95.876	1.659.529 ⁶⁰

Մակասի Կոնյանի վիլայեթի կարևորությունը չափազանց մեծ է, քանի որ Նունաստանի վարչապետ Է. Վենիզելոսը Փարիզի հաշտության կոնֆերանսին ներկայացրած հուշագրում հիմնվել է դրանց վրա⁶¹:

Զմյուռնիայի սանջակը վիլայեթի ամենամարդաշատ ու զարգացած շրջանն էր: Այստեղ էր ապրում նահանգի քրիստոնյաների մեծամասնությունը: Մանջակի վարչական կենտրոնը համանուն Զմյուռնիա (թրք. Իզմիր) քաղաքն էր՝ հունական փոքրասիական գաղութային քաղաքակրթության հնագույն կենտրոններից մեկը: Օսմանյան թուրքերի՝ Փոքր Ասիան նվաճելուց հետո քաղաքն ընկնում է «թմրիթի» մեջ: 17-18-րդ դարերից Եվրոպայի հետ առևտրական կապերի վերականգնման հետ սկսում է քաղաքի զարգացումը: Ժամանակի ընթացքում աճում է բնակչությունը, հասկանալի է հույների թիվը: Եթե 19-րդ դարի սկզբին՝ 1812 թ., Զմյուռնիայում ապրում էր 106.000 մարդ, ապա դարավերջին՝ 1898 թ.՝ 340 հազար մարդ⁶²: Արդեն 1912 թ. Նունական պարթիարքարանի Կոնյանի վիլայեթում քաղաքի բնակչության թիվը կազմել է 416.494 մարդ, որից հույներ էին 243.879-ը, մահմեդականներ՝ 96.250-ը, մնացածը՝ հայեր,

56 Ռեկյու Է., Լազիստան, Նայաստան և Քյուրդիստան: Կրիկիա, Փոքր Ասիա, Միջագետք, Ասորիք և Պաղեստին, Վաղարշապատ: Մայր աթոռ տպ., 1893, էջ 141:

57 Արևելքում սահմանակից էր Կոնիայի, հյուսիսում և հյուսիս-արևմուտքում՝ Նուդավենդիգյարի վիլայեթներին, արևմուտքում ողողվում էր Էգեյան ծովի ջրերով: 1899 թ. Այդընի վիլայեթն ուներ 89.696 քառ. կմ տարածք, բաղկացած էր Այդընի, Զմյուռնիայի (Իզմիրի), Դենիզլիի, Մանիսայի ու Մենթեշեի սանջակներից, 35 կազաններից ու 2.787 գյուղերից: Արդեն 1914 թ. օսմանյան վիճակագրության մեջ Մենթեշեն ներկայացվում է որպես առանձին սանջակ: Տե՛ս Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 210-211:

58 Мак-Коан К., Наш новый протекторат. Описание географических, этнографических и экономических свойств Турецкой Азии, М.: Унив. Тип., 1884, стр. 248.

59 Պիպեռոնեան Ա., Օսմանեան պետություն, Կ. Պոլիս: «Նայրենիք», 1913, էջ 6:

60 Maccas L., նշվ. աշխ., էջ 78-87: Տե՛ս նաև՝ Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 9:

61 Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 57-58:

62 Քոսեան Յ., Նայք ի Զմիռնիա եւ ի շրջակայս, Ն. Ա. Զմիռնիա եւ Նայք, Վիեննա: Մխիթ. տպ., 1899, էջ 43:

հրեաներ, օտարերկրյա քաղաքացիներ և այլք⁶³:

Այդըն քաղաքը համանուն վիլայեթի ու սանջակի վարչական կենտրոնն էր: Նին անվանումը եղել է Տրալես: Չնայած մահմեդականները քաղաքում և սանջակում մեծամասնություն էին կազմում, այնուամենայնիվ քրիստոնյաների ներկայությունը զգալի էր: Այդըն քաղաքում ապրում էր 19.982 հույն և 46.578 մահմեդական, իսկ սանջակի քաղաքներից մեկում՝ Մոկիայում, հույները երկու անգամ գերազանցում էին թուրքերին՝ համապատասխանաբար 25.801 և 12.987⁶⁴:

Նույնազգաբնակչության քանակով երկրորդը Մանիսայի (Մագնեսիա) սանջակն էր: Նամանուն վարչական կենտրոնում ապրում էին 38.926 հույն, 37.900 թուրք, 2.000 հայ և 1.000 հրեա⁶⁵:

Օսմանյան պաշտոնական վիճակագրությունն իր հաշվարկները կատարելիս հատկապես անստույգ ու անարդարացի է գտնվել Այդընի վիլայեթի հույների նկատմամբ: Փորձ է արվել ամեն կերպ նենգափոխել էթնիկական իրական պատկերը՝ կտրուկ նվազեցնելով հույների թվաքանակը և դրա հաշվին ավելացնելով մահմեդականներին: Դա ամենին էլ պատահական չէր, քանի որ նահանգը գտնվում էր հունական թագավորության փրաքսիայի հավակնությունների գոտում և փոքրասիական այն շրջաններից էր, որ Փարիզի հաշտության կոնֆերանսում պահանջում էր Է. Վենիզելոսը⁶⁶: Դրա հետևանքով հույների թվաքանակը վիլայեթում նվազեցվել է երկու անգամ: Ըստ թուրքական աղբյուրների՝ 1906-1907 թթ. Այդընում ապրում էր 285.133 հույն (285.105 ուղղափառ և 28 կաթոլիկ), իսկ 1914 թ. մարդահամարով՝ ներառյալ Մենթեշեի սանջակը, 319.020 հույն⁶⁷:

Ջ. Մըքքարթին, հիմնվելով օսմանյան պաշտոնական տվյալների վրա, որոշ «ուղղումներ» է կատարում և հույների թիվը նահանգում 1914 թ. համար հասցնում 384.732-ի⁶⁸: Ուշադիր վերլուծության դեպքում հենց նրա աշխատության մեջ գտնում ենք այն հարցի պատասխանը, թե ուր է «անհետանում» վիլայեթի հույների մյուս կեսը: Այսպես, իր մեծագրության սկզբում վկայակոչելով 1911-1912 թթ. սպանմանները՝ Մըքքարթին Այդընի նահանգի մահմեդականների թիվը նշում է 1.249.067,

այնուհետև «լրացումներ» կատարելով, իբր ներառելով մահմեդական գաղթականներին, տալիս է «ճշտված» թիվը՝ 1.517.616⁶⁹: Այնուհետև աշխատության 6-րդ բաժնում ներկայացրած աղյուսակում, չգիտես ինչու, մահմեդականները դառնում են 1.734.179, իսկ ամբողջ բնակչությունը՝ 2.194.419⁷⁰: Եթե անգամ վերջին գումարային թվից հանենք մնացած ազգությունների և մահմեդականների՝ «նախապես ճշտված» ու ոչ թե կրկնակի կեղծված թիվը, ապա ստացվում է. 2.194.419 (ընդհանուր թիվ) - 1.517.616 (մահմեդականներ) - 75.508 (մնացած ազգեր) = 601.295: Ստացված արդյունքը շատ մոտ է Այդընի հույների իրական թվին: Փաստորեն, Մըքքարթիի աշխատության մեջ միայն Այդընի վիլայեթում «անհետանում» է 216.563 հույն, որը ստացված թվի՝ 601.295-ի ու նրա ներկայացրած 384.372-ի տարբերությունն է:

Իզմիթի և Բիզայի անկախ սանջակներն Օսմանյան կայսրության վարչական կառուցվածքում համարվում էին առանձին միավորներ՝ կապված դրանց բացառիկ աշխարհագրական և ռազմավարական նշանակությամբ: Իզմիթի սանջակը⁷¹ գտնվում էր Փոքր Ասիայի հյուսիսարևմտյան հատվածում: Նույնական պատրիարքարանն Իզմիթ (Սիկոմեդիա) քաղաքում հաշվում էր 18.550 հայ, 18.223 թուրք ու 3.603 հույն, իսկ ամբողջ սանջակում՝ 48.635 հայ, 73.134 հույն և 116.949 թուրք⁷²: Իրականում հայերի թիվն ավելի է եղել. ըստ Նայկական պատրիարքարանի տվյալների՝ 61.675⁷³: Մակայն այստեղ, ինչպես և այլ վայրերում, տվյալների փոքրիկ անհամաչափությունները պայմանավորված են երկու պատրիարքարանների աշխարհագրական չափումների ու չափման միավորների տարբերությամբ: Ամեն դեպքում սանջակում քրիստոնյա ազգաբնակչությունը գերազանցում էր մահմեդականներին:

Բիզայի (Դարդանելի հատվածը) անկախ սանջակում⁷⁴ ապրում էր

69 Նույն տեղում, էջ 13:

70 Նույն տեղում, էջ 110:

71 Արևելքում սահմանակից էր Կաստամունուի, հարավում՝ Նուրավենդիգյարի վիլայեթներին, արևմուտքում ողողվում էր Մարմարա, իսկ հյուսիսում՝ Սև ծովի ջրերով: Բաղկացած էր Ադաբազարի, Կարանուսայի, Յալովայի, Կեյվեի ու Գանփիրեի կազաններից և զբաղեցնում էր շուրջ 12,000 քառ. կմ տարածք: Տե՛ս Պիպեռոյան Ա., նշվ աշխ., էջ 17:

72 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 6:

73 Անանյան Ա., նշվ աշխ., էջ 37:

74 Արևելքում սահմանակից էր Նուրավենդիգյարի վիլայեթին, հյուսիսում Մարմարա ծովն էր, հարավում և հարավարևմտյան մասում ողողվում էր Էգեյան ծովի ջրերով: Կազմված էր հինգ կազաններից և զբաղեցնում էր շուրջ 7,000 քառ.

63 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 9:

64 Նույն տեղում:

65 Նույն տեղում:

66 Pallis A.A., նշվ. աշխ., էջ 57-58:

67 Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 168 և 188-189:

68 McCarthy J., նշվ. աշխ., էջ 110:

138.902 թուրք, 32.830 հույն և 2.336 հայ⁷⁵: Օսմանյան կայսրության համար Բիզանիայի սանջակն ուներ կենսական նշանակություն. Դարդանելի ջրանցքն առաջին, իսկ Բոսֆորը երկրորդ դարպասն էր Միջերկրական - Էգեյան ծովերից դեպի Սև ծով:

Պոլսի Գրաստանը՝ Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքը, գտնվում է Թուրքիայի եվրոպական և ասիական հատվածները բաժանող Բոսֆորի ջրանցքի երկու ափերին⁷⁶: Նունական պարբերաբարանի տվյալներով 1912 թ. Կ. Պոլիսը Չաթալջայի հետ միասին ուներ 1.173.673⁷⁷ բնակիչ, որոնց տեղաբաշխումն այսպիսին էր.

Աղյուսակ 5.

-	Թուրքեր	Նույներ	Նայեր	Այլք	Ընդամենը
Կ. Պոլիս	308.733	235.215	122.730	174.430	841.108
Չաթալջա	16.100	54.787	903	2.285	74.075
Սկյուտար	124.281	74.457	35.560	24.192	258.490
Ընդամենը	449.114	364.459	159.193	200.907	1.173.673

1914 թ. Օսմանյան վիճակագրությունը մոտ 1,7 անգամ նվազեցնում է հույների և 2 անգամ հայերի թիվը Կ. Պոլսում.

Աղյուսակ 6.

Մահմեդականներ	Նույներ	Նայեր	Այլք	Ընդամենը
560.434	205.762	82.880	60.902	909.978 ⁷⁸

Նուղավենդիզյարի (Բրուսայի) վիլայեթը⁷⁹ հույների բնակու-

կմ փարածք: Տե՛ս Պիպեռնեան Ա., նշվ աշխ., էջ 17:

75 Soteriadis G., նշվ աշխ., էջ 6:

76 Նյուսիսից ողողվում էր Սև, հարավից՝ Մարմարա ծովի ջրերով, Արևելքում՝ ասիական հատվածում, սահմանակից էր Իզմիրի սանջակին, իսկ արևմուտքում՝ եվրոպական մասում, Էդիրնեի (Ադրիանապոլսի) վիլայեթն էր: 20-րդ դարի սկզբին զբաղեցնում էր 5,900 քառ. կմ փարածք, որից 1,900-ը Եվրոպայում, 4,000-ը Ասիայում: Տե՛ս Պիպեռնեան Ա., նշվ աշխ., էջ 5:

77 Soteriadis G., նշվ աշխ., էջ 6:

78 Karpat K. H., նշվ աշխ., էջ 188:

79 Արևելքում սահմանակից էր Կասպամոնոտի ու Անկարայի, հարավ-արևելքում՝ Կոնիայի, հարավ-արևմուտքում՝ Այդընի վիլայեթներին, արևմուտքում Բիզանիայի սանջակն էր, իսկ հյուսիսում՝ Իզմիրի սանջակն ու Մարմարա ծովը: 1899 թ. Նուղավենդիզյարի վիլայեթն ուներ 91,412 քառ. կմ փարածք, կազմված

թյան ավանդական շրջաններից էր: 1914 թ. Օսմանյան պաշտոնական մարդահամարի համաձայն՝ անջատված սանջակների հետ միասին Նուղավենդիզյարի հույների թիվը 183.974 էր⁸⁰: Մրքքարթին «բարեխղճորեն» թիվը հասցնում է 208.362-ի⁸¹: Որոշ տվյալների համաձայն նահանգում ապրում էր 350.000 հույն⁸²: Մակայն առավել արժանահավատ է Նունական պարբերաբարանի արձանագրած 278.421 թիվը⁸³, որն ըստ սանջակների տեղաբաշխվում էր հետևյալ կերպ.

Աղյուսակ 7.

Սանջակ	Նույների թիվը
Բրուսա	82.505
Բիլեջիկ	26.970
Աֆիոն-Կարահիսար	1.200
Քյութահիա	16.800
Բալըբեսիր	150.946
Ընդամենը	278.421

Բրուսա (թրք. Բուրսա) քաղաքը համանուն սանջակի ու վիլայեթի վարչական կենտրոնն էր: Օսմանյան պետության երբեմնի մայրաքաղաքում 19-րդ դարի 60-70-ական թթ. ապրում էր 73.000 մարդ՝ գլխավորապես թուրքեր, հույներ և հայեր⁸⁴: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին քաղաքն ուներ 113.226 բնակիչ, որից 72.993-ը՝ թուրք, 21.850-ը՝ հույն, 14.584-ը՝ հայ, 2.548-ը՝ հրեա և 1.251-ը՝ փարբեր ազգություններ:

Բալըբեսիրի սանջակը վիլայեթի՝ հույներով ամենահոծ բնակեցված շրջանն էր: Սանջակի քաղաքներից Այվալին (Կիդոնիա, թրք.՝ Այվալըք)

էր Բրուսայի, Բալըբեսիրի, Աֆիոն-Կարահիսարի, Բիլեջիկի ու Քյութահիայի սանջակներից, 26 կազաններից և 3,450 գյուղերից: Տե՛ս Karpat K. H., նշվ աշխ., էջ 210-211: Վիլայեթը շար է վարչական վերաբաժանումների ենթարկվել: 1906-1914 թթ. ընթացքում Նուղավենդիզյարի վիլայեթի 2/3-ը անջատվում է մայր վիլայեթից և կազմում չորս անկախ սանջակ՝ Էսքիշեհիր, Կարահիսար, Կարեսի ու Քյութահիա: Տե՛ս McCarthy J., նշվ աշխ., էջ 10:

80 Karpat K. H., նշվ աշխ., էջ 188-189:

81 McCarthy J., նշվ աշխ., էջ 112:

82 Les Grecs en Turquie..., p. 4.

83 Soteriadis G., նշվ աշխ., էջ 8:

84 Мак-Коан К., նշվ աշխ., էջ 250:

գրեթե միապարր հունարևակ քաղաք էր՝ 46.130 հույներով, իսկ Արտալիայում (Էրդեթ) ապրում էր 54.700 հույն, 5.418 թուրք և 952 հայ⁸⁵։ Փաստորեն Արևմտյան Փոքր Ասիայում ապրում էին.

Աղյուսակ 8.

Այդըն	622.810
Նուդավենդիգյար	278.421
Իզմիթ	73.134
Բիզա	32.830
Կ. Պոլիս (ասիական հատված)	74.457
Ընդամենը	1.081.652 (հույն)

Նյուսիասյին Փոքր Ասիան⁸⁶ ներառում էր Օսմանյան կայսրության հյուսիսային հատվածը և զբաղեցնում Սև ծովի գրեթե ողջ հարավային ափը։ Այսպես էին գտնվում առևտրական ու ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեցող այնպիսի քաղաքներ, ինչպիսիք էին Տրապիզոնը, Սինոպը, Սամսունը, Կերասունը և այլն։

Նյուսիասյին Փոքր Ասիան ընդգրկում էր օսմանյան Կասպամոնոլի և Տրապիզոնի վիլայեթները։ Մինչև 1910-1911 թթ. Բոլոլի սանջակի առանձնացումը **Կասպամոնոլի վիլայեթում**⁸⁷ փարբեր գնահա-

տականներով ապրում էր 24.919⁸⁸ - 40.000⁸⁹ հույն։

Տրապիզոնի վիլայեթը⁹⁰ հույն բնակչության թվով առաջիններից մեկն էր Փոքր Ասիայում, սակայն Տրապիզոնի հույների թվաքանակի մասին տվյալները շար հակահակ են։ Նունական պարբերաբարանի տվյալների համաձայն՝ վիլայեթում՝ ներառյալ Ջանիքի սանջակը, հաշվվում էր 353.533 հույն⁹¹։

Աղյուսակ 9.

Սանջակ	Տոյներ
Տրապիզոն	154.774
Ջանիք (Մամսուն)	136.087
Լազիսարան (Ռիզե)	2.924
Գյումուշխանե (Խալդիս)	59.748
Ընդամենը	353.533

1914 թ. թուրքական նախապարտերազմյան մարդահամարի համաձայն՝ Տրապիզոնի վիլայեթում և Ջանիքի սանջակի սանջակում միասին հաշվվում է

Աղյուսակ 10.

Տրապիզոն	161.574
Ջանիք	98.739
Ընդամենը	260.313⁹²

Տե՛ս Karpal K. H., նշվ. աշխ., էջ 210-211:

88 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 13:

89 Les Grecs en Turquie..., p. 4. Ըստ Թեոդիկի վիլայեթում ապրում էր 10,000 հայ: Տե՛ս Թեոդիկ, «Ամենուն փարեցոյցը», ԺՋ փարի, 1922, էջ 261-263:

90 Ընդգրկում էր պարսկական Պոնտոսի զգալի մասը, զբաղեցնում էր Սև ծովի հարավային ափի գրեթե կեսը: Արևելքում սահմանակից էր Ռուսաստանին, հարավում Էրզրումի ու Մեքաստիայի, իսկ արևմուտքում՝ Կասպամոնոլի վիլայեթներին: 20-րդ դարի սկզբին զբաղեցնում էր 37,894 քառ. կմ փարածք, կազմված էր Տրապիզոնի, Ջանիքի (Մամսուն), Լազիսարանի (Ռիզե) և Գյումուշխանեի սանջակներից, 18 կազաններից և 2,738 գյուղերից: Ջանիքի սանջակը Տրապիզոնի վիլայեթից անջատվեց ու անկախ վարչական միավոր դարձավ 1910 թ.: Տե՛ս Karpal K. H., նշվ. աշխ., էջ 210-211:

91 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 11:

92 Karpal K. H., նշվ. աշխ., էջ 188-189:

85 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 8:

86 Տարածքում հույն բնակչության ներկայության մասին առաջին գրավոր հիշատակումը պատկանում է Քսենոփոնին, թեև հույները այսպես հաստատվել էին դրանից մի քանի դար առաջ: Տե՛ս Քսենոփոն, Անաբասիս (Թարգմ.՝ Մինոն Կրկյաշարյան), Երևան: ՆՍՄԿ Գ-ի տ. ակադ. հրատ., 1970, գիրք 4, պարբ. 22-23, էջ 107:

Մ. թ. ա. 3-րդ դարում սրբեղծվել էր անկախ Պոնտական պետությունը, որն անկում էր ապրել մ. թ. ա. 1-ին դարում՝ ընկնելով հռոմեական փրկապետության տակ: 395 թ. կայսրության բաժանումից հետո անցավ Արևելյան՝ բյուզանդական մասին: 1204 թ. խաչակիրների կողմից Բյուզանդիայի մայրաքաղաքի գրավումից ու թալանից հետո այս փարածքում առաջացել էր առանձին ու անկախ հունական պետություն, որը կոչվում էր Տրապիզոնի կայսրություն և գոյատևեց շուրջ 2,5 դար: Օսմանյան թուրքերը 1453 թ. Կ. Պոլսի գրավումից ութ փարի անց՝ 1461 թ., գրավեցին ու վերջ տվեցին նաև Տրապիզոնի հունական պետության գոյությանը:

87 Վիլայեթն ուներ 73,312 քառ. կմ փարածք, կազմված էր Կասպամոնոլի, Բոլոլի, Չանկիրիի և Սինոպի սանջակներից, 18 կազաններից և 4,045 գյուղերից:

Սակայն, որպես կանոն, Նյուսիսային Փոքր Ասիան ընկալվում է Պոնտոս⁹³ պատմական եզրի շրջանակներում: Օսմանյան կայսրության հույն բնակչության հաշվման փաստաթղթերից առավել ճիշտ է Պոնտոսը դիտարկել որպես մեկ ամբողջություն՝ ելնելով փարաձքի պատմական զարգացման առանձնահատկությունից: Պոնտոսի փարբեր շրջանների հույները միմյանց հետ ավելի շար ընդհանրություններ ունեին, նրանց լեզուն՝ պոնտական հունարենը, ժամանակակից հունարենի բարբառներից մեկն է և շար նման է Կասպադովկիայի ու Կիպրոսի հունարենին:

Պոնտոսի հույն բնակչության ճշգրիտ թվաքանակը չափազանց դժվար է որոշել: Անհամաչափություն կա ոչ միայն հունական, թուրքական, ամերիկյան աղբյուրների միջև, այլև հենց հույն փարբեր հեղինակներ ու ժամանակակիցներ նշում են իրարամերժ, անգամ մեկը մյուսին երկու անգամ գերազանցող թվեր: Նախ Հունական պարբերաբարանի փյալները համադրելով՝ Պոնտոսի համար ստանում ենք հետևյալ պատկերը.

Աղյուսակ 11.

Տրապիզոնի վիլայեթ (ներառյալ Ջանիք)	353.533	
Կասպամոնուի վիլայեթի Սինոպի սանջակ	7.986	
Սեբաստիայի վիլայեթի	Ամասիայի սանջակ	36.739
	Շապին Գարահիսարի սանջակ	27.761
	Թոբատի սանջակ	27.174
Ընդամենը	453.193⁹⁴	

93 Հունական Պոնտոսը Փոքր Ասիայում ուներ 71.500 քառ. կմ փարածություն, որից Տրապիզոնի վիլայեթին (չհաշված Ջանիքի սանջակը) բաժին էր հասնում 31.300 քառ. կիլոմետրը: Sten Economides D. E., The Pontus and the Right Claims of its Greek Population: Topographical, Ethnographical and Historical Study: With two Maps and Various Statistics, Constantinople: Imprimerie Française Léandre Mourkidès, 1920, p. 6. Օսմանյան վարչական միավորներից Պոնտոսը ընդգրկում էր ա) Տրապիզոնի վիլայեթը, բ) Ջանիքի առանձնացված սանջակը, գ) Կասպամոնուի վիլայեթի Սինոպի սանջակը և դ) Սեբաստիայի վիլայեթի Ամասիայի, Շապին Գարահիսարի ու Թոբատի (Եվդոկիա) սանջակները: Օսմանյան վարչական այս միավորները մտնում էին Պոնտոսի 6 միտրոպոլիտոսների մեջ: Դրանք էին Տրապիզոն, Ռոդոպոլիս (Ջևիզլիկ), Խալդիա (Գյումուշխանե), Կոլոնիա (Նիկոպոլիս - Շ. Գարահիսար), Նեոկեսարիա (Նիքսար), Ամասիա: Բաժանումը հարաբերական է, և փրվում է՝ համաձայն հունական (պոնտական) աղբյուրների: Դժվար չէ նկատել, որ որոշ շրջաններ բուն հայկական էին:

94 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 7, 11, 13:

Սրացված արդյունքը մոտ է ամերիկյան աղբյուրում նշված \$57.000 թվին⁹⁵: Իսկ օսմանյան վերջին մարդահամարի փյալները համադրելով՝ ստանում ենք 363.000 թիվը, որն իրականությունից հեռու է:

Նայանի է, որ Փարիզի հաշտության կոնֆերանսում Պոնտոսի փարածքը ընդգրկվում էր ոչ թե Հունաստանի, այլ Նայկական պատվիրակության փարածքային հավակնությունների գոտում⁹⁶: Պոնտոսից հույների Ազգային միության նախագահ Ս. Օեկոնոմոսը և նրանց Ազգային կոնգրեսի նախագահ Կ. Զ. Կոստանդինոպոլիսից իրենց կազմած հուշագրում, որն ուղղված էր Փարիզի հաշտության կոնֆերանսին, ներկայացնելով իրենց ազգային պահանջները, նշում էին, որ հույների թվաքանակը փարածքում մոտ 700 հազար էր՝ չհաշված այն 250 հազար պոնտոսցիներին, որ փարիների ընթացքում հայտնվել էին Կովկասում և Ռուսաստանի այլ շրջաններում⁹⁷:

1920 թ. Կոստանդնուպոլսում լույս տեսած «Պոնտոսը և նրա ժողովրդի արդարացի պահանջները» գրքում, հիմնվելով Պոնտական արքեպիսկոպոսության և Ազգային միության ներկայացրած փյալների վրա, ըստ պոնտական 6 միտրոպոլիտոսների հույն բնակչության փեղաբաշխման, նշվում են երկու՝ միմյանցից խիստ փարբեր թվեր⁹⁸ :

Աղյուսակ 12.

Տրապիզոն	95.500	125.282
Ռոդոպոլիս (Ջևիզլիկ)	57.000	75.000
Խալդիա (Գյումուշխանե)	108.000	218.849
Կոլոնիա (Նիկոպոլիս - Շ. Գարահիսար)	67.000	100.500
Նեոկեսարիա (Նիքսար)	100.000	85.122
Ամասիա	272.500	205.230
Ընդամենը	700.000	809.983

95 <http://www.greek-genocide.org/pontus.html>

96 Նայկական հարցը Հաշտության կոնֆերանսի առաջ, Նայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր, թիվ 5, Երևան: Նայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հրատ., 2002, էջ 158-159:

97 [National Delegation of the Euxine Pontus], Memorandum submitted to the Peace Conference, Manchester: Norbury, Natzio & Co. Ltd., 1919, p. 2.

98 Economides D., նշվ. աշխ., էջ 42 :

Նույն աղբյուրում փեղաբաշխումն արվում է նաև ըստ վարչական միավորների.

Աղյուսակ 13.

Տրապիզոն և Ջանիք	Միևույ	Սեբաստիայի սանջակներ			Ընդամենը
		Անասիա	Շ. Գարահիսար	Թոքատ	
523.000	23.000	55.500	51.500	47.000	700.000 ⁹⁹

Օսմանյան խորհրդարանի հույն անդամների՝ 1919 թ. Թուրքիայի հարցերով զբաղվող ամերիկյան հանձնաժողովին ներկայացրած հուշագրում, անդրադառնալով Օսմանյան կայսրության փայտե շրջաններին, նշվում է նաև Պոնտոսի մասին: Նույնագրում նրանք պնդում են, որ պոնտոսցիների իրական թիվը՝ Կովկաս գաղթածներին ներառյալ, կազմում է 800.000¹⁰⁰:

Պետք է նշել նաև, որ Պոնտոսի հարցով զբաղվող որոշ հեղինակներ կանգ են առնում 750.000-ի վրա¹⁰¹:

Անշուշտ, դժվար է որոշել պոնտոսցիների ճշգրիտ թիվն աղբյուրների հակասության ու իրարամերժության պատճառով՝ հաշվի առնելով նաև պոնտոսցի հույների ազգային պահանջները: Չի կարելի հաստատականորեն պնդել հիշատակված և ոչ մի տվյալի բացարձակ ճշգրիտ լինելը: Անգամ պոնտական հուշագրում նշվում էր. «Քանի որ վիճակագրական ծառայությունը Թուրքիայում ճշգրիտ չէ, անհնար է փայտե ստույգ տվյալ երկրի բնակչության փոփոխության մասին»¹⁰²: Եթե հաշվի առնենք նաև, որ փարածքում հաշվվում էին 85.000 մահմեդական, ովքեր իրականում ծնունդով հույներ էին¹⁰³, ապա պարզվում է, որ ավելի է խճճվում, քանի որ ոչ բոլոր հեղինակներն են նշում, թե արդյոք իրենց տվյալները վերաբերում են միայն քրիստոնյա՞, թե՞ նաև մահմեդականացված հույներին: Ուստի

99 Նույն փեղում, էջ 45:

100 [Ottoman Greek Parliamentary Deputies], Memorandum Presented by the Greek Members of the Turkish Parliament to the American Commission on Mandates over Turkey, New York: American – Hellenic Society, 1919, p. 14.

101 Charalambidis M., The Pontian Question in the United Nations, Thessaloniki: Pontian Society of Thessaloniki “Euxinos Leschi”, 2004, p. 14.

102 [National Delegation of the Euxine Pontus], Memorandum Submitted to the Peace Conference, Manchester: Norbury, Natzio & Co. Ltd., 1919, p. 2.

103 Economides D., նշվ. աշխ., էջ 46:

կարծիք կա անգամ, որ նախապարտագրային շրջանում Փոքր Ասիայի Պոնտոսի շրջանի հույն բնակչությունը չէր կարող գերազանցել 500.000-ը¹⁰⁴:

Կենտրոնական և Նարսավայի Փոքր Ասիայի մեջ են մտնում Անկարայի, Կոնիայի, Սեբաստիայի (Սեբաստիան աշխարհագրորեն գրկվում է Փոքր Ասիայի կենտրոնում, սակայն, պատմական զարգացման փուլերից ելնելով, ավելի ճիշտ է դիտարկել Հայկական վիլայեթների հետ), Ադանայի ու Նալեպի վիլայեթները: Չնայած աշխարհագրական հսկա փարածքայնը՝ հույներն այստեղ ավելի քիչ էին, քան Փոքր Ասիայի արևմուտքում և հյուսիսում: Այնուամենայնիվ հույն բնակչությունը ներկայացված էր նաև այս վիլայեթներում:

Անկարայի վիլայեթի¹⁰⁵ համանուն կենտրոն Անկարա քաղաքն ուներ մոտ 46.000 բնակչություն, որից 1/3-ը՝ շուրջ 15.000-ը, քրիստոնյաներ էին՝ 12.000 հայ և 3.000 հույն¹⁰⁶: Վիլայեթի Կեսարիայի ու Յոզղաթի սանջակներում ապրում էին ավելի մեծ թվով հայեր ու հույներ: Նույնական պարտիաբարանի տվյալներով միայն Կեսարիա քաղաքում ապրում էին 14.152 հույն և 27.080 հայ, Յոզղաթում՝ 3.230 հույն և 22.000 հայ, իսկ ամբողջ վիլայեթում՝ 45.873 հույն և 98.798 հայ¹⁰⁷:

Փաստորեն Անկարայի վիլայեթում կար գրավի թվով քրիստոնյա բնակչություն: Նարսավայի մեծաթիվ էին հայերը, որոնց թիվը, ըստ Թեոդիկի, հասնում էր 115.000-ի¹⁰⁸:

Նույն բնակչությունն ավելի մեծաքանակ էր **Կոնիայի վիլայեթում**¹⁰⁹: Վիլայեթի սանջակներից Նիդեում էր ապրում նահանգի հույների 65

104 <http://www.greek-genocide.org/pontus>.

105 Արևելքում սահմանակից էր Սեբաստիայի, հյուսիսում՝ Կասարամոնտի և Ադանայի վիլայեթներին: Դարասկզբին զբաղեցնում էր 98.416 քառ. կմ փարածք, կազմված էր Անկարայի, Յոզղաթի, Կեսարիայի, Կիրշեհիրի ու Չորումի սանջակներից, 21 կազաններից և 2.765 գյուղերից: Տե՛ս Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 210-211:

106 Mak-Koan K., նշվ. աշխ., էջ 251:

107 Soteriadias G., նշվ. աշխ., էջ 10:

108 Թեոդիկ, «Ամենուն փարեցոյցը», ԺԶ փարի, Կ. Պոլիս: Տպ. Մ. Նովակիմեան, 1922, էջ 261-263:

109 Կոնիան վարչականորեն արևելքում սահմանակից էր Ադանայի, արևմուտքում՝ Այդընի ու Նուրավենդիգյարի վիլայեթներին, իսկ հարավում Միջերկրական ծովն էր: Փոքրասիական թերակղզու ամենամեծ վիլայեթն էր՝ 158.944 քառ. կմ փարածքով, կազմված էր Կոնիայի, Նիդեի, Բուրդուրի, Բապարտայի ու Անթալիայի սանջակներից, 25 կազաններից և 1.939 գյուղերից: Տե՛ս Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 210-211:

%-ը: Նունական պարրիարքարանի քվյալներով Նիդեի սանջակում և ամբողջվիլայեթում ապրում էր համապատասխանաբար 55.518 ու 87.021 հույն¹¹⁰: Ամենայն հավանականությամբ պարրիարքարանի՝ Կոնիայի վերաբերյալ քվյալները թերի էին, քանի որ անգամ Մըքքարթին նահանգում հաշվում է 121.812 հույն¹¹¹:

Ադանայի վիլայեթը¹¹² (Կիլիկիա) ևս հույների բնակության շրջաններից էր: Վիլայեթի Քինեն նշում է, որ 1890-ական թթ. Ադանայի վիլայեթում ապրում էր 97.450 հայ, 46.200 հույն, 20.900 ուղղափառ ասորի և 158.000 մահմեդական, որոնցից միայն 93.200-ն էր թուրք¹¹³: Մակայն Քինեի քվյալները, ամենայն հավանականությամբ, հիմնված են օսմանյան պաշտոնական քվյալների վրա: Սփյուռքահայ պարմարան Սարգիս Կարաջյանն այն կարծիքին է, որ Քինեի քվյալները 50-60 %-ով պակաս են իրական թվերից¹¹⁴: Ըստ Նայկական պարրիարքարանի՝ 1913 թ. միայն Ադանայի վիլայեթում ապրում էր 119.414 հայ¹¹⁵, իսկ ըստ Թեոդիկի՝ Կիլիկիայում հայերի թիվը 205.000 էր¹¹⁶: Նույնի թվաքանակի հարցում հունական աղբյուրները փոքրամասնում են 66.200-ի¹¹⁷ ու 70.000-ի¹¹⁸ միջև:

Նայկական վիլայեթում¹¹⁹ 19-րդ դարի վերջին բնակվում էր 19.923 հույն¹²⁰: Օսմանյան 1914 թ. մարդահամարը Նայկայի նահանգում հաշվում

110 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 12:

111 McCarthy J., նշվ. աշխ., էջ 110:

112 Արևելքում սահմանակից էր Նայկայի, հյուսիսում՝ Անկարայի ու Սեբաստիայի, արևմուտքում՝ Կոնիայի վիլայեթներին, իսկ հարավում՝ Միջերկրական ծովին: 1899 թ. զբաղեցնում էր 71.600 քառ. կմ տարածություն, կազմված էր Ադանայի, Մերսինի, Կոզանի, Իչեի ու Պայասի սանջակներից, 15 կազաններից և 1.632 գյուղերից: Տե՛ս Karpal K. H., նշվ. աշխ., էջ 210-211:

113 Cuinet V., La Turquie d'Asie, vol. 2, Paris: Leraux, 1892, p. 5.

114 Karajian S. J., An Inquiry Into the Statistics of the Turkish Genocide of the Armenians 1915-1918, The Armenian Review 25 (Winter 1972), p. 9.

115 Անանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 37

116 Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 261-263:

117 Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 226 :

118 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 15:

119 Դարասկզբին ուներ 117.248 քառ. կմ տարածք, կազմված էր Նայկայի, Մարաշի և Ուրֆայի սանջակներից, 26 կազաններից ու 3.450 գյուղերից: Տե՛ս Karpal K. H., նշվ. աշխ., էջ 210-211: 1910-1913 թթ. վիլայեթից անջատվում և անկախ սանջակներ են դառնում նախ Ուրֆան, ապա Մարաշը: Տե՛ս McCarthy J., նշվ. աշխ., էջ 30:

120 Krikorian M. K., Armenians in the Service of Ottoman Empire 1860-1908,

է 21.990 հույն¹²¹: Նայկական պարրիարքարանի՝ Փարիզի հաշվության կոնֆերանսին ներկայացրած հուշագրում նշվում էր, որ Կիլիկիայում (Ադանայի վիլայեթ, Մարաշի սանջակ) 1912 թ. դրությամբ ապրել են 40.000 հույն և 41.000 ասորի, 205.000 հայ և 156.000 մահմեդական¹²²: Այս տեղեկություններից երևում է, որ Կիլիկիայում քրիստոնյաները գերազանցում էին ինչպես թուրքերին, այնպես էլ բոլոր մահմեդականներին միասին վերցրած:

Նայկական (Արևելյան) վիլայեթներն Օսմանյան կայսրության արևելյան հարավում գտնվող այն վեց վարչական միավորներն էին, որոնք Արևմտյան Նայսարանի մաս էին կազմում: Խոսքը վերաբերում է Սեբաստիայի, Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի ու Դիարբեքի վիլայեթներին, որոնց բնակչության զգալի մասը հայեր էին: Նշված նահանգներում ապրում էին նաև ոչ մեծ թվով հույներ:

Նույն բնակչության քանակով առաջինը **Սեբաստիայի (Սվազ)**¹²³ վիլայեթն էր: Նունական պարրիարքարանը նահանգում հաշվում էր 99.376 հույն¹²⁴, որոնց տեղաբաշխումն ըստ սանջակների այսպիսին էր.

Աղյուսակ 14.

Սեբաստիա	7.702
Ամասիա	36.739
Շապին Գարահիսար	27.761
Թոքատ	27.174
Ընդամենը	99.376

Մակայն Սեբաստիայի վիլայեթի Ամասիայի, Շապին-Գարահիսարի և Թոքատի սանջակների հույներին, ինչպես գիտենք, հունական աղբյուրները հաշվում են Տրապիզոնի ու Սինոպի հույների հետ՝ որպես Պոնտոսի հույներ: Ուստի ճիշտ է միայն համանուն՝ Սեբաստիայի սանջակի 7.702

London: Routledge & Kegan Paul, 1977, p. 81-82.

121 Karpal K. H., նշվ. աշխ., էջ 188-189:

122 Նայկական հարցը Նաշտրոյան կոնֆերանսի առաջ, Նայոց ցեղասպանության պարմության և պարմագրության հարցեր, թիվ 6, Երևան: Նայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստ. հրատ., 2002, էջ 115:

123 19-րդ դարի վերջին կազմված էր Սեբաստիայի, Ամասիայի, Թոքատի (Եվրոկիա) ու Շապին Գարահիսարի սանջակներից, 28 կազաններից և 4.761 գյուղերից: Տե՛ս Նայկական հարց, հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 408:

124 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 7:

հույներին ներառել հայկական վիլայեթների հույն բնակչության մեջ:

Էրզրումի վիլայեթում Քինեի տվյալներով 1890-ական թթ. ապրում էր 3.725 հույն¹²⁵: Նայոց պատրիարքարանը Նայկական վիլայեթներում Մեբաստիայից բացի միայն Էրզրումում է հիշատակում հույների գոյության մասին, համաձայն որի՝ 1913 թ. դրությամբ այդտեղ ապրում էր 12.000 հույն¹²⁶:

Նայկական մյուս չորս վիլայեթներում հույների տեղաբաշխումն ըստ տարրեր աղբյուրների այսպիսին էր.

Աղյուսակ 15.

Վիլայեթ	Քինե Վ., 1890	Օսմ. 1914 թ. մարդահամար	Մրքբարթի, 1912-1914
Վան	-	1	1
Բիթլիս	210	-	-
Խարբերդ	-	971	1.227
Դիարբեքիր	9.440	1.935	2.355
Ընդամենը	9.650	2.907	3.583

1913 թ.-ին Նունաստանին անցած տարածքներ: Բալկանյան պատերազմներում Օսմանյան կայսրությունը պարտվեց ու կորցրեց եվրոպական տիրույթների մեծ մասը: Թուրքիային մնաց միայն Արևելյան Թրակիան՝ Ադրիանապոլսով (Էդիրնե): 1913 թ. օգոստոսի 10-ին կնքված Բուխարեստի պայմանագրով Նունաստանին անցան Նարավային Մակեդոնիան, Նարավային Էպիրոսը, Էգեյան ծովի արևելյան կղզիները և Կրեպեն:

Մակեդոնիայի հարցն Արևելյան հարցի բաղկացուցիչն էր: Ինչպես նշում է Էդվին Փիրսը, Մակեդոնիան աշխարհագրական եզր է, որ օգտագործվում է՝ արտահայտելով տարբեր տարածական մեծություններ: Նաճախ այն ներառում է նույնիսկ ամբողջ Բալկանյան թերակղզին, բացառությամբ Նունաստանի, Բուլղարիայի, Սերբիայի ու Չեռնոգորիայի¹²⁷: Սակայն սովորաբար ընդունվում է հույն հեղինակների կարծիքը, համաձայն որի՝ Մակեդոնիան նախկին Մոնաստիրի ու Սալոնիկի վիլայեթների զբաղեցրած տարածքն է¹²⁸:

125 Cuinet V., նշվ. աշխ., էջ 136.

126 Նայկական հարցը Նաշտոնի կոնֆերանսի առաջ, Նայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր, թիվ 6, 2002, էջ 115:

127 Pears E., նշվ. աշխ., էջ 228 :

128 Նույն տեղում, էջ 228 :

Մակեդոնիան կայսրության ամենաբազմազգ հատվածներից էր. այստեղ ապրում էին մեծաքանակ հույներ, թուրքեր, բուլղարներ, սերբեր, վալախներ, հրեաներ, ալբանացիներ: Բալկանյան պատերազմներից առաջ ոչ միայն Նունաստանը, այլ նաև դաշնակից մյուս պետությունները լուրջ հավակնություններ ունեին Մակեդոնիայի նկատմամբ: Նակամարտությունը մի քանի հանգույց ուներ՝ մի կողմից տեղական ժողովուրդների ու Օսմանյան կայսրության, մյուս կողմից հենց տեղաբնակների միջև: Ինչպես դիպուկ նկատել է Արևելյան հարցի անվանի մասնագետ Ջ. Մարիոտը, «Մակեդոնիան Բալկանյան խնդրի մանրակերպն է»¹²⁹:

Մինչև Բալկանյան պատերազմները Մակեդոնիայի էթնիկական պարկերը չափազանց աղավաղված է ներկայացվում թուրքական մարդահամարի կողմից, որի համաձայն Սալոնիկի ու Ջ.Մոնաստիրի սանջակներում ապրում էին.

Աղյուսակ 16.

Վիլայեթ	Մահմեդականներ	Նույներ	Բուլղարներ	Հրեաներ	Այլք	Ընդամենը
Սալոնիկ	419.604	266.574	156.230	52.395	26.556	921.359
Մոնաստիր	328.551	286.001	197.088	5.459	7.729	824.828
Ընդամենը	748.155	552.575	353.318	57.854	34.285	1.746.187 ¹³⁰

Փիրսի տվյալներով Սալոնիկի ու Մոնաստիրի վիլայեթներում միասին ապրում էր 777.000 մահմեդական, 659.000 հույն և 374.000 բուլղար¹³¹: Անշուշտ, հույներն այստեղ ամենամեծ էթնիկական խումբն էին, քանի որ ոչ բոլոր մահմեդականներն էին ազգությամբ թուրք:

Ինչպես նշվեց, 1913 թ. Բուխարեստի պայմանագրով միայն հարավային Մակեդոնիան անցավ Նունաստանին: Այն ներառում էր Դրամայի, Սերեսի ու Սալոնիկի շրջանները (ներառյալ Խալկիդիան)՝ կազմելով շուրջ 34.000 քառ. կմ տարածք: Ամբողջ հարավային Մակեդոնիան ուներ 1.079.000 բնակչություն, որից 518.000 հույն, 348.000 մահմեդական, 213.000 բուլղարացի, հրեա և այլք¹³²:

Նունաստանին անցած տարածքներից Էպիրոսն ընկած էր Բալկան-

129 Marriott J. A. R., The Eastern Question, A Historical Study in European Diplomacy, Oxford: Clarendon Press, 1951, p. 409.

130 Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 166:

131 Pears E., նշվ. աշխ., էջ 231 :

132 Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 224 :

յան թերակղզու Ադրիատիկ ափին և մինչև Բալկանյան պարերագմաները մտնում էր օսմանյան Յանինի (Յանինայի) վիլայեթի մեջ: Բուխարեարի պայմանագրով, սակայն, ամբողջ Էպիրոսը չհանձնվեց Նունաստանին: Նյուսիսային մասը, որն ընդգրկում էր Յանինի վիլայեթի Էրիզրիի ու Բերաբի սանջակները, մտավ նորաստեղծ Ալբանական պետության կազմի մեջ: Միայն Էպիրոսի հարավը, այսինքն Յանինի վիլայեթի Յանինի ու Պրևեզեի սանջակները, բաժին հասավ Նունաստանին: Ըստ Պալիսի՝ 7.000 քառ. կմ տարածք ունեցող Նարավային Էպիրոսում ապրում էր 271.000 հույն, 20.000 մահմեդական և տարբեր ազգությունների 2.000 ներկայացուցիչներ (բուլղարներ, հրեաներ, օտարերկրյա հպատակներ և այլն)¹³³:

Կրեպե կղզու բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը հույներ էին: Կրեպեն զբաղեցնում էր 8.000 քառ. կմ տարածք, ուներ 347.000 բնակչություն, որից 321.000-ը հույներ էին, 23.000-ը՝ մահմեդականներ, իսկ 3.000-ը՝ այլ ազգություններ և օտարերկրյա հպատակներ¹³⁴:

Ղեռևս 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Կարլայլ Մակ-Մանի թերի ու նվազեցված տվյալներն անգամ վկայում էին Էգեյան կղզիներից յուրաքանչյուրում կամ հույների բացարձակ մեծամասնության, կամ ամբողջությամբ հունաբնակ լինելու մասին.

Աղյուսակ 17.

Իմբրոս	3.000 հույն
Տենեդոս	5.000 բնակիչ, 2/3-ը հույն
Լեմնոս	12.000 հույն
Միթիլեն	60.000 բնակիչ, բացարձակ մեծամասնությունը հույն
Քիոս	65.000 բնակիչ, 60.000-ը հույն, 2.000-ը թուրք, մնացածը՝ հրեա, ֆրանկ և այլն
Սամոս	34.300 բնակիչ, 34.000-ը հույն
Իկարիա	8.000 հույն
Կաթմոս	4.000 հույն
Կալիմնո	7.000 հույն
Կոս	16.000 բնակիչ, գրեթե բոլորը հույն
Նոդոս	40.000 բնակիչ, 32.000-ը հույն, 6.000-ը թուրք, 2.000-ը հրեա ¹³⁵

133 Նույն տեղում,

134 Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 224:

135 Мак-Коан К., նշվ. աշխ., էջ 18-24 :

Օսմանյան պաշտոնական տվյալների համաձայն՝ մինչև Բալկանյան պարերագմաները կղզիներում (ներառյալ Կրեպեն) հաշվվում էր 364.223 բնակիչ, որոնց բացարձակ մեծամասնությունը կազմում էին հույները՝ 316.842, մահմեդականների թիվը 37.601 էր, այլը՝ 9.780¹³⁶: Պարզ է նաև, որ, չնայած մահմեդականների չնչին ներկայությանը, ամեն կերպ նվազեցված է ներկայացվում հույների թիվը:

Իմբրոս և Տենեդոս կղզիների պատկանելիության հարցն առաջնահերթ խնդիր էր ոչ միայն հույն-թուրքական, այլև միջազգային հարաբերությունների ձևաչափում: Դրանք իրենց աշխարհագրական դիրքով և ռազմավարական նշանակությամբ կապվում էին նեղուցների հետ, քանի որ աշխարհագրորեն շար մտք էին դրանց: Թուրքական կողմի համար այդ կղզիների դերը մեծ էր, սակայն դրանք հիմնականում հունաբնակ էին: Տենեդոսն ուներ 5.000 բնակիչ, որի ավելի քան 2/3-ը՝ 3.752-ը, հույներ էին, իսկ Իմբրոսում ապրում էր 8.125 հույն¹³⁷: Մակայն ի վերջո այս երկու կղզիների պատկանելիության հարցը լուծվեց հոգուր թուրքերի:

Ղեռևս 1911-1912 թթ. իտալաթուրքական պատերազմի հետևանքով թուրքերը կորցրել էին Էգեյան ծովի հարավային՝ Դոդեկանեսյան կղզիները: Իտալիային անցած թվով 12 այդ կղզիները բացառապես հունաբնակ էին.

Աղյուսակ 18.

Պաթմոս	2.700
Լերոս	6.000
Կալիմնոս	18.000
Կոս	10.550
Նիսիբոս	5.000
Աստիպալեա	1.200
Միմի	16.000
Տիլոս	1.300
Խալկի	2.740
Նոդոս	25.010
Կարպապոս	8.527
Կասոս	5.700
Ընդամենը	102.727¹³⁸

136 Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 162:

137 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 15:

138 Նույն տեղում:

Բուխարեսպի պայմանագրով Իրալիային մնացին Դոդեկանեսյան կղզիները, որոնք ի վերջո Նունասպանին վերադարձվեցին միայն 1947 թ.:

Պալիսի փոխալներով հունական Միթիլեն (Լեսբոս), Զիոս, Մամոս, Լեմնոս, Իմբրոս, Տենեդոս և Իկարիա կղզիներում միասին ապրում էր 260.000 մարդ, որից 247.000-ը՝ հույն, 8.000-ը՝ մահմեդական և 5.000-ը՝ փարբեր ազգություններ¹³⁹:

Փորձենք համադրել հույն բնակչության թվաքանակը բոլոր կղզիներում.

Աղյուսակ 19.

Դարդանելից մինչև Դոդեկանես	247.000
Դոդեկանես	102.727
Կրետե	321.000
Ընդամենը	670.727

Ինչ վերաբերում է Օսմանյան կայսրության մյուս շրջաններին, ապա Ադրիանապոլսի վիլայեթում (Արևելյան Թրակիա) ապրում էր 366.363 հույն¹⁴⁰: Նույնների որոշ զանգվածներ կային նաև Միրիայի, Պաղեսպինի, Լիբանանի շրջաններում: Մասնավորապես օսմանյան վերջին մարդահամարի համաձայն՝ Բեյրութի վիլայեթում ապրում էր 87.244 ուղղափառ, 24.210 կաթոլիկ, Միրիայում՝ 60.978 ուղղափառ, 27.662 կաթոլիկ, Երուսաղեմի շրջանում՝ 26.035 ուղղափառ և 1.086 կաթոլիկ հույն¹⁴¹:

Այսպիսին էր հույների տեղաբաշխումն Օսմանյան կայսրությունում մինչև Բալկանյան, ապա նաև մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմները: Նույն բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ ամենափարբեր աղբյուրների համադրումը և վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ, չնայած թուրքական մարդահամարների դիտարկությանը՝ կեղծել ու նվազագույնի հասցնել հույների թիվը, Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Օսմանյան կայսրությունում ապրում էր շուրջ 2,5 մլն հույն¹⁴²: Նունական փարբեր հարկապես մեծաթիվ ու ներկայացուցչական էր կայսրության արևմտյան հատվածում:

139 Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 224:

140 Soteriadis G., նշվ. աշխ., էջ 15:

141 Karpat K. H., նշվ. աշխ., էջ 188-189:

142 Skú նաև՝ London Committee of Undreemed Greeks, The Liberation of the Greek people in Turkey, Manchester: Norbury Natzio & Co., 1919, p.3.; Λαμέρας K., Η Περί Μικράς Ασίας και των εν Αυτή Κρυπτοχριστιανών, Αθήνα, 1921, σελ. 8.

1.2. Նույնների ազատագրական շարժումն ու կոպորացիան XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին

19-րդ դարում հույները փակավիճակում գտնվում էին Օսմանյան փրկապետության փակ: Օսմանյան կայսրությունում հույները մտնում էին հունական ուղղափառ համայնքի (Millet-i Rum կամ Rum Milleti) մեջ: «Միլլեթի» գլուխ կանգնած էր Կոստանդնուպոլսի հունական պատրիարքը¹⁴³: Վերջինս համարվում էր «Նույն ուղղափառ ազգի» հոգևոր և ազգային առաջնորդը («Εθνάρχης»): Այս փոփոխությունն առաջինը շնորհիվ էր Գենաղիոս 2-րդ Միտլարիոսին՝ առաջին հեթոթյուզանդական պատրիարքին, սուլթան Մեհմեդ 2-րդի կողմից 1454 թ.¹⁴⁴: Ժամանակի ընթացքում պատրիարքը դառնում էր Օսմանյան բյուրոկրատիայի անդամ: Նունաց պատրիարքը, ի հավելումն իր հոգևոր ազդեցության, ստանում էր նաև բավականին մեծ քաղաքական իշխանություն ամբողջ միլեթի գործերի կառավարման մեջ¹⁴⁵:

Ընդհանրապես ոչ մահմեդականների իրավական կարգավիճակն իսլամական օրենքներում հիմնվում էր Ղուրանի փարբեր այսբանների և Շարիաթի (մահմեդական իրավունքի կանոնների) վրա: Նամաձայն դրա էլ հասարակությունը բաժանվում էր մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների, իսկ վերջիններս էլ իրենց հերթին կազմված էին «սալ ուլ քիվաբ»-ից՝

143 Բացի Կ. Պոլսից Օսմանյան կայսրությունում հույներն ունեին ևս երեք պատրիարքարան՝ Երուսաղեմի, Ալեքսանդրիայի ու Անթիոքի, որոնք ինքնուրույն էին՝ ունենալով հավասար իրավունքներ: Այնուամենայնիվ ավագության իրավունքը պարկանում էր Կոստանդնուպոլսի պատրիարքությանը:

144 Alexandris A., The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974, Athens: Centre for Asia Studies, 1992, p. 22.

145 1461 թ. սրբեզվեց նաև Կոստանդնուպոլսի Նայոց պատրիարքարանը, որն իր հերթին դարձավ օսմանահպարակ հայերի հոգևոր և ազգային հարցերը փնտրիտող հասարակություն: Սուլթանը նպատակ ուներ այն դարձնելու յուրաքանչյուր հակակշիռ Կոստանդնուպոլսի Նունաց պատրիարքարանին և Էջմիածնի Նայ առաքելական կաթողիկոսությանը: Սրբեզվեց նաև Նրեական միլեթը: Ժամանակի ընթացքում Օսմանյան կայսրությունում մեծ տիրությունների ազդեցության մեծացման հետևանքով սրբեզվեցին նորերը: Այսպես, Ֆրանսիայի և Ավստրիայի ճնշմամբ կայսրության կաթոլիկ հայերը հասան նրան, որ 1831 թ. ճանաչվեց նաև Կաթոլիկ միլեթը, իսկ Մեծ Բրիտանիայի աջակցությամբ 1850 թ. սրբեզվեց Բողոքական միլեթը: 1882 թ. Միրիական (Ատորական) Ուղղափառ եկեղեցին կրկին Մեծ Բրիտանիայի ճնշմամբ ճանաչվեց առանձին միլեթ և դարձավ անկախ Նայական պատրիարքարանից: 1914 թ. Օսմանյան կայսրությունում կար 17 առանձին միլեթ: Տե՛ս Alexandris A., նշվ. աշխ., էջ 21:

«գրքի մարդկանցից» (միաստվածներ, ովքեր ունեին Սուրբ գիրք) և մնացածներից (կռապաշարներ, աթեիստներ)¹⁴⁶: Նույներն Օսմանյան կայսրությունում այլ քրիստոնյաների և հրեաների նման գտնվում էին յուրահատուկ կարգավիճակում: Նրանք համարվում էին «սաի ուլ քիտաբ»՝ «գրքի մարդիկ» և մահմեդականների համեմատ գրկված էին մի շարք իրավունքներից: Նույներն այլ քրիստոնյաների և հրեաների նման իրավունք չունեին զենք կրելու, ձի հեծնելու, նրանց տները պեղք էլ լինեին ավելի ցածր, քան հարևան մահմեդականներինը: Նրանք պետական պաշտոններ գրեթե չէին զբաղեցնում, կրում էին հատուկ զգեստներ, որոնցով փարբերվում էին մահմեդականներից: Միաժամանակ «գրքի մարդիկ» չէին ընկալվում որպես «բաֆիր» կամ «գյավուր»։ այդ անվանումը տրվում էր միայն «անհավատներին» կամ կռապաշարներին, որոնք ամենացածր խավն էին:

Այնուամենայնիվ բոլոր ոչ մահմեդականները՝ տվյալ դեպքում կայսրության ուղղափառ հույները, ունեին «դիմնի»-ի իրավական կարգավիճակ, այսինքն՝ մարդիկ, ովքեր ապրում էին իսլամական պետության հովանավորության ներքո կամ մահմեդական գերիշխանության տակ¹⁴⁷: Նրանք գտնվում էին մահմեդական կառավարիչների իշխանության ներքո, վճարում էին հատուկ հարկեր՝ «ջիզյե», որը հավաքվում էր յուրաքանչյուր ոչ մահմեդական տղամարդուց, և այդ պատճառով էլ շատ ծնողներ թաքցնում էին իրենց արու զավակների իրական թիվը¹⁴⁸, և «հարաջ»՝ բնամթերքով հարկը, որը վերացվեց 1852 թ. և փոխարինվեց «բեդել ի ասքերի»-ով՝ զինվորական հարկով: Բացի այդ, այլ հարկերը մի քանի անգամ ավելի էին մահմեդականների վճարած հարկերից: Օսմանյան կայսրությունում երկար ժամանակ քրիստոնյաների նկատմամբ դրսևորված դաժանություն էր «դեվժիրմեն»՝ մանկահավաքը¹⁴⁹: Այն սկիզբ էր առել դեռևս 14-րդ դարի երկրորդ կեսին սուլթան Մուրադ Առաջինի (1362-1389) օրոք: «Դեվժիրմեն» կատարվում էր յուրաքանչյուր երկու-երեք կամ հինգ տարին մեկ անգամ. 8-20 տարեկան երեխաներից ու պատանիներից ֆիզիկապես «ամենաուժեղներին ու գեղեցիկներին» ընտրում և հավաքում

146 Akcam T., A Shameful Act, The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility, London: Constable, 2007, p. 6.

147 Նույն տեղում, էջ 7:

148 Սա ևս մեկ հանգամանք էր, որ դառնում էր վիճակագրական տվյալներում թվերի անճշտության պատճառ:

149 Նայրնի է ևս տղայահավաք, տղայաժողով, «արյան հարկ» անվանումներով: Տե՛ս Շաքարյան Ա., «Արյան հարկը» Օսմանյան կայսրությունում. Դեվժիրմեն, Եր.: Ներկայակային հրատարակություն, 2006, էջ 6:

էին ենիջերիության համար¹⁵⁰: Նրանց դաստիարակում էին մահմեդական ոգով, դարձնում մոլի մահմեդականներ, ովքեր հետագայում պատուհաս էին դառնում քրիստոնյա ազգաբնակչության համար: Ի փարբերություն հայկական նահանգների՝ Բալկաններում դրանք սկսվել են ավելի շուտ և կատարվել են ավելի մեծ չափով: Ըստ ակադեմիկոս Մ. Զուլայանի՝ «դեվժիրմենները» շարունակվել են մինչև 18-րդ դարը¹⁵¹: Ընդ որում, սկզբում «դեվժիրմենի» ենթարկվում էին հիմնականում հույները, հետո այն տարածվեց քրիստոնյա այլ ժողովուրդների վրա:

Այսպիսով, «դիմնիները»՝ ոչ մահմեդականները, դառնում էին երկրորդ կարգի մարդիկ¹⁵²: Այդպես էին նրանք ընկալվում ոչ միայն իշխանությունների, այլ նաև հասարակության կողմից: Միլիթները դարձան «դիմնիներին» ըստ կրոնի կամ կրոնական փարբեր ուղղությունների միավորող համակարգ: Այս վերաբերմունքն առավել հասկանալի է դառնում, եթե հաշվի առնենք, որ Օսմանյան կայսրությունն իր էությանը կրոնապետություն էր, և սուլթանը համարվում էր նաև բոլոր մուսուլմանների հոգևոր առաջնորդը՝ խալիֆը¹⁵³:

Ինչպես քրիստոնյա մյուս հպատակների՝ հայերի, ասորիների, պավոնների և այլոց, այնպես էլ հույների վիճակը բավական ծանր էր: Թուրքական տիրապետությունն ամեն կերպ խոչընդոտում էր պետականության հարուստ ավանդույթներ ունեցող և զարգացման ավելի բարձր աստիճանի վրա գտնվող հույների ազգային զարգացումը:

Դեռևս 1768 թ. սկսված ռուս-թուրքական պատերազմը հույս էր ներշնչել հույն ժողովրդին՝ ազատագրվելու թուրքական լծից, հետևաբար հույներն ակտիվորեն մասնակցում էին պատերազմին: 1770 թ. Մորեայում (Պելոպոնես) ապստամբություն է բռնկվում Օսմանյան իշխանության դեմ: Սակայն Մորեայում ռուսական ցամաքային զորքերի սակավությունը և որոշ ռազմական սխալներ թուրքերին հնարավորություն են տալիս հաշվեհարդար տեսնել տեղացի հույների հետ: Դրա հետևանքով 40.000

150 Զուլայան Մ. Ա., «Դեվժիրմեն»-ն (մանկահավաքը) Օսմանյան կայսրությունում ըստ թուրքական և հայկական աղբյուրների, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1959, թիվ 2-3, Երևան: ՆՍՄՌ-ԳԱ հրատ., էջ 251:

151 Զուլայան Մ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 255:

152 Hofmann T., Co-Victims in Genocide: The Christians during the last decade of Ottoman Rule, p. 4 – 5.

153 Օսմանյան սուլթանները, այն բանից հետո, երբ 1517 թ. Սելիմ Առաջին Ահեղը (1512-1520) նվաճեց Եգիպտոսը, համարում էին, որ իրենց է անցել խալիֆի փիրդոսը: Տե՛ս Миллер А. Ф., Краткая история Турции, Москва: Госполитиздат, 1948, с. 18.

մորեացի հույն է սպանվում, ստրկության վաճառվում կամ լքում երկիրը¹⁵⁴: Պատերազմում թուրքերը պարսկում են, և 1774 թ. հուլիսին կնքվում է Քյուչուկ-Կայնարջիի հաշտության պայմանագիրը:

Պայմանագրի յոթ հոդված (1, 7, 14, 16, 17, 23, 25) նվիրված էր թուրքահայկական քրիստոնյաների իրավունքների ու շահերի պաշտպանությանը: Մասնավորապես 7-րդ հոդվածը Բարձրագույն դռանը պարավորեցնում էր քրիստոնեական օրենքի ու եկեղեցու հստակ պաշտպանություն¹⁵⁵: Այս և մյուս հոդվածների պարունակությունը Ռուսաստանին հնարավորություն էր տալիս այն օգտագործել Բ. Դռանը նոր պահանջներ առաջադրելու համար՝ նրան հպարակ քրիստոնյա (ուղղափառ) ազգերի շահերից ելնելով:

Նենց Քյուչուկ-Կայնարջիի պայմանագրից հետո Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա հարվածների բախարը դառնում է եվրոպական դիվանագիտության առարկա՝ դադարելով զուր Թուրքիայի ներքին խնդիրը լինելուց: Այս պայմանագրից հետո եվրոպական դիվանագիտության մեջ մտնում հումանիտար ինտերվենցիա (*ֆր. l'intervention d'humanité*) հասկացությունը՝ որպես լծակ՝ թեթևացնելու թուրքական ճնշումը հայկական քրիստոնյա ազգերի վրա¹⁵⁶: Անվանի ցեղասպանագետ Վ. Դադրյանն այն կարծիքն է հայտնում, որ այս պայմանագրի կարևոր և առանցքային դերն այն էր, որ սերտորեն կապված էր բարձրագույն Արևելյան հարցի հետ: Նարց, որի էությունը գոյություն ունեցող մշակական հակամարտությունն էր մի կողմից օսմանյան իշխանությունների, մյուս կողմից նրանց ենթակա ոչ մահմեդական ազգերի միջև¹⁵⁷:

«Արևելյան հարց» հասկացությունն առաջին անգամ օգտագործվել է 1822 թ. Վերոնայի վեհաժողովում: Նարկանշական է այն փաստը, որ դրա օգտագործումը կապված էր հույն ժողովրդի՝ Օսմանյան տիրապետության դեմ ազգային ազատագրական շարժման վերելքի և Բալկաններում սրտեղծված իրավիճակի բննարկման հետ¹⁵⁸:

154 Арш Г., Этеристкое движение в России, Освободительная борьба греческого народа в начале XIX в. и русско – греческие связи, Москва: Наука, 1970, с. 82.

155 Дружинина Е., Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года, Москва: Изд-во Акад. Наук СССР, 1955, с. 352.

156 Dadrian V., The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus, Providence – Oxford: Berghahn Books, 1995, p. 8.

157 Նույն տեղում, էջ 11:

158 Կիրակոսյան Ա., Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը (19-րդ դարի 30-ական թթ. - 1914 թթ.), Եր.: ՆՂԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1999, էջ 27:

19-րդ դարի սկզբին հույն ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը մեծապես կապված էր 1814 թ. Օդեսայում հիմնված «Ֆիլիկի էթերիա» (հուն.՝ «*Φιλική Εταιρεία*», «Ընկերական միություն») գաղտնի կազմակերպության և հետագայում դրա ղեկավար Ալեքսանդր Իպսիլանտի անվան հետ: 1821 թ. փետրվարին Իպսիլանտին ապստամբության փորձ է անում Մոլդովայում, որը ձախողվում է: Փոխարենը մեկ ամիս անց այն բոլորքովում է Մորեսայում և արագ փարածվում ամբողջ Նունաստանում:

Թուրքական իշխանությունները հույների ապստամբությանը պատասխանում են դաժան կոտորածներով: Մայրաքաղաքում Նունական պարիսպների դարպասների վրա կախաղան է բարձրացվում պարիսպ Գրեգորի 5-րդը (1797-1798, 1806-1808, 1818-1821), ինչպես նաև կոտորվում է 10.000 հույն¹⁵⁹: Ջարդեր են լինում նաև այլ քաղաքներում: Այդուհանդերձ արդեն 1822 թ. հունվարի դրությամբ գրեթե ողջ Մորեսան ապստամբների ձեռքում էր: Էպիդավրոս քաղաքում հրավիրվում է Ազգային ժողով, որն էլ 1822 թ. հունվարին ընդունում է Մահմանադրություն և հռչակում Նունաստանի անկախությունը¹⁶⁰: Սուլթանը դիմում է իր վասալ, Եգիպտոսի կառավարիչ Մուհամեդ Ալին, ով էլ իր որդի Իբրահիմ փաշային ուղարկում է հույների դեմ: 1826 թ. եգիպտական բանակը տիրեց Մորեսայի մեծ մասին¹⁶¹ և դաժան հաշվեհարդար տեսավ հույների հետ: Միսոլոնգիի 15.000 բնակչությունից փրկվեց միայն 4.800-ը¹⁶², մնացածը կոտորվեցին Իբրահիմի կողմից: Դեռևս 1822 թ. սկզբին, երբ թուրքերը մարտեր էին մղում Պարթա քաղաքի շրջանում, իսկական հաշվեհարդար են տեսնում բնակչության հետ՝ կոտորելով 15.000 հույն¹⁶³: Նարկապես դաժան էին Քիոս կղզում տեղի ունեցող իրադարձությունները¹⁶⁴: Տարբեր

159 Петросян Ю., Османская империя, могущество и гибель, Москва: Наука, 1990, с. 180.

160 Svoronos N., Histoire de la Grèce moderne, Paris: Presses Universitaires de Paris, 1964, p. 42.

161 Новичев А., Турция. Краткая история, Москва: Наука, 1965, с. 74.

162 Driault E., La Question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours, Paris: Felix Alcan, 1898, p. 117.

163 Նույն տեղում, էջ 110:

164 Քիոսի կոտորածը լայն արձագանք ունեցավ Եվրոպայում: Ֆրանսիացի գեղանկարիչ Է. Դելակրուայի «Քիոսի կոտորածը» կտավը նվիրված է ողբերգական այդ իրադարձություններին:

գնահատականներով Քիոսում կոտորվել է 30¹⁶⁵-50¹⁶⁶ հազար, իսկ գերեզմանները և սարկոֆոսի վաճառվել՝ 35¹⁶⁷- 43¹⁶⁸ հազար հույն:

1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի և 1829 թ. սեպտեմբերի 14-ին Ադրիանապոլսի պայմանագրից հետո որոշվեց Հունաստանի ճակատագիրը: Պայմանագրի 10-րդ հոդվածով թուրքական կառավարությունը ճանաչում էր Հունաստանի ինքնավարությունը¹⁶⁹: 1830 թ. փետրվարի 3-ին Լոնդոնում Ֆրանսիան, Մեծ Բրիտանիան ու Ռուսաստանը համաձայնության եկան Հունաստանին անկախություն փախուցնելու, և նրանց ճնշմամբ սուլթանը 1830 թ. ապրիլի 24-ին ճանաչեց Հունաստանի անկախությունը: Փետրվարյան այս արձանագրության պայմանական կարևորությունը Հունական պետության միջազգային ճանաչման մեջ է: Մակայն ոչ բոլոր հունական հողերն ընդգրկվեցին նորաստեղծ պետության մեջ: Խոսքը վերաբերում է Թեսալիային, Էպիրոսին և Կրետեին: Օսմանյան կայսրությանն էին մնում նաև Մակեդոնիան, Թրակիան, Էգեյան կղզիների մեծ մասը և այլն: Ռուս դիվանագետ Ա. Ռիբոպիերի խոսքերով Հունաստանի սահմանները «ժլատորեն սեղմված էին»¹⁷⁰ և անցնում էին Մպերիսիոս և Ախեյոս գետերով:

Հարկապես սուր էր դրված Սամոս և Կրետե (Կանդիա) կղզիների հարցը: Կղզիներից յուրաքանչյուրի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը հույներ էին, ուստի անարդարացի էր դրանք թողնել Թուրքիայի կազմում: Իրենց մեղքը «քավելու» համար հովանավոր փրկություններն արձանագրության մեջ հաբուկ կեր մտցրին, որի համաձայն «կղզիների բնակչության նկատմամբ ոչ մարդասիրական վերաբերմունքի դեպքում «հովանավոր փրկություններից» յուրաքանչյուրն իր պարտքը կհամարի ազդել, ճնշել Բ. Դռան վրա, որպեսզի պաշտպանի նշված կղզիների բնակչության անվտանգությունն անօրինական գործողություններից և

ճնշումներից»¹⁷¹:

Հույն ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը և անկախ Հունաստանի ստեղծումն էական ազդեցություն ունեցան նաև Օսմանյան պետության վերնախավի վարած քաղաքականության վրա՝ կապված պետության ամբողջականության պահպանման հետ: Գիտակցություն ամրապնդվեց, որ եթե իրադարձությունները դասավորվեն նախկինի պես, ապա հնարավոր էին ազգային նոր շարժումներ, որոնք էլ, ամենայն հավանականությամբ, բերելու էին փարածքային նոր կորուստներ: Ուստի սկսվեց նոր մտքեցումների մշակումը, որի ուղղությամբ առաջին քայլերը կատարվեցին 19-րդ դարի 20-30-ական թթ. Մահմուդ 2-րդի (1808-1839) օրոք, ով հայտարարեց, թե կայսրության բոլոր հպարակներն իր հարազատ գավազներն են, որոնց ինքը վերաբերվում է հավասարապես՝ նրանց միջև փոքրությունը դնելով միայն կրոնական առումով¹⁷²:

Ժամանակի նշանավոր օսմանյան պետական գործիչ Մուստաֆա Ռեշիդ փաշան ևս գտնում էր, որ միայն բարեփոխումների միջոցով կարելի է պահպանել Օսմանյան կայսրությունը և անգամ հասնել նրա երբեմնի հզորությանը: Նա հասկանում էր նաև, որ բարեփոխումները պետք է շոշափեն նաև քրիստոնյա ազգերի շահերը: Մուստաֆա Ռեշիդի կազմած բարենորոգումների ծրագիրը կայսերական որոշման փուլը ստացավ և որպես հրովարտակ հրատարակվեց 1839 թ. նոյեմբերի 3-ին Աբդուլ-Մեջիդ սուլթանի օրոք: *Գյուլհանեի հայթը-ը շերիֆը*, ինչպես կոչվեց այն, առաջ էր քաշում հեղափոխական փոփոխությունները.

- Օսմանահպարակ բոլոր քաղաքացիների (այդ թվում նաև քրիստոնյաների) կյանքի, գույքի և պարտի անձեռնմխելիություն,
- Առանց գործող դատավճռի պարտի չկիրառել որևէ մեկի նկատմամբ,
- Հարկային համակարգի բարեփոխումներ՝ նոր օրենքների ընդունման փուլով, որոնց նպատակը ոլորտում արդարության հաստատումն էր,
- Նոր օրենսդրություն բանակի և դրա կազմակերպման համար¹⁷³:

165 Dadrian V., The History of the Armenian Genocide..., p. 12:

166 Greene Fr., Armenian Massacres or the Sword of Mohammed, Washington: American Oxford Publ., 1896, p. 96. Տե՛ս նաև՝ Rummel R., Statistics of Democide: Genocide and Mass Murder Since 1900, Münster, Lit, 1998, p. 24.

167 Driault E., նշվ. աշխ., էջ 110-111:

168 Арш Г., Тайное общество “Филики Этериа”, Из истории борьбы Греции за свержение османского ига, Москва: Наука, 1965, с. 111.

169 Шеремет В. И., Турция и Адрианонопольский мир 1829 г.: Из истории Восточного Вопроса, Москва: Наука, 1975, с. 155.

170 Международные отношения на Балканах, 1815-1830 гг., Москва: Наука, 1983, с. 275.

171 Сенкевич И., Россия и Критское восстание 1866-1869 гг., Москва: Наука, 1970, с. 9.

172 Сафрастьян Р., Доктрина османизма в политической жизни Османской империи (50-70 гг. XIX в), Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1985, с. 26.

173 Noradounghian G., D'Actes internationaux de l'Empire Ottoman, Tome Deuxième (1789-1856), Paris: Cotillon a. o., 1900, p. 288-290. Տե՛ս նաև՝ Розен Д., История Турции от поведы реформы в 1826 г. до Парижского трактата в 1856 году.- Часть 2: От вступления на престол Абдул-Меджида до Парижского трактата в 1856 году., СПб., 1872, с. 274-278.

Մեծ տերությունները ողջունեցին բարենորոգումների ծրագիրը: Ինչպես ֆրանսիական, այնպես էլ բրիտանական դիվանագիտությունը լիովին պաշտպանում և նպաստում էր օսմանյան պետական գործիչների բարենորոգչական ծրագրերի իրականացմանն ազգային հարցում, քանի որ դրանով կարելի էր կանխել ազգային-ազատագրական շարժումները, որոնց ծավալումը կարող էր մեծացնել Ռուսաստանի ազդեցությունը:

1840-ական թթ. Օսմանյան կայսրության՝ քրիստոնյաների նկատմամբ վարվող քաղաքականությունն ամեն կերպ նպաստում էր հեղափոխում չնչին օրենսդրական զիջումներով քրիստոնյա ազգաբնակչությանը «կապել» իշխանություններին: Այս քաղաքականության իրականացումը մեծապես կապված էր «հավասար վերաբերմունքի» և մինչև Ղրիմի պատերազմի սկիզբը դրա հետ զուգակցվող «սուլթանի բոլոր հպարակների միասնության» սկզբունքների հետ¹⁷⁴: Իրականում թուրքական իշխանությունները նման քաղաքականությամբ նպաստում ունեին լուծել երեք հիմնական խնդիր.

1. Քրիստոնյաների ազատագրական պայքարի կանխարգելում,
2. Բոլոր հպարակների հավասարության և միասնականության կեղծ ցուցադրություն,
3. Որպես բոլոր հպարակների համախմբված պայքարի միջոցի օգտագործում կայսրության թշնամիների՝ առաջին հերթին Ռուսաստանի դեմ:

1850-ական թթ. սկզբին Արևելյան հարցի սրումը հանգեցրեց Ղրիմի պատերազմին (1853-1856 թթ.): Պատերազմի ընթացքում ուժեղացան քրիստոնյա ժողովուրդների ազգային շարժումները: 1853 թ. վերջին և 1854 թ. սկզբին սաստիկացան ժողովրդական ելույթները Բուլղարիայում, 1854 թ. հունվարից աննախադեպ հակաթուրքական շարժումներ եղան Էպիրոսի, Թեսալիայի և Էգեյան կղզիների հույների շրջանում: Պատերազմի ընթացքում և հետո զգալիորեն աճեց Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի ազդեցությունն Օսմանյան կայսրության վրա, փոխարենը սասանվեց Ռուսաստանի միջազգային հեղինակությունը:

Մինչև Փարիզի պայմանագրի ստորագրումը 1856 թ. փետրվարի 18-ին հրապարակվեց սուլթանի՝ կայսրության փոքրամասնությունների արտոնություններին վերաբերող շնորհագիրը՝ *Նաթթ-ը հյումայունը*, իսկ երեք օր անց՝ փետրվարի 21-ին, թուրքական տեղական մամուլում

հայտնվեց շնորհագրի տեքստը հունարեն, հայերեն, երբայերեն, ֆրանսերեն և անգլերեն¹⁷⁵: Մեծ տերությունները ձգտում էին պահպանել Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունն ու կանխել ազատագրական շարժումների ծավալումը, Ռուսաստանի դերի մեծացումը: Նրանք փասնյակ միլիոնների հասնող ներդրումներ ունեին կայսրության տնտեսության մեջ, ուստի Օսմանյան Թուրքիայի կայունությունը պետք էր առաջին հերթին հենց նրանց: Բավական է նշել, որ 1856 թ. դրությամբ միայն Ֆրանսիան Օսմանյան կայսրություն էր ներմուծում 91.9 մլն ֆրանկի և արտահանում 131.5 մլն. ֆրանկի ապրանք, իսկ Մեծ Բրիտանիան՝ համապատասխանաբար 141.3 մլն և 80 մլն¹⁷⁶:

Նաթթ-ը հյումայունի բովանդակությունը հիմնականում ամրագրում էր *Նաթթ-ը շերիֆով* տրված իրավունքները, չնայած ուներ որոշ հավելումներ: Մասնավորապես ազգային համայնքները ներկայացուցություն էին ունենալու ընդհանուր բաժինների վարչական խորհուրդներում, երկրի գավառներում, իսկ այլ պետությունների քաղաքացիներն իրավունք էին ստանում անշարժ գույք ձեռք բերելու Օսմանյան կայսրության տարածքում¹⁷⁷:

Օսմանյան կայսրությունում բարենորոգչական շարժումը մեծ ազդեցություն ունեցավ նաև քրիստոնյա համայնքների ներսում: Ինչպես արևմուտքահայության դեպքում օսմանահպարակ հույների մոտ էլ սկսվեց «Մահմանադրական շարժում»: Այն ուներ գրեթե նույն շարժառիթներն ու պատճառները: Մասնավորապես Առաջնադարում հունական աշխարհիկ մտավորականությունն ու գործարար հատվածի վերնախավը հակասության մեջ են մտնում Ուղղափառ պարթիաբարանի ու միլեթի կազմակերպության ավանդական գաղափարախոսության հետ: Հունական միջին դասը պայքարում էր միլեթի համակարգի օլիգարխիկ կառուցվածքի ժողովրդավարացման համար: Հունական կղերական իշխանություններն այնքան էլ խանդավառված չէին բարենորոգչական շարժմամբ. նրանք դիմադրում էին փոփոխություններին, որ նպաստում ունեին ավելացնել աշխարհիկ ներկայությունը համայնքային գործերի կառավարման մեջ¹⁷⁸:

175 Шеремет В., Османская империя и Западная Европа. Вторая треть XIX в., М.: Наука, 1986 с. 242.

176 Նույն տեղում, էջ 50:

177 Noradounghian G., D'Actes internationaux de l'Empire Ottoman, Tome Troisième (1856-1878), Paris: Cotillon a. o., 1902, p. 83-88.

178 Երկյուղ կրելով Ուղղափառ միլեթի նկատմամբ կղերական իշխանության թուլացումից՝ հունական բարձրագույն հոգևորականությունն առաջարկում էր շարունակել և զարգացնել «gerondismos»-ի համակարգի հաստատումը, որն

174 Сафрастьян Р., նշվ. աշխ., էջ 26-30:

Այնուամենայնիվ 1856 թ. հեյրո համայնքի ներսում բարենորոգումն անխուսափելի դարձավ: Նամաձայնեցնելով կառավարության հեյր՝ սրեղծվեց Սահմանադիր ժողով՝ կազմված յոթ արքեպիսկոպոսից և քսանմեկ աշխարհիկ անդամից (տասը՝ մայրաքաղաքից, տասնմեկը՝ նահանգներից), ովքեր հանդիպեցին 1857 թ. ապրիլին Կոստանդնուպոլսում: Սահմանադիր ժողովը կոչվեց նաև «Ազգային խորհուրդ»: Սակայն աշխարհաբններն այնքան էլ հարթ չէին ընթանում: Դրա հեղինակները 1859 թ. հուլիսին հրաժարական են տալիս հինգ ավագ արքեպիսկոպոս, իսկ մեկ տարի անց նաև պարթիարք Կիրիլ 2-րդը (1855-1860): Նրա հաջորդ Խոսկիմ 2-րդն (1860-1863) առավել կառուցողական դիրք է գրավում բարենորոգչական շարժման նկատմամբ: Ի վերջո կազմվեց բարեփոխված «Սահմանադրության» տեքստը և 1862 թ. Նունական Ուղղափառ միլիթի կողմից ներկայացվեց Բ. Դռանը: Նախորդ տարի Օսմանյան կառավարությունը վավերացրեց Նունական «Գլխավոր / Ազգային կանոնադրությունը» («Γεωικοί / Έθνικοί Κανονισμοί»)¹⁷⁹: Նույների համար այն որոշակի ձեռքբերում էր համայնքային գործերում եկեղեցականների ունեցած մենաշնորհի դեմ պայքարում¹⁸⁰: Սակայն համեմատյալ արևմտահայերի Ազգային սահմանադրության հեյր՝ ներհամայնքային կյանքում այն չունեցավ այնքան մեծ հնչեղություն¹⁸¹:

Չնայած Թ-անգլիմաթի՝ իր ժամանակի համար առաջադիմական

ապահովում էր հոգևոր գերիշխանություն միլիթին վերաբերող բոլոր գործերի նկատմամբ: Նամակարգի անունը գալիս էր «gerondes» (բարձրաստիճան արքեպիսկոպոսներ կամ միտրոպոլիտներ) եզրից: «Gerondes» էին համարվում Կեսարիայի, Եփեսոսի, Ներակլեայի (Էրեզի), Սիզիկոսի (Էրզնկ), Նիկեայի (Իզնիկ), Նիկոմեդիայի, Քաղկեդոնի (Կադիքոյ) և Դերկոսի (Տերկոզ) արքեպիսկոպոսները: Տե՛ս Alexandris A., նշվ. աշխ., էջ 33:

179 Alexandris A., նշվ. աշխ., էջ 33:

180 Սկսած 1863 թ. Պարթիարքը համայնքային գործերը վարում էր՝ համաձայնեցնելով Մշտական խառը (բաղադրյալ) ազգային խորհրդի հեյր («Τό Διαρκές Έθνικόν Μικτόν Συμβούλιον »): Խորհուրդը բաղկացած էր չորս ավագ եպիսկոպոսից և ութ աշխարհիկ անդամից՝ ընտրված կոստանդնուպոլսյան հույներից: Սրբազան Սինոդի («Ίερα Σύνοδος») փաստերկու ավագ արքեպիսկոպոսների հեյր այս երկու պարթիարքական խորհուրդները կազմում էին «եկեղեցու երկու մարմինները» («Τά δύο Σώματα τής Εκκλησίας »): Խառն ազգային խորհուրդը պարթիարքի հեյր փնտրիում էր ներհամայնքային բոլոր գործերը: Տե՛ս Alexandris A., նշվ. աշխ., էջ 33-34:

181 Կանոնադրության տեքստի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Փափազյան Ավ., Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ մահմեդական ժողովուրդների մասին (1839-1915), Երևան: «Զանգակ-97», 2002, էջ 51-89:

դերին, այնուամենայնիվ, ինչպես Նաթթ-ը շերիֆի, այնպես էլ Նաթթ-ը հյոմայունի հեյրապնդած գլխավոր նպատակը կայսրության բոլոր հպարակների աստիճանական ձուլումն էր¹⁸²: Այլ կերպ ասած՝ այսպեղ դրսևորվում էին օսմանիզմի գաղափարախոսության ակունքները: Ի վերջո խնդիրը կայսրության պահպանումն էր, իսկ ազգությունների ձուլումն այդ խնդրի լուծման ամենահարմար տարբերակը կլիներ: Դրա լավագույն ասպացույցը բարենորոգումների գլխավոր գործիչներից մեկի՝ Ֆուադ փաշայի քաղաքական կրակն էր՝ ուղղված Աբդուլ Ազիզ սուլթանին: Խոսելով Օսմանյան կայսրության հպարակ ժողովուրդների մասին՝ նա համոզմունք է հայտնում, որ բնավ պետք չէ մտածել քրիստոնյաներին ինքնավարություն, առավել ևս անկախություն տալու մասին: Բերելով Նունաստանի օրինակը՝ Ֆուադ փաշան նշում է. «Պետք չէ մոռանանք Նունաստանին՝ ինքնին անկարևոր մի երկիր, բայց ձանձրացուցիչ մի գործիք թշնամի պետությունների ձեռքում: Եվրոպացի բանաստեղծները, կազմելով այս ուրվական թագավորությունը, կարծեցին, թե պետք է կարողանային վերակենդանացնել մի ազգի, որ երկու հազար տարուց ավելի մեռել էր արդեն... Նելլենական ցեղի ոգին միշտ մեր դատի թշնամին պետք է լինի... Այս նենգավոր և չարասիրտ ժողովրդի ուրնձգությունների դեմ լավագույն պաշտպանությունն իր եպերելի սնափառության և բացարձակության մեջ է, որոնցով նա մեր բոլոր արևելյան ազգերի աչքում օրեցօր ավելի ապրելի, ավելի անբանելի է դառնում: Մեր քաղաքականության նպատակը պետք է լինի հնարավոր չափով անջարել հույներին մեր մյուս քրիստոնյաներից: Ամեն բանից ավելի՝ մենք պարտավոր ենք բուղարներին հեռացնել հույն եկեղեցու փրապետությունից՝ առանց նրանց կցելու ռուս կամ հռոմեական կղերականությանը»¹⁸³:

Չնայած Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյա փոքրամասնությունների՝ տվյալ դեպքում հույների իրավագուրկ վիճակին՝ ամբողջ 19-րդ դարում և հարկապես Թ-անգլիմաթի առաջին փուլից հեյրո օսմանյան պերական համակարգում երևացին մարդիկ, ովքեր, լինելով ազգությամբ հույներ և հայեր, հասան նշանակալի հզորության և ազդեցության: Նույներից հարկապես աչքի էին ընկնում կոստանդնուպոլսյան Արիստարխիսների, Կարաթեոդորոսների, Մուսուրոսների հոջակավոր գերդաստանները, որոնք Օսմանյան պետությանը տվել են պարտաստված և մեծանուն գործիչներ: Այսպես, Բ. Դռան վերջին հույն դրագոման Ստավրոս Արիստարխիսի (1770-1822) որդիներից Նիկոլաս Արիստարխիսը (1799-

182 Сафрастьян Р., նշվ. աշխ., էջ 49:

183 «Արոթ», Ա տարի, N6, 1910, էջ 184:

1866) Արդուլ Մեջիդ և Արդուլ Ազիզ սուլթանների դաստիարակն է եղել, իսկ նրա եղբայր Միդիադիս Արիստարխիսը 1861-1866 թթ. Սամոսի կառավարիչն էր: Նրանց մյուս եղբայր Ջոն Արիստարխիսը, ով Օսմանյան պետությանը ծառայեց մոտ 50 փարի, գլխավորապես Բեռլինում՝ որպես օսմանյան դեսպան, ճանաչվեց Բ. Դռան գլխավոր դիվանագետ: Մրավորոս Արիստարխիսի թոռը (Նիկոլասի որդին), ով կրում էր պապի անունը, 1877 թ. մարտի 17-ին դարձավ Սենատի անդամ և այն երեք անդամներից մեկն էր, որ ներկա էր նաև 1908 թ.-ի Սենատում¹⁸⁴: Ընդհանրից մեկ այլ անդամ՝ Գրիգորի Արիստարխիսը, գլխավորում էր օսմանյան միսիան Վաշինգտոնում և նշանավորվեց Օսմանյան պետության օրենսդրությանը վերաբերող 7 հարցարանոց կոթողային մի աշխատությանը (*G. Aristarchi Bey, Législation ottomane, ou recueil des lois, règlements, ordonnances, traités, capitulations, et autres documents officiels de l'Empire Ottoman, 7 vols., Constantinople, 1873-1888*): 19-րդ դարի Օսմանյան կայսրության ամենահռչակավոր դիվանագետներից էր Ալեքսանդր Կարաթեոդորիսը (1833-1906): Նա Միդիադիս փառայի մոտ ընկերն էր, սուլթան Արդուլ Համիդ 2-րդի խորհրդարան արքայաբնի գործերում: 1874 թ. Ա. Կարաթեոդորիսը նշանակվեց դեսպան Հռոմում, իսկ 1876 թ.՝ փոխարքագործնախարար: Նրա՝ որպես մեծանուն դիվանագետի փառքն աշխարհում փարածվեց հարկապես 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսից հետո, որտեղ նա գլխավորում էր օսմանյան պարավիրակությունը¹⁸⁵: 1878 թ. Ա. Կարաթեոդորիսը նշանակվեց արքագործնախարար, սակայն, հակասություններ ունենալով սուլթանի հետ, շուտով հրաժարական փվեց: Նա դարձել է նաև Կրեպեի առաջին քրիստոնյա կառավարիչը (1895-1896): Կարճ ժամանակով Ա. Կարաթեոդորիսն աշխատել է նաև որպես կայսրության Հանրային աշխատանքների նախարար:

Չնայած իրենց ծագմանը՝ Օսմանյան պետական համակարգում ծառայող հույները պաշտպանում էին առաջին հերթին Թուրքիայի շահերը: Պարահական չէ, որ հունական մեկ այլ նշանավոր գերդաստանի ներկայացուցիչ՝ Կոստանդին Մուսուրոսը, դեսպան նշանակվեց Հունական թագավորությունում (1840-1848) և խստորեն պաշտպանում էր կայսրության շահերը: Մեկ այլ հույն դիվանագետ՝ Ջոն Ֆոսիադիսը, Աթենքում Օսմանյան կայսրության դեսպանն էր 1860-ական թթ. Կրեպեի ճգնաժամի ժամանակ: Նա 1868 թ. դեկտեմբերի 17-ին հեռացել էր Աթենքից՝ որպես

184 Alexandris A., նշվ. աշխ., էջ 28:

185 Նույն փեղում:

քողոքի նշան Կրեպեի հարցում Հունաստանի բռնած դիրքի նկատմամբ¹⁸⁶: Հույների համար կարծես «մենաշնորհ» էր դարձել Մեծ Բրիտանիայում օսմանյան դեսպան ծառայելը¹⁸⁷: Այնուամենայնիվ բոլոր այս դեպքերը վերաբերում էին առանձին ընդհանրություններին և մարդկանց, պետական համակարգում հույների կամ այլ քրիստոնյաների ներկայությունը չնչին էր՝ կազմված եզակի օրինակներից:

Դրիմի պատերազմից հետո էլ Արևելյան հարցը շարունակում էր օրակարգային խնդիր մնալ ինչպես Օսմանյան կայսրության, այնպես էլ մեծ տերությունների համար: Դա պայմանավորված էր մեծ տերությունների ձգվմամբ՝ քաղաքական ու տնտեսական ազդեցություն հաստատել Թուրքիայում: Այս ամենն արդյունք էր բարեփոխումների՝ թղթի վրա մնալուն: Օսմանյան կայսրությունը չէր կարողանում հաղթահարել իր իսլամական բնույթը, կյանքի կոչել մահմեդականների ու ոչ մահմեդականների իրավահավասարության դրույթը: Ավելին, իրենց հիմնական խնդրի՝ կայսրության ամբողջականության պահպանմանն ուղղված իրական քայլը եղավ ոչ թե Թանզիմատի սկզբունքների իրագործումը, այլ ավելի հետադիմական դիրքորոշում հանդես բերելը: Դրա դրսևորումներից էր 1860 թ. Սիրիայի քրիստոնյաների դաժան կոտորածը, 1862 թ. ապստամբությունները Ջեյթոնում ու Ներքեգովիսայում և, վերջապես, 1866-1869 թթ. Կրեպական ապստամբությունը¹⁸⁸:

Կրեպեում ապստամբության պարճառներից էին հարկերի աճը և Հաթթ-ը հյուսնայունով փրված խոստումների չկատարումը: Բացի այդ մեծ դեր էր խաղացել 1863 թ. Հոնիական կղզիների միացումը Հունաստանին: Կրեպե կղզին այդ ժամանակ ուներ 300.000-320.000 բնակչություն, որի մեծամասնությունը՝ շուրջ 250.000-ը, հույն էր¹⁸⁹: 1866 թ. մայիսին

186 Alexandris A., նշվ. աշխ., էջ 28:

187 Այդ դեսպաններն էին Կոստանդին Մուսուրոսը (1856-1891), Կոստանդին Անթոպուլոսը (1891-1902) և Մրեփան Մուսուրոսը (Կոստանդինի որդին) (1902-1907):

188 Сенкевич И., նշվ. աշխ., էջ 28:

189 Восточный вопрос во внешней политике России, Конец XVIII - начало XX в., Москва: Наука, 1978, с. 168. Նշված թիվը փրվում է ըստ թուրքական և հունական կառավարությունների: Սակայն հետաքրքիր է, որ ապստամբության ժամանակ կղզու հույն և թուրք բնակչության թվի հարաբերակցության հարցը ձեռք բերեց քաղաքական նշանակություն: Հարցի ուսումնասիրմամբ սկսեցին զբաղվել ոչ միայն հունական և թուրքական կառավարությունները, այլև օտարերկրյա դիվանագետները: Ռուսական հյուպատոսության փվայներով կղզու բնակչության թիվը փաստանվում էր 260.000-280.000-ի միջև, որի 1/4-ը թուրքեր էին: Տե՛ս Сенкевич И., նշվ. աշխ., էջ 21:

կրեպացի հույները կազմեցին հուշագիր՝ ուղղված սուլթանին, որում բողոք էր արտահայտվում հարկահավաքության հարցերի շուրջ: Նշվում էր, որ 1864-1865 թթ. հարկերը հավասար էին իրենց եկամուտներին, որ կղզում չկան դպրոցներ ու հիվանդանոցներ, իսկ փեղական իշխանությունները խախտում են 1856 թ. Նաթթ-ը հյուսնայունով հռչակած սկզբունքները, որոնք փաստորեն գրեթե հայտնի չէին կղզում¹⁹⁰:

Խաղաղ հուշագրի պատասխանը Կոստանդնուպոլսից եղավ 1866 թ. թուրք-եգիպտական գործը Կրեպե ուղարկելը: Կղզու հույները ստիպված էին գնեք վերցնել: 1866 թ. սեպտեմբերի 2-ին կրեպացիների՝ Սֆակիայում գտնվող Գլխավոր Ասամբլեան հռչակեց Կրեպեի անկախությունն Օսմանյան կայսրությունից և նրա միացումը Նեյլենական թագավորությանը՝ հելլենների արքա Գևորգ 1-ինի իշխանության ներքո¹⁹¹: Մաարդեն ապստամբության բացահայտ սկիզբն էր: Սկսած 1866 թ. մինչև 1869 թ. կղզին շարունակական կռիվների թափերաբեմ էր:

Ապստամբության ամենաողբերգական էջերից էին 1866 թ. աշնանն Արկադիոն վանքի դեպքերը¹⁹²: Նոյեմբերին վանքի շրջանում մարտ փեղի ունեցավ Ռեպիմնո շարժվող Մուստաֆա փաշայի 15 հազարանոց զորքի և փոքրաթիվ ապստամբների միջև: Վանքում ապաստանել էր 900 փախստական, որոնցից 250-ը հիվանդ և վիրավոր էր: Նոյեմբերի 21-ին թուրքական զորքը մտավ վանք: Վանքի պաշտպանների ղեկավարներից Գավրիլոսի որոշմամբ նրանք պայթեցրին վառողի պաշարները՝ իրենց կյանքի գնով ոչնչացնելով բազմաթիվ թուրք զինվորների: Սակայն ի վերջո վանքի ներքին շինություններում թաքնված կանայք, երեխաները և ծերունիներն ընկան թուրքերի ձեռքը և սպանվեցին: Զոհերի թիվը գերազանցում էր 400-ը¹⁹³:

1867 թ. համարվում է Կրեպական ապստամբության ամենահերոսական փուլը: Ամբողջ փարվա ընթացքում ապստամբները մի շարք փայլուն հաղթանակներ փարան թուրքերի դեմ: 1867 թ. փետրվարի 14-ին Կրեպեի Գլխավոր Ասամբլեան ընտրեց Կրեպեի Ժամանակավոր կառավարություն, իսկ մայիսին հրապարակվեց Կրեպեի Մահմանադրությունը՝ բաղկացած 10 կետից: Դրա համաձայն օրենսդիր իշխանությունը պատ-

կանում էր Կրեպե կղզու Ասամբլեային, գործադիրը՝ Ասամբլեայի կողմից ընտրված նախագահին: Կրեպեի նախագահ և գլխավոր հրամանատար ընտրվեց Դմիտրիոս Մավրոկորդատոսը՝ Նունաստանի նախկին արտգործնախարարը¹⁹⁴:

1867 թ. հոկտեմբերի 4-ին անսպասելիորեն կղզի ժամանեց մեծ վեզիր Ալի փաշան: Հինգ ամիս գլխավորելով ապստամբների դեմ ռազմական գործողությունները՝ 1868 թ. մարտի 1-ին Աբդուլ-Ազիզ սուլթանին ներկայացրեց հաշվետվություն՝ Կրեպեում իր առաքելության մասին: Նա, ստիպված լինելով ընդունել, որ իրեն չի հաջողվել հասնել ըմբոսը Կրեպեի խաղաղեցմանը, այնուամենայնիվ, համարում էր, որ իր առաքելությունը չի կարող համարվել չհաջողված¹⁹⁵:

Ապստամբության ամբողջ ընթացքում օգնություն էր գալիս Նունաստանից՝ սննդամթերքի և ռազմամթերքի փոխարկով: Նունաստանում մեծ ոգևորություն կար՝ կապված կրեպական դեպքերի հետ: Մեծ փերություններից միայն Ռուսաստանն էր կողմնակից Կրեպեի միավորմանը Նունաստանին: Պարահական չէ, որ դեռևս 1867 թ. Ալեքսանդր 2-րդը Ֆուադ փաշայի հետ հանդիպման ժամանակ նշել էր, որ Կրեպեի հանձնումը Նունաստանին հարցի միակ հնարավոր լուծումն է և այն հիմքը, որ կբարկավեր ռուս-թուրքական հարաբերությունները¹⁹⁶: Մինչդեռ Ֆրանսիան և Մեծ Բրիտանիան ավելի կողմնակից էին Կրեպեն փեսնել Օսմանյան կայսրության կազմում, քանի որ հակառակ դեպքում վախենում էին Ռուսաստանի դերի մեծացումից¹⁹⁷:

Կրեպական ապստամբությունը մեծ լարվածություն էր առաջացրել Նունաստանի և Թուրքիայի հարաբերություններում: 1868 թ. դեկտեմբերին Օսմանյան կայսրությունը խզեց դիվանագիտական հարաբերությունները Նունաստանի հետ՝ Աթենքին մեղադրելով ապստամբության նախաձեռնության մեջ: Ֆրանսիայի նախաձեռնությամբ Փարիզում 1869 թ. հունվարին փեղի ունեցավ հույն-թուրքական հարաբերությունների հարցի քննարկում: Չնայած հունական կողմի վճռականությանը՝ խորհրդաժողովն ամբողջովին Թուրքիայի «հաղթանակը» կրեպացիների նկատմամբ: Նունաստանից էլ պահանջեցին դադարեցնել օժանդակությունն ապստամբներին¹⁹⁸: Անօգնական մնալով՝ կրեպացիները ստիպված էին դադարեցնել

190 Сенкевич И., նշվ. աշխ., էջ 32:

191 Marriott J., նշվ. աշխ., էջ 376.

192 Արկադիոն վանքը գտնվում էր Ռեպիմնոյի (այժմ՝ Ռեպիմնիս) շրջանում և կրեպացիների կարևոր պատմամշակութային կենտրոններից էր: Ապստամբության սկզբից այստեղ էին պահվում ռազմամթերքի պաշարները:

193 Сенкевич И., նշվ. աշխ., էջ 52:

194 Նույն փեղում., էջ 77:

195 Նույն փեղում., էջ 151-152:

196 Նույն փեղում., էջ 139:

197 Восточный вопрос во внешней..., с. 170-171.

198 Նույն փեղում., էջ 174:

իրենց պայքարը:

Կրեոլական ապստամբության ճնշումը չդադարեցրեց Օսմանյան կայսրության հպարակ ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարը: Այնուհանդերձ, որ բարեփոխումների վերաբերյալ Օսմանյան իշխանությունների խոստումները մնացին չիրագործված: 1875 թ. ամռանն ապստամբություն բռնկվեց նախ Ներցեզովինայում, ապա Բոսնիայում: Այն առաջացրեց միջազգային խորը ճգնաժամ, որը հաճախ անվանվում է 1875-1878 թթ. Մերձավորարևելյան ճգնաժամ¹⁹⁹: 1876 թ. ապրիլին իրավիճակն ավելի բարդացավ, քանի որ թուրքական տիրապետության դեմ ապստամբեց Բուլղարիայի, Սերբիայի և Չեռնոգորիայի բնակչությունը: Թուրքական իշխանությունների դաժան հակահարվածը չուշացավ: 1876 թ. Բուլղարիայում կոտորվեց 15 հազար մարդ²⁰⁰, ավերվեց 60 գյուղ²⁰¹:

Ճգնաժամի հաղթահարման նպատակով Կ. Պոլսում հրավիրվեց համաժողով մեծ տերությունների մասնակցությամբ: Կանխելու համար մեծ տերությունների առաջարկների քննարկումը և իրագործումը՝ Բ. Դուռը 1876 թ. դեկտեմբերի 23-ին հայտարարեց Օսմանյան կայսրության առաջին սահմանադրության հռչակման մասին, իսկ 1877 թ. հունվարի 20-ին փակվեց Կ. Պոլսի համաժողովը: Օսմանյան առաջին սահմանադրությունը մեծապես կապված էր Միդիայի փաշայի և նոր օսմանների ծավալած գործունեության հետ: 119 հոդվածից բաղկացած Սահմանադրությունը հազեցած էր օսմանիզմի գաղափարախոսությամբ: Այսպես, 17-րդ հոդվածի համաձայն բոլոր հպարակները, անկախ ազգությունից և կրոնից, հռչակվում էին «օսմաններ»: Առաջին հոդվածի համաձայն՝ թուրքերենը հայտարարվում էր պետական լեզու, իսկ 16-րդ հոդվածով

խլամը՝ պաշտոնական կրոն²⁰²: Ընդհանուր առմամբ այն առաջադիմական երևույթ էր իր ժամանակի համար, սակայն վրա հասավ 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, և ռազմական անհաջողությունները պարզվեցին բռնելով՝ Արդուլ Նամիդը 1878 թ. փետրվարի 14-ին հրամայեց դադարեցնել Առաջին Օսմանյան խորհրդարանի աշխատանքները: Գլխավոր՝ իրավահավասարության, խնդիրը մնում էր չուծված:

Սահմանադրությունը չվերացրեց միլիթների համակարգը, որը քաղաքական և իրավական անհավասարության հիմքն էր: Իսկ Սահմանադրության կասեցումով ավարտվեցին օսմանյան բարեփոխումների անհաջող փորձերը: Ավելին, բարեփոխումները մահմեդական բնակչության կողմից ընկալվեցին իբրև վիրավորանք և ազգային արժանապարհության ուրնահարում: Դա դրսևորվեց դեռևս 1839 թ. Նաթթ-ը շերիֆից հետո, երբ 1841 թ. Տրապիզոնի հույները, Թանգինաթի բարենորոգումների համաձայն իրավունք սրանալով, վերանորոգեցին իրենց եկեղեցին, իսկ մահմեդական մուլեռանդ ամբոխն ավերեց եկեղեցու վերանորոգված հարվածը²⁰³: Իսկ 1876 թ. հետո տեղի ունեցավ հակաքրիստոնեական փրամադրությունների ավելի կտրուկ աճ, որն աստիճանաբար ընդունում էր քրիստոնյաների ֆիզիկական ոչնչացման կոչերի ձև²⁰⁴:

Այս շրջանում բավական ակտիվացան Նունասպանի հայրենասիրական-ազգայնական շրջանակները: Նրանք կարծում էին, որ հարմար պահն է՝ կյանքի կոչելու Մեծ Նունասպանի գաղափարը՝ «Մեծ տեսականը» (հուն․՝ «Μεγάλη Ιδέα»), որը հունական հողերի ազատագրման և Մեծ Նունասպանի վերականգնման ծրագիրն էր Էգեյան ծովի երկու ափերին²⁰⁵:

202 Сафрастьян Р., նշվ. աշխ., էջ 109:

203 Մաֆրասպյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն. Յեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920), Եր.: «Լուսակն» հրատ., 2009, էջ 118:

204 Նույն տեղում, էջ 162-163:

205 Գաղափարը նոր չէր. այն էական դեր է կատարել հունական պետության արվաքին քաղաքականության մեջ՝ սկսած անկախության վերականգնման շրջանից: Քաղաքագետ Ի. Կոլտրիսը 1844 թ. հունվարին Ազգային ասամբլեայում բարձրաձայնեց այս գաղափարախոսության հիմնական դրույթները. «Նունասպանի թագավորությունը դեռ Նունասպան չէ, այն պարզապես նրա մի մասն է, ամենափոքր, ամենախեղճ մասը: Նույնը միայն նա չէ, ով ապրում է թագավորությունում, այլ նաև նա, ով բնակվում է Յանինայում, Մալոնիկում, Սերեսում, Ադրիանապոլսում, Տրապիզոնում, Կրեթեում, Սամսունում կամ ցանկացած շրջանում, որ պարկանում է Նունական պարմությանը կամ հունական ցեղին... Գոյություն ունի հելլենիզմի երկու խոշոր կենտրոն: Աթենքը թագավորության մայրաքաղաքն է: Կոստանդնուպոլիսը մեծ մայրաքաղաքն է՝ բոլոր հույների երազն ու հույսը»: Տե՛ս Smith M. L., *Ionian Vision: Greece in Asia*

199 История Дипломатии (под редакцией ак. В. П. Потемкина), Том второй, Дипломатия в новое время (1872 – 1919 гг.), Москва: Госполитиздат, 1945, с. 26.

200 Նույն տեղում, էջ 28:

201 Walker Chr., *Armenia: The Survival of a Nation*, New York: St. Martin's Press 1980, p. 107.

Կոտորված քրիստոնյաների ճշգրիտ թիվը դժվար է որոշել: Օրինակ՝ Մեծ Բրիտանիայի դեսպանի՝ արագործնախարարին ուղղված հաղորդագրության մեջ նշվում է, որ կոտորվել է 10.000 կամ 20.000 մարդ: Տե՛ս Yale W., *The Near East, A Modern History*, Michigan: The University of Michigan Press, 1958, p. 85.

Իսկ ամերիկյան հյուպատոսը 1876 թ. օգոստոսի 10-ին Կ. Պոլսի ամերիկյան դեսպանին հաղորդում է, որ զոհերի թիվը եղել է 15.000: Տե՛ս Tashjian J., *Turkey: Author of Genocide, The Centenary Record of Turkey 1822-1922*, 212 Stuart Street, Boston, Massachusetts, 1965, p. 8.

Իր հերթին հունական կառավարությունն իր պարզքն էր համարում աջակցել Էպիրոսում, Թեսալիայում, Կրեպեում, նաև Մակեդոնիայում 1878 թ. սկզբներին ծագած ապստամբական ելույթները՝ հույս ունենալով, որ դրանք կկենտրոնացնեն մեծ տերությունների ուշադրությունը Հունական հարցի վրա և կծառայեն Արևելյան ճգնաժամի վերջնական լուծմանը: Աթենքը բարոյական և նյութական օժանդակություն էր ցույց տալիս երկու կազմակերպություններին (էթերիաներ)՝ «Ազգային պաշտպանություն» («Εθνική Άμυνα») և «Եղբայրություն» («Αδελφότης»), որոնք հիմնվել էին Հունաստանում և կազմված էին կրեպացի, թեսալացի, և էպիրոսցի վարարանդիներից²⁰⁶: Նրանց նպատակն այդ տարածքների ազատագրումն էր: Եվ ընդհանրապես այդ շրջանների համար պայքարը հունական թագավորության արտաքին քաղաքականության հիմքն է եղել մինչև 1912-1913 թթ. Բալկանյան պատերազմները:

Ի վերջո 1878 թ. փետրվարին Կոմունտորոսի կառավարությունը հրամայեց հելլենական բանակը մտնել Թեսալիա²⁰⁷, սակայն արդեն ուշ էր: Ռուսների կողմից Ադրիանապոլսի գրավումից հետո՝ հունվարի 31-ին, պատերազմող կողմերի միջև զինադադար ստորագրվեց: Ուստի անմիջական սպառնալիք ստեղծվեց, որ թուրքական ազատագրաջոկարները կողարկվեն Թեսալիա: Հույները ստիպված էին հեռաբանվել, և միայն մեծ տերությունների միջամտությունը խոչընդոտեց, որ Թուրքիան Հունաստանին պատերազմ հայտարարի: 1878 թ. փետրվարի 19-ին (մարտի 3-ին) Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև կնքված Ման-Սրեֆանոյի պայմանագիրը չընդունվեց մեծ տերությունների կողմից, և Արևելյան հարցի վերջնական կարգավորումը տեղափոխվեց մինչև Բեռլինի կոնգրես:

Մեծ տերությունների Բեռլինյան վեհաժողովը տեղի ունեցավ 1878 թ. հունիսի 13-ից հուլիսի 13-ը: Բեռլին էին ժամանել նաև Հունաստանի, Սերբիայի, Չեռնոգորիայի, Ռումինիայի և Կ.Պոլսի Հայոց Ազգային պատվիրակությունները: Սակայն միայն հունական և ռումինական պատվիրակություններին առանձին նիստերի ընթացքում ելույթներ ունե-

Minor, 1919-1922, New York: St. Martin's Press, 1973, p. 2-3.

206 Цехмистренко С. П., Восстания в греческих провинциях Османской империи в 1878 г. и их отражение в русской периодической печати, Балканские исследования. Вып. 11, Политические, общественные и культурные связи народов СССР и Греции (XIX-XX вв.), М.: Наука, 1989, с. 132.

207 Svoronos N., նշվ. աշխ., էջ 79:

կալու իրավունք տրվեց²⁰⁸: Հունական պատվիրակությունը պահանջում էր Թեսալիան, Էպիրոսը, Կրեպեն, և չէր թաքցնում իր հավակնությունները Մակեդոնիայի, Թրակիայի և մի քանի այլ շրջանների նկատմամբ²⁰⁹:

Հունիսի 13-ից մինչև հուլիսի 4-ը վեհաժողովի նիստերին քննարկվում էին Ման-Սրեֆանոյի պայմանագրի՝ Բալկաններին և սևծովյան նեղուցներին վերաբերող հոդվածները: Հաստատվեց Ռումինիային, Սերբիային և Չեռնոգորիային տրված անկախությունը: Բալկանյան լեռնաշղթայից հյուսիս ստեղծվեց Բուլղարական իշխանություն, իսկ հարավային Բուլղարիան՝ Արևելյան Ռումելիա անունով, մնաց Օսմանյան կայսրության կազմում: Ավստրո-Հունգարիան իրավունք ստացավ բռնազավթել Բոսնիան և Ներցեզովինան²¹⁰: Հույն-թուրքական հարաբերությունների ընկարկման արդյունքում որոշվեց, որ եթե Հունաստանը և Օսմանյան կայսրությունը փոխհամաձայնության չհասնեն սահմանների ճշտման հարցում, մեծ տերություններն առաջարկելու են իրենց միջնորդությունը բանակցությունների ընթացքում²¹¹: Սակայն Բեռլինի կոնգրեսը կոնկրետ լուծում չտվեց Հունաստանի կողմից պահանջվող տարածքների խնդրին: Եվ դա այն դեպքում, երբ Հունական թագավորությունում էր ապրում հույն ժողովրդի միայն կեսից պակասը²¹²: Միայն 1881 թ. Կ. Պոլսում ստորագրված հույն-թուրքական պայմանագրի համաձայն Օսմանյան կայսրությունը Հունաստանին զիջեց Թեսալիան և Արգոլի շրջանը²¹³:

1876 թ.՝ Աբդուլ Համիդ 2-րդ սուլթանի իշխանության գալուց հետո, Օսմանյան կայսրության ազգային հարցում որդեգրվեց ավելի հետադիմական քաղաքականություն, որի հետևանքը եղավ 1894-1896 թթ.

208 Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895, М.: Тип. – литогр. т – ва И. Н. Кушнерев, 1896, с. 38.

209 Svoronos N., նշվ. աշխ., էջ 79:

210 Нарочницкая Л., Россия и национально-освободительное движение на Балканах 1875-1878 гг., Москва: Наука, 1979, с. 132.

211 Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), (Պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ), Երևան, 1972, էջ 116:

212 Կիրակոսյան Ջ., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը (XIX դարի 70-ական թթ.), Երևան: Հայաստանի հրատ., 1978, էջ 295:

213 Svoronos N., նշվ. աշխ., էջ 80: Թեսալիայի խնդրի և ընդհանրապես Բեռլինի կոնգրեսում «Հունական հարցի» վերաբերյալ մանրամասն տես Kofos Evangelos, Greece and the Eastern Crisis 1875-1878, (With a Foreword by W. N. Medlicott), Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1975, pp. 154-225.

300 հազար հայերի կոտորածը²¹⁴: Չնայած ջարդերը հիմնականում ուղղված էին հայերի դեմ, սակայն դրանցից գերծ չմնացին նաև ասորիները²¹⁵: 1894-1896 թթ. ջարդերն ուղղված էին Արևմտյան Հայաստանը հայաթափելուն: Հույները, որպես կանոն, գերծ մնացին կոտորածներից: Արդու Համիդը խուսափում էր հունաստանի հետ հարաբերությունների նոր բարդացումից: Ավելին, ձգտելով հույներին հեռու պահել հայկական ջարդերից, նա նպատակ ուներ Հայկական պահանջը ներկայացնել որպես ոչ անհրաժեշտ ու ոչ փրկիչ, քանի որ այն ընդգրկում էր ոչ բոլոր փոքրասանություններին²¹⁶: «Հունանպաստ» քաղաքականության փայլուն դրսևորում էր այն, որ 1895 թ. կեսերին սուլթանը նորընտիր փեղեկերական պարրիարք Ասթինուս 7-րդին (1895-1897թթ.) պարզևարեց Մեջիդյեի ժապավենով, որն առավել ընդգծեց նորընտիր հայ պարրիարք Մաթեոս Իզմիրյանի (1894 թ. վերջ - 1896 թ.) նկատմամբ անհարգալից վերաբերմունքը: Մասունի կոտորածներին հաջորդող ամիսներին Բ. Դուռը կրկնեց իր ցուցադրական պարզևարումները հույներին: Հունական պարրիարքը Յըլդըզ պալատում 1895 թ. հուլիսի 19 (31)-ին պարզևարվեց օսմանյան կլոր ոսկով՝ զարդարված ադամանդներով, որն աննախադեպ քայլ էր օսմանյան պարմության մեջ: Պարզևարվեցին նաև Մրբազան Սինոդի այլ հոգևորականներ, ովքեր որոշ ազդեցություն ունեին կայսրության ուղղափառ փարրի վրա²¹⁷: Հույների նկատմամբ նման առանձնահատուկ վերաբերմունքն իրականացվում էր այնպիսի շեշտադրվածությամբ, որ մեկ անգամ ևս ապացուցում էր այն պարզ ճշմարտությունը, որ կոտորածները ոչ թե մահմեդական ավազակախմբերի հակազդեցությունն էին հայերին, այլ մայրաքաղաքից եկած հրամանների հետևանք:

Կոտորածներում հունաստանի դեսպան Նիկոլաս Մավրոկորդատոսը 1895 թ. սեպտեմբերի 20-ին գրում է. «Անշուշտ քաղաքի (Կ. Պոլսի - Գ. Վ.) փարրեր մասերից մեծ քանակությամբ վկայություններ էինք ստանում, որոնք վերաբերում էին մեր հանդեպ Օսմանյան կառավարության ունեցած առանձնահատուկ դիրքին: Թուրքերը հայրնում

էին մեր ժողովրդին, որ իրենք հույներին համարում են բարեկամ անկախ նրանից, թե ում հպարակներն են նրանք՝ Հունական թագավորության, թե՛ սուլթանի: Այդ օրերին հույների փնտրում աշխատող հայերին բռնում էին, բայց միշտ էլ ներողություն էին խնդրում փանտերերից»²¹⁸:

Դիտարկելով իրադարձությունների ընթացքը՝ հանգում ենք այն եզրակացությանը, որ 1894-1896 թթ. հայկական կոտորածների ժամանակ Արդու Համիդն ուղղափառ հույների նկատմամբ վարում էր սիրաշահելու քաղաքականություն, որի հետապնդած նպատակները հետևյալներն էին.

ա) Պայմանավորված միջազգային բարդ իրադրությամբ՝ խուսափել Հունաստանի հետ առճակատումից,

բ) Մեկ խրել հույն և հայ քրիստոնյաների հարաբերությունների մեջ և թշնամանք սերմանել նրանց միջև,

գ) Հասնել հույների չեզոքությանը Հայկական հարցում՝ ամեն գնով թույլ չտալով նրանց միջամտել,

դ) Ներկայացնել, որ հայերի՝ բարեփոխումներ անցկացնելու պահանջը փրկիչն է, քանի որ այն ընդգրկում է ոչ բոլոր քրիստոնյաներին:

Սակայն անգամ նման քաղաքականությունը լուրջ բացթողումներ ունեցավ, քանի որ առանձին վայրերում թեև շար փոքրաթիվ, այնուամենայնիվ հույներ կոտորվեցին: Այսպես, 1894 թ. ամռանից մինչև հաջորդ փարվա վերջը Կ. Պոլսում, Տրապիզոնում, Արգիրոպոլիսում (Գյումուշխանե), Նեոկեսարիայում (Նիքսար), Երզնկայում և Դիարբեքիում հույների զոհերի թիվը «կես դյուժինից չէր անցնում»²¹⁹: Կոնիայում ռուսական հյուպատոսի՝ Կ. Պոլսի դեսպանությանն ուղղված 1896 թ. մարտի գեկույցի համաձայն՝ Կեսարիայում 1895 թ. նոյեմբերի 18-ին բազմաթիվ հայերի հետ կոտորվել է նաև 10 հույն²²⁰:

Բացի այդ ճանապարհներին կողոպտել ու հափշտակել են ոչ միայն հայերին, այլ նաև հույներին: Իսկ 1895 թ. նոյեմբերին Էրզրումում բնակվող շար հույներ Ռուսաստան մեկնեցին այն հայկական զանգվածների հետ, որոնք «քշվել էին անխնա հետապնդումով»²²¹: Հույներն անհրաժեշտության դեպքում նաև զինված հակահարված են հասցրել մահմեդական խուժանին: Բնութագրական օրինակ է 1895 թ. սեպտեմբերին պոնտական Լեվիդիա

214 Rummel R., Statistics of Democide: Genocide and Mass Murder since 1900, Münster: Lit, 1998, p. 24.

215 Ասորի զոհերի թիվը 1895-1896 թթ. կազմում է 55.000: Տե՛ս Naayem J., Shall This Nation Die, New York: Chaldean Rescue, 1921, p. 274.

216 Hassiotis I., The Greeks and the Armenian Massacres (1890-1896), Neo-hellenika 4, Austin, Texas, 1981, p. 84.

217 Նույն փրկում, էջ 80:

218 Hassiotis I., նշվ. աշխ., էջ 81:

219 Նույն փրկում, էջ 82:

220 Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, Փաստաթղթերի և կյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան: Հայաստան, 1991, էջ 152-153:

221 Hassiotis I., նշվ. աշխ., էջ 78:

գյուղի կամ այդ նույն ժամանակ Կերասուն քաղաքի հույների հերոսական դիմադրությունը²²²:

Երկար ժամանակ չպահանջվեց, որպեսզի բացահայտվի Աբդուլ Նամիդի «հունամետ» քաղաքականության կեղծավորությունը: Դա ակնհայտ դարձավ 1896 թ. բռնկված կրեոլական ապստամբության ժամանակ:

Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ Կրեոլներն ոչ միայն հունական ազգային-ազատագրական պայքարի թերևս ամենակարգիվ օջախն էր դարձել, այլև հունական պետության սրբեղծումից հետո Կրեոլների հարցը հույն-թուրքական հարաբերությունների հիմնական կնճռուր հանգույցներից մեկն էր: «Նունական մեծ կղզում», ինչպես սիրում են անվանել այն հույները, 1830 թվականից սկսած մինչև 19-րդ դարի վերջը բռնկվել է 14 ապստամբություն²²³: Ներթափանց սկսվեց կրեոլական Կանեայում հույների ու մահմեդականների բախումներով: 1897 թ. փետրվարին կրեոլացի հույները հայտարարեցին մայր Նունաստանին միանալու որոշման մասին²²⁴: Այս ամենն աջակցություն գտավ հունական իշխանությունների կողմից, որն էլ հանգեցրեց հույն-թուրքական «Երեսնօրյա պայտերագմի» (1897 թ. ապրիլի 17 - մայիսի 20): Պայտերագմում Նունաստանը պարտություն կրեց²²⁵: 1897 թ. դեկտեմբերի 18-ին Կ. Պոլսում կնքվեց հույն-թուրքական հաշտության պայմանագիրը, որի համաձայն Նունաստանը Թուրքիային զիջեց ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող մի քանի լեռնանցքներ Թեսալիայի հյուսիսային շրջանում: Ընդհանուր առմամբ, Թուրքիային միացվեց 395 քառ. կմ հունական տարածք²²⁶: Մակայն այդ պայմանագրով միաժամանակ Կրեոլներին հաջորդ տարվանից՝ 1898 թվականից սկսած, ինքնավարություն էր տրվում, և չորս մեծ տերությունները (Ֆրանսիա, Մեծ Բրիտանիա, Ռուսաստան, Իտալիա) համաձայնության եկան հույն Գեորգ իշխանի կառավարմանը հանձնել կղզին՝ իրենց հովանավորության ներքո: Որպես բարձրագույն կոմիսար՝ Գեորգ իշխանը պետք է կառավարեր կղզին երեք տարի ժամկետով, սակայն այն երկարաձգվեց մինչև ութ տարի: Իրավաբանորեն այն Օսմանյան կայսրության մի մասն էր կազմում, սակայն փաստացի սուլթանի

222 Նույն տեղում, էջ 79:

223 Marriott J., նշվ. աշխ., էջ 376:

224 Նույն տեղում, էջ 380:

225 Ըստ Թաշյանի՝ այս հարվածում հույները տվել են 55.000 սպանված: Տե՛ս Tashjian J., նշվ. աշխ., էջ 20:

226 Балканские исследования..., с. 186.

իշխանությունն այլևս չէր փարածվում կղզու վրա:

Մակայն ժամանակի ընթացքում պարզ դարձավ, որ Կրեոլներում հաստատված վարչաքաղաքական համակարգը չէր համապատասխանում ինքնավարության սկզբունքներին: Իրականում բոլոր հարցերը որոշում էին մեծ տերությունների հյուպատոսները, իսկ գլխավոր կոմիսարը սրիպված էր լինում կարարել նախօրոք ընդունված որոշումները: Կղզու վրա շարունակում էր ծածանվել սուլթանական դրոշը, թուրքական բանվերում տառապում էին շաք կրեոլացիներ, ովքեր պայքարել էին իրենց ազատության համար: Ի վերջո 1905 թ. կղզում բռնկվեց նոր հակաթուրքական շարժում, որը գլխավորեց Է. Վենիզելոսը՝ Կրեոլների ինքնավարության Արդարադատության և Արարաքին գործերի նախարարը: 1905 թ. մարտի 23-ին Կրեոլներում ընդունվեց հռչակագիր, որում հայտարարվում էր «Կրեոլների քաղաքական միավորումը Նունական թագավորությանը՝ միասնական ազատ սահմանադրական պետության մեջ»²²⁷: Վենիզելոսը լուրջ հակասություններ ուներ գլխավոր կոմիսար Գեորգ իշխանի հետ: Բացի այդ լրանում էր վերջինիս պաշտոնավարման ժամկետը: 1905 թ. նոյեմբերի 15-ին Վենիզելոսը հանդիպեց հյուպատոսների հետ և բանակցությունների արդյունքում որոշվեց ռազմական գործողությունները դադարեցնել, իսկ ապստամբները պետք է զենքը հանձնեին և համաներում ստանային²²⁸: 1906 թ. սեպտեմբերին Կրեոլների գլխավոր կոմիսար նշանակվեց Ալեքսանդր Զախմիսը՝ Նունաստանի նախկին վարչապետը: Զախմիսն ավարտեց կրեոլական միլիցիայի կազմավորումը, որը պետք է փոխարիներ եվրոպական զորքերին:

227 Галкин И. С., Дипломатия Европейских держав в связи с освободительным движением народов Европейской Турции в 1905-1912 гг., Москва: Изд-во Моск. Ун-та, 1960, с. 28.

228 Նույն տեղում, էջ 30:

1.3. Նույնի տարածումը երիտասրդների կառավարման փուլերին

1908 թ. հուլիսին Օսմանյան կայսրությունում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կողմից կազմակերպված հեղաշրջման հետևանքով վերականգնվեց 1876 թ. Սահմանադրությունը, որը մեծ ոգևորությամբ ընդունվեց հայարալ քրիստոնյա ժողովուրդների կողմից: Նույն թվականին կազմավորված օսմանյան խորհրդարանում 288 երեսփոխանից 147-ը թուրք էին, 141-ը՝ այլազգի²²⁹:

Նեղաշրջումից և խորհրդարանի բացումից հետո երկրի հասարակական կյանքում բուռն աշխուժություն նկատվեց: Նեղաշրջմանը ջերմորեն արձագանքած քրիստոնյա ժողովուրդները՝ հույները, հայերը, սերբերը, բուլղարները, ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերեցին երկրում տեղի ունեցող նոր գործընթացներին:

Այնուամենայնիվ երկար ժամանակ չպահանջվեց, որպեսզի պարզ դառնան երիտասրդների իրական նպատակները: Քրիստոնյաների նկատմամբ դաժան քաղաքականությունը, որ վարում էր Աբդուլ Նամիդը մինչև երիտասրդները, նոր դրսևորումներ ստացավ վերջիններիս՝ իշխանության գալուց հետո: Ադանայի հայերի կոտորածը 1909 թ. դարձավ երիտասրդների մարդաբյաց քաղաքականության առաջին խոշոր դրսևորումը²³⁰: Անգամ 1908 թ., ապա նաև 1912 թ. խորհրդարանական ընտրություններն անցան բացահայտ ճնշումների պայմաններում և հատկապես այն վայրերում,

229 Անմադ Ֆերոզի խոսքերով կայսրության բոլոր տարրերն էլ լավ ներկայացված էին խորհրդարանում: 288 պարզամտներին 147-ը թուրք էին, 60-ը՝ արաբ, 27-ը՝ ալբանացի, 26-ը՝ հույն, 14-ը՝ հայ, 10-ը՝ սլավոն, և 4-ը՝ հրեա: Տե՛ս Ahmad Feroz, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish politics 1908 – 1914*, Oxford: Clarendon, 1969, p. 28: Մեկ այլ աղբյուրի համաձայն՝ 275 պարզամտ ընտրվեց, որոնցից 60-ը՝ արաբ, 25-ը՝ ալբանացի, 23-ը՝ հույն, 12-ը՝ հայ, 4-ը՝ բուլղար, 3-ը՝ սերբ, 1-ը՝ վալախ և 5-ը՝ հրեա: Տե՛ս Mandelstam A., *Le Sort de l'Empire ottoman*, Lausanne – Paris: Payot et cie, 1917, p. 16. Ըստ հույն պատմաբան Խ. Ֆիրկինիդիսի՝ հույն պարզամտների թիվը 27 է եղել: Տե՛ս Τσιρκινίδης, Χάρης, *Η Γενοκτονία των Ελλήνων της Ανατολής, (Πόντου - Μικράς Ασίας - Ανατολικής Θράκης – Κωνσταντινούπολης - Κύπρου) Ένα διαρκές, ατιμώρητο έγκλημα*, σελ. 11. Նամսցանց՝ <http://www.hecucenter.ru/word-files/Tsirkinidis%20Gr.doc>

230 1909 թ. Ադանայում (Կիլիկիայում) 30.000 հայերի հետ թուրքերին գոհ գնացին նաև 1.000 հույներ: Տե՛ս Hassiotis I., *The Armenian Genocide and the Greeks: Response and Records (1915-1923)*, *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics* (ed. R. Hovannisyany), New York: St. Martin's Press, 1992, p. 132.

որտեղ քրիստոնյաները մեծ թիվ էին կազմում: Պատահական չէ, որ դրանք պատմության մեջ մտնել են որպես «մեծ ժեճկությունների»²³¹: Աստիճանաբար սահմանափակվեց նաև խորհրդարան ընտրվող հույն երեսփոխանների թիվը²³²:

Այնուհայր էր դառնում, որ քրիստոնյա տարրն Օսմանյան թուրքիայում այդպես էլ էական փոփոխություն չզգաց իր վրա: Թեև 1909 թ. ընդունվեց քրիստոնյաներին զինվորագրելու օրենքը, սակայն թուրքական բանակում ոչ թուրք զինվորներին ծաղրում և ճնշում էին թուրք սպաները: Չդիմանալով այդ պայմաններին՝ շատ հույներ ստիպված էին խույս տալ զինվորական ծառայությունից²³³: Քրիստոնյաների՝ տվյալ դեպքում հույների իրավական դրության մեջ կարարված փոփոխությունները չէին հանգեցնում իրական կյանքում նրանց վիճակի բարելավմանը: Ավելին, իշխանությունների կողմից աստիճանաբար ավելի ու ավելի հետադիմական դիրքորոշում էր հանդես բերվում քրիստոնյա փոքրամասնությունների նկատմամբ: Արդյունքում հույների հանդեպ սկսված հալածանքները հանգեցրին նրանց բռնի տեղահանություններին և ջարդերին 1913-1914 թթ.: Այդ քաղաքականության ընկալման համար անհրաժեշտ է նախ համառոտ անդրադառնալ այն պայմանավորող հանգամանքներին և դրա վրա ազդող գործոններին:

231 Ակցոլյու Յ., Անիծված առյուծի բնաջնջումը: Մեր Անապոլիայի հելլենականության մեթոդավորված բնաջնջման գործընթացի իրար հաջորդող փուլերը (Նուն. թարգմ.՝ Լ. Վարդանյան, Խմբ. Ս. Գրքաշարյան), Երևան: Ճարտարագետ, 2007, էջ 69:

232 Ջարդերի ժամանակահատվածում օսմանյան խորհրդարանի հույն պարզամտներից են եղել Արձուլուն, Դիմիստոկլի Էֆկալիդեսը, Էմանուել Էմանուելիդեսը, Խարալամբիդեսը, Էվկլիդեսը, Դեմետրիադեսը, Մեյմարոլուն, Նեոֆիտոսը, Կալինոլուն, Կեվեսաիդեսը, Մաթեոս Կոֆիդեսը, Կոսմիդեսը, Սիմեոնոլուն, Տոկինիդեսը, Յորբաձուլուն, Վանգելը, Յորդի Յովանիդեսը: Տե՛ս http://www.greek-genocide.org/ottoman_greek_deputies.html

233 Ներառյալում արդեն թաքցնելով հակահունական քաղաքականության իրական պարճառները և նպատակները՝ կառավարությունը 1914 թ. ապրիլի 14-ին հաղորդագրություն տարածեց, որում ներքին գործերի նախարար Թալեաթը, բերելով մի շարք անհիմն ու անտեղի արդարացումներ՝ կապված հույների արտաքսումների պարճառների հետ, մասնավորապես նշում էր, որ «12.000 հույն դասակարգ մեր բանակից ստիպել են իրենց ընտանիքներին իրենց հետևից գնալ Նունասարան»: Տե՛ս Papadopoulos A, *Persecution of the Greeks in Turkey Before the European War*, New York; Oxford University Press American Branch, 1919, p. 97.

Ա. Նույնների բռնագաղթը՝ թուրքացման քաղաքականության բաղադրիչ:

Գիտարևվող ժամանակահատվածում քրիստոնյա փոքրամասնությունների նկատմամբ երիտթուրքերի վարած քաղաքականությունն ընդունելու համար կարևոր նշանակություն ունեն «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության երրորդ (1910 թ. օգոստոս) և հարկապես չորրորդ (1911 թ. սեպտեմբերի 29 - հոկտեմբերի 9) համագումարները: Կուսակցության ներսում ընդունվեցին հակահայկական և հակահունական քաղաքականության հիմնական որոշումները:

Համագումարում ընդունված որոշումները դառնալու էին երիտթուրքերի հերագա փարիների ազգային քաղաքականության հիմքը: Փաստացի, սրղեն 1911 թ. համագումարն ընդունեց նոր դոկտրին. որը ենթադրում էր անցում բռնի օսմանացման (իսկ իրականում՝ թուրքացման) քաղաքականության²³⁴. նպատակը թուրք ազգի տիրապետության ամրապնդումն էր և թուրքական միջավայրում այլ ազգերի՝ գլխավորապես քրիստոնյաների ճուլումը: Այդ է հաստատում նաև թուրքական ազգայնականության գաղափարախոս Զիա Գյոքալփը՝ նշելով, որ «օսմանացման քաղաքականությունը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ թուրքացման քաղաքականության բողոքով սկիզբը»²³⁵: Երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության երեք հիմնական ուղղությունները պետք է լինեին՝ ա) խաղաղ և բռնի միջոցներով կայսրության օսմանացման քաղաքականության իրականացում, որի փակ պետք է հասկացվեր թուրքացում, բ) կայսրության ազգություններին սեփական լեզվով խոսելու հնարավորությունից զրկում, գ) հաշվի առնելով, որ հիմնական վտանգը գալիս է կայսրության քրիստոնյա ազգերից, հարկապես հայերից ու հույներից, անհրաժեշտ էր սահմանափակել նրանց իրավունքները՝ չնայած սահմանադրորեն հռչակված ձևական հավասարությանը, և քրիստոնեական վիլայեթներում ամրապնդել մահմեդական փարթը, սրբեղծել քրիստոնյա բնակչության արտագաղթը խթանող պայմաններ²³⁶:

Այսպես կարևոր է այն հանգամանքը, թե այդ քաղաքականությունը

234 Авакян А., Геноцид 1915 г., Механизмы принятия и исполнения решений. Ереван: Гитутюн, 1999, с. 18.

235 Մեջբերվում է ռուս՝ Аксам Т., A Shameful Act..., p. 74.

236 Авакян А., Геноцид 1915 г., с. 15-16: Տեն Կան՝ Ավագյան Ա., Պանթյուրքիզմի գաղափարախոսության ընդունումը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության երրորդ և չորրորդ համագումարներում, «Նայոց ցեղասպանությունից պարճառներ և դասեր», Երևան, 1995, հ. 3, էջ 18:

դրանով էր առնչվում օսմանահպատակ հույներին: Այդ հարցի պարասխանը գրնելուն օգնում է մինչև 1913-1914 թթ. այդ ուղղությամբ կառավարության գործողությունների դիտարկումը:

Այսպես, թուրքացման քաղաքականության ջարագովներից էր դոկտոր Նազըմը, ով կանգնած է հույների բռնագաղթի որոշումների լիդուրման ակունքներում: Նենց նա է 1910 թ. առաջ քաշել Մակեդոնիան մահմեդական գաղթականներով բնակեցնելու ծրագիրը²³⁷: Անշուշտ, Մակեդոնիան հույներից և բուլղարներից ազատելու ծրագիրն ամբողջությամբ չի իրագործվել՝ կապված Բալկանյան պատերազմների հետ: Այնուամենայնիվ Մակեդոնիայում թուրքացման քաղաքականությունն ունեցել է որոշ դրսևորումներ: Խոսքն այսպես վերաբերում է Երևան, որ այդ նույն շրջանում Մակեդոնիայի բնակավայրերի քրիստոնյա առաջնորդները «խորհրդավոր կերպով անհետացան կամ նրանց գրան մեռած»²³⁸: Այդ մասին որպես ականաբես վկայում է Զորջ Նորթոնը, ով այդ ժամանակ (1910-1911) ԱՄՆ-ի հյուպատոսն էր Մալոնիկում: Նա պատմում է, թե ինչպես անհետացածների հարազատները գալիս էին կառավարչի մոտ և փրկելություններ պահանջում իրենց ամուսինների, որդիների և եղբայրների մասին, ովքեր անհետացել էին Մալոնիկի փողոցներից: Պարասխանները հեզակական էին՝ «Երևի նրանք թողել են ձեզ և հեռացել», «Երևի նրանք գնացել են Ամերիկա»: Մակայն շուրով նրանց դիակները սկսեցին գրնել լեռների հովիտներում և անփառներում²³⁹: Նորթոնը համոզիչ կերպով ցույց է փայլիս, որ բռնության մյուս դրսևորումների հետ միասին այս ամենը թուրքացման քաղաքականության բնորոշ օրինակ է²⁴⁰: Մակեդոնիայի օրինակը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության թուրքացման քաղաքականության ամենավաղ և ամբողջությամբ չիրագործված փորձներից մեկն է:

Նման նպատակի առկայությունն են ապացուցում նաև «Միութե և առաջադիմություն» կուսակցության որոշ անդամների ակտիվ բեծողություններն այս ուղղությամբ: Այդ մասին վկայում են հենց թուրքալեռ

237 Авакян А., Геноцид 1915 г., с. 22.

238 Housepian M., Smyrna 1922. The Destruction of a City, New York: Harcourt Brace Jovanovich, Inc., 1971, p. 19-20.

239 Horton G., The Blight of Asia: An Account of the Systematic Extermination of Christian Populations by Mohammedans and of the Culpability of Certain Great Powers, With the True Story of the Burning of Smyrna, Indianapolis. The B. lbs-Merrill Company Publishers, 1926, p. 30-31.

240 Ուշագրավ է այն փաստը, որ հենց ինքը՝ Զ. Նորթոնն օգրսագործում է թուրքացումը (Turkifying) եզրը: Տեն Horton G., նշվ. աշխ., էջ 38.

աղբյուրները. «Էգեյան (ծովի) ավազանում «գրման» գործողությունն իրականացվում էր ռազմական միջոցներով՝ Չորրորդ բանակի շարքի պետ Զաֆեր Թայար բեյի, ով Պերթե [Դեմիրհան] փաշայի հրամանատարության տակ էր, և Իզմիրի նահանգապետի միջոցով... Ռահմի բեյի՝ որպես տեղական վարչական ղեկավարի ու «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության անունից՝ պատասխանատու քարտուղար Մահմուդ Ջելալ բեյի կողմից (հետագայում հանրապետության նախագահ Ջելալ Բայար): Պետության ուժերը պետք է գործեին համաձայն հրամանների՝ տրված Պատերազմի նախարարության և Բարձրագույն ռազմական հրամանատարի կողմից՝ այս ծրագիրն իրագործելու (համար)»²⁴¹:

Նույնի բռնի տեղահանության ծրագրի առկայությունն ապացուցում են նաև ռուսական աղբյուրները: Օրինակ՝ ռուսական արխիվային փաստաթղթերի համաձայն՝ «հույների արտաքսումն իրականացվում է իշխանությունների կողմից մշակված ծրագրի համաձայն»²⁴²:

Փոքր Ասիայի արևմտյան ափին զգալի դերակատարություն ուներ էշրեֆ Բուշուբաշըն: Նա «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության անդամ էր, «Նապուկ կազմակերպության» ակտիվ գործիչ²⁴³: Այսպես պետք է հարուկ ընդգծել «Նապուկ կազմակերպության» («Teşkilat-ı Mahsusa»)՝²⁴⁴ առանձին միավորների ակտիվ ներգրավման փաստը: Թրա-

241 Cemal Kutay, *Birinci Dünya Harbi'nde Teşkilat-ı Mahsusa ve Heyber'de Türk Cengi*, İstanbul, 1962, s. 62., Մեջբերվում է ըստ՝ Akçam T., *A Shameful Act...*, p. 105.

242 Авакян А., Черкесский фактор в Османской империи и Турции, с. 229.
243 Dadrian V., "Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources" – *Genocide: A Critical Bibliographic Review*, Vol. 2 (Ed. Israel Charny), New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1991, p. 126-127.

244 Նապուկ կազմակերպության հիմնադրման թվի վերաբերյալ կան տարբեր տեսակետներ: Տարածված տեսակետներից մեկի համաձայն՝ դրա պաշտոնական հիմնադրումը թվագրվում է 1914 թ. օգոստոսով: Ըստ Էշրեֆ Բուշուբաշի՝ այն ստեղծվել է 1911-1913 թթ.: Տե՛ս Philip Stoddard, *Teşkilatı Mahsusa: Osmanlı Hükümeti ve Araplar 1911-1918: Teşkilatı Mahsusa Üzerine Bir Ön Çalışma*, -(Çeviren: Tansel Demirel), İstanbul: Arma Yayınları, 2003, s. 54.: Սակայն, ըստ երևույթին, Նապուկ կազմակերպության պաշտոնական հիմնադրումը միայն գոյություն ունեցող իրավիճակի վավերացումն էր: Նստակ է, որ դրա անդամները որպես առանձին ջոկատ գործել են դեռևս 1912-1913 թթ. ընթացքում: Թուրքական որոշ աղբյուրներում «Teşkilat-ı Mahsusa» անվանումը տարածվում է մինչև 1914 թ. գործող այդ խմբի վրա: Տե՛ս Zürcher E. J., *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905–1926*: Leiden: E. J. Brill, 1984, p. 59.

կիայի և Փոքր Ասիայի արևմտյան ափի հույն բնակչությունն առաջինն էր, որ դարձավ այս կազմակերպության դաժանությունների զոհը:

Այս առումով ուշագրավ տեղեկություններ է պարունակում Ալ. Պապադոպոլոսի կողմից դեռևս 1919 թ. հրատարակված պաշտոնական փաստաթղթերի ժողովածուն: Այնտեղ նշվում է, որ հույն բնակչության նկատմամբ երիտթուրքերի քաղաքականությունը դրսևորվել է հետևյալ գծերով՝ ա) հարձակումներ հունական գյուղերի և գյուղական բնակչության վրա «Նապուկ կազմակերպության» հրոսակախմբերի (չեթե) կողմից, բ) բնակչությանն ահաբեկչության և սպանությունների միջոցով հարկադրում՝ լքելու իրենց տները, գ) ամբողջ գյուղերի դատարկում, դ) հունական ձևափոխությունների զավթում²⁴⁵:

1913-1914 թթ. հույների բռնագաղթի թուրքական քաղաքականության իրողությունը հաստատվում է նաև եզակի մի փաստաթուղթով, որը հույների բռնի տեղահանության հրաման է՝ տրված Թալեթ փաշայի կողմից՝ ուղղված Զմյուռնիայի նահանգապետ Ռահմի բեյին 1914 թ. մայիսի 14-ին: Փաստաթուղթն առաջին անգամ հրատարակվել է ֆրանսիական «Le Temps» թերթում 1916 թ. հուլիսի 29-ի համարում, իսկ այնուհետև տեղ է գտել Ռեյնե Պյուտյի կազմած ժողովածուի մեջ: Ներկայացնենք վերջին աղբյուրում տեղ գրած տեքստի թարգմանությունը. «Քաղաքական պատճառներից ելնելով՝ անհետաձգելի է, որ Փոքր Ասիայի ափերին բնակվող հույները պետք է հարկադրվեն լքելու իրենց գյուղերը՝ Էրզրումի և Խալդիայի (Պ) վիլայեթներ տեղափոխվելու համար:

Եթե հրաժարվեն նշված վայրերը տեղափոխվելուց, բանավոր հրահանգներ տրվեն մեր մահմեդական եղբայրներին, որպեսզի բոլոր տեսակի դաժանություններով հարկադրեն հույներին լքելու բնակավայրերն իրենց համաձայնությամբ:

Մի՛ մոռացեք նման դեպքերում այդ գաղթականներից ստանալ գրավոր տեղեկանք, որը հաստատում է, որ նրանք հեռանում են իրենց օջախներից սեփական նախաձեռնությամբ»²⁴⁶:

Այս փաստաթուղթն ինքնին արտացոլում է 1913-1914 թթ. բռնի տեղահանությունների նպատակը, ինչպես նաև մեխանիզմները: Քննելով փաստաթուղթը՝ համոզվում ենք, որ

ա) 1913-1914 թթ. բռնագաղթը պետական քաղաքականություն էր, որն ուղղակիորեն ղեկավարվում էր պետության առաջին ղեմքերի կողմից,

245 Papadopoulos A, նշվ. աշխ., էջ 97:

246 René Puaux, *La Déportation et le Rapatriement des Grecs en Turquie*: Paris: Édition du Bulletin Hellénique, 1919, p. 11.

բ) 1913-1914 թթ. բռնագաղթը երիտթուրքերի բռնի օսմանացման (թուրքացման) քաղաքականության բաղադրիչն էր:

գ) 1913-1914 թթ. բռնագաղթը, հակահունական քաղաքականության առաջին խոշոր դրսևորումը լինելով, նպատակադրվածություն ուներ գրկել Էգեյան ծովափը հույն (քրիստոնյա) բնակչությունից:

Բ. Տեղահանությունը պայմանավորող գործոնները

1. Օսմանյան կայսրություն - Նունաստան հարաբերություններն ու դրանց ազդեցությունը հույների տեղահանության գործում:

Հույների տեղահանությունը պայմանավորված էր նաև մի շարք գործոններով: Այս առումով ամենակարևորն Օսմանյան կայսրություն - Նունական թագավորություն լարված հարաբերություններն էին: Բալկանյան Ա և Բ պատերազմների հետևանքով Օսմանյան կայսրությունը կորցրեց իր եվրոպական տիրույթների մեծ մասը²⁴⁷: Նյուսիտգեյան (կամ Նյուսիսարևելյան Էգեյան) կղզիներում²⁴⁸ պետք է պահպանվեր «status quo»-ն, այսինքն՝ դրանք պետք է մնային Նունաստանի վերահսկողության տակ:

Բալկանյան պատերազմներից Օսմանյան կայսրությունը դուրս եկավ փարաձքային զգալի կորուստներով: 1913 թ. նոյեմբերի 13-ին Աթենքում կնքվեց նոր՝ հույն-թուրքական հաշտության պայմանագիր, որը վավերացնում էր Նունաստանի փարաձքային ձեռքբերումները Մակեդոնիայում և Էպիրոսում: Մակայն այդ պայմանագիրը ևս չորոշեց Էգեյան կղզիների հետագա ճակատագիրը: Երիտթուրքերը ցանկանում էին վերադարձնել նշված կղզիները²⁴⁹: Նունաստանն իր հերթին չէր պատրաստվում զիջել այդ կղզիները թուրքերին, որոնց բնակչության

247 Երկրորդ պատերազմի ավարտից հետո 1913 թ. օգոստոսի 10-ի Բուխարեստի պայմանագրով Նունաստանին էին ամրագրվում Կրետեն, հարավային Մակեդոնիան (Մալոնիկ, Սերես, Դրամա, Կավալա քաղաքներով), Էպիրոսի հարավը Յանինայով: Նունաստանը սրացավ մինչև Մեսորա (հուն.՝ Նեսորոս) գետը (որը հունական Մակեդոնիայի և Արևմտյան Թրակիայի սահմանն է): Արևմտյան Թրակիան՝ Մեսորա գետից մինչև Էվրոս (Մարիցա) գետը՝ 110 կմ ծովափով, անցավ Բուլղարիային:

248 Նյուսիտ-Էգեյան կղզիների մեջ են մտնում Սամոս, Իկարիա, Քիոս, Լեսբոս (Միթիլեն), Սամոթրակիա, Թասոս կղզիները:

249 Քիլիմյան Գ., Թուրք-հունական հարաբերություններն Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին (1913-1914), «Լրագրեր» իսաարական գիտությունների, 1976, թիվ 10, էջ 34:

մեծ մասը հույներ էին, բացի այդ՝ ավելի շար պատմական իրավունքներ ուներ դրանց նկատմամբ: Կղզիների հարցը դարձավ 1913-1914 թթ. հույն-թուրքական հարաբերությունների ամենակենդանուր հանգույցը: Նենց կղզիների կորուստը դարձավ Օսմանյան կայսրությունում հակահունական տրամադրությունների սրման գլխավոր պատճառը: Այս հարցը սերտորեն կապված էր հույների տեղահանության հետ: Մասնագիտական գրականության մեջ նշվում է, որ հույների տեղահանությունը կոչված էր ճնշում գործադրելու հունական կառավարության վրա՝ կղզիների հարցում զիջումներ կորզելու համար²⁵⁰: Չփխրելով նման տեսակետը՝ պետք է ընդգծել, սակայն, որ դա նպատակներից միայն մեկն էր, բայց ոչ գլխավորը: Բալկանյան պատերազմները և կղզիների փաստացի կորուստը մեծ մտահոգություն էին պատճառում կայսրության կառավարող շրջաններին. նրանք մտահոգված էին Փոքր Ասիայի արևմտյան ափերի, մայրաքաղաք Անտոսի անվտանգությամբ, քանի որ կղզիներն այդ հարցում ունեին ռազմավարական բացառիկ նշանակություն: Թուրքերը հասկացան, որ հոծ հույն բնակչություն ունեցող շրջանները վրանգավոր են այն առումով, որ ցանկացած պահի դրանք կարող են կորցնել: Նենց կղզիների կորուստը նրանց ստիպեց հանգել այլ ժողովուրդներից կայսրության փարաձքը մաքրելն արագացնելու մտքին:

Իրականում այս ամենն ուներ նաև հոգեբանական կողմ: Բալկանյան պատերազմների հետևանքով փարաձքային կորուստները սրեցին հպարտ քրիստոնյաների նկատմամբ արելությունը: Թուրք սոցիոլոգ և պատմաբան Թ. Աբջամն այն կարծիքն է հայտնում, որ փարաձքային կորուստները, Արևմուտքից տնտեսական և ռազմական ոլորտներում անհամեմատ հետ մնալը, «փառահեղ անցյալի բեռը» (մեծ փարբերություն կար իր հզորության զագաթնակետին գրնվող «փառահեղ» Օսմանյան կայսրության և ընթացիկ իրականության միջև) թուրքական իշխող շրջաններում վերջնականապես ձևավորեցին յուրահատուկ ագրեսիվ հոգեվիճակ, որի բաղկացուցիչն էր «թերաբժեքության բարդույթը»²⁵¹: «Քավության նոխագի» փնտրությունը կանգ առավ հենց քրիստոնյա հպարտների վրա, որոնց էլ վերագրվեց Օսմանյան կայսրության բոլոր դժբախտությունների աղբյուր և պատճառ լինելը, ինչպես նաև նրանք մեղադրվեցին թուրքերի ստորացված վիճակի համար:

250 Smith M. L., *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922*, New York: St. Martin's Press, 1973, p. 32.

251 Акчам Т., Турецкое национальное "Я" и Армянский вопрос, Москва: АО "Арио-Никс", 1995, с. 53-55.

Մեր կարծիքով՝ հոգեբանական գործոնի դերն ակնհայտ է, սակայն այն գերազանահարկ պետք չէ: Վերջիվերջո, այդ քաղաքականությունն իրավիճակային չէր. հակահունական քաղաքականության դրսևորումներ եղել են նաև երիտթուրքական հեղաշրջումից սկսած մինչև Բալկանյան պատերազմները: Այստեղ չհամաձայնելով թուրք հեղինակի հետ՝ պետք է նշել, որ այդ քաղաքականությունը պարզապես հույն փարբից ազգավելու ծրագիր չէր, այլ թուրքացման քաղաքականության բաղադրիչ: Հոգեբանական գործոնի գերազանահարումը ստիպում է մտածել, որ դա իբր երիտթուրքական վարչակարգի «կուրակված գայրույթի պոթելումն էր», այնինչ դա լավ մշակված պետական քաղաքականություն էր:

Վերնախավի վախն ու մրահոգությունները պայմանավորված էին նաև այն հանգամանքով, որ այնպիսի ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող շրջանում, ինչպիսին Փոքր Ասիայի Էգեյան ծովափն էր, հույները կազմում էին ամբողջ բնակչության գրեթե կեսը՝ 48.5 տոկոսը²⁵², իսկ Ջմյուռնիա քաղաքում և նահանգում՝ նաև մեծամասնությունը:

2. Տնտեսական գործոնը:

Քրիստոնյա (հայ և հույն) բուրժուազիան բավական ամուր դիրքեր ուներ Օսմանյան կայսրությունում: Հույների տնտեսական ներկայությունը հարկապես զգալի էր մայրաքաղաքում և ծովեզրյա բնակավայրերում: Նենց նրանք էին վերահսկում Արևմուտքի հետ կապարվող առևտուրը: Պապահական չէ, որ 1884 թ. հիմնված օսմանյան Առևտրաարդյունաբերական պալատում մինչև Բալկանյան պատերազմները հույները մեծամասնություն էին կազմում²⁵³: Հույները հարկապես մեծ ազդեցություն ունեին ֆինանսների ոլորտում: Գալաթայի հայրնի բանկիրները (սարաֆները) գլխավորապես հույներ և հայեր էին: Նրանք ունեին տնտեսական մեծ հզորություն և ազդեցություն, քանի որ հանդես էին գալիս որպես Բ. Դռանը և նախարարություններին դրամական փոխառություններ փոխում: Մասնավորապես 1879 թ. Գալաթայի բանկիրները, համագործակցելով եվրոպական գործարարների հետ, Բ. Դռանը փրամադրեցին 8.725.000 օսմանյան լիրա²⁵⁴: Ավանդաբար սուլթան-

252 Maccas L., նշվ. աշխ., էջ 87;

253 Инджикян О. Г., Буржуазия Османской империи, Ер.: Изд-во АН Арм. ССР, 1977, с. 157.

254 Այդ հույն ֆինանսիստներն էին Զարիֆիսը, Սյրեֆանովիկ-Սկիլիժիսը, Թ. Մավրոկորդաբոսը, Ա. Վլաստոսը, Կորոնայոսը և Նեգրեպոսիսը: Տե՛ս Alexandris A., նշվ. աշխ., էջ 31:

ների ֆինանսական խորհրդարանները քրիստոնյաներ են եղել: Մասնավորապես Արդուլ Համիդ 2-րդը պարբերաբար խորհրդակցում էր հույն բանկիր Զարիֆիսի հետ: Մեկ այլ հույն ֆինանսիստ՝ Զագրոֆոսը, սուլթան Մուրադ 5-րդի (1876 թ.) բանկիրն էր:

Հույներն ու հայերը համարում էին հետևյալ մասնագիտությունները՝ բժիշկներ, դեղագործներ, ճարտարագետներ, իրավաբաններ, բանկային կառավարիչներ, ուսուցիչներ և այլն: Նրանք նաև կազմում էին Թուրքիայում եվրոպական ձեռնարկություններում աշխատող միջին խավը: Նույնիսկ Կոստանդնուպոլսում քաղաքային որակյալ բանվոր դասի մեծ մասը կազմված էր հույներից: Ըստ հույն պատմաբան Ալ. Ալեքսանդրիսի՝ 1914 թ. դրությամբ Օսմանյան կայսրության տնտեսության մեջ հույների ներդրումը հասնում էր 50 տոկոսի²⁵⁵:

Երիտթուրքերի հակահունական քաղաքականությունն ակտիվ դրսևորվեց տնտեսական բնագավառում: Կայսրության մի շարք վայրերում իթթիհադականները հակահայկական և հակահունական բոյկոտը հրահրեցին²⁵⁶: Հույների և հայերի դեմ ուղղված բոյկոտը շարք հեշտությամբ վերածվում էր կողոպուտի և թալանի²⁵⁷: Հունական նավերին թույլ չէին տալիս կանգնել կայսրության նավահանգիստներում, արգելված էին նաև հունական ապրանքները²⁵⁸: Հակահունական և հակահայկական բոյկոտը փարսավեց ամբողջ Փոքր Ասիայում:

Տնտեսական պարտամիջոցների կիրառումը նպատակ ուներ հարվածելու քրիստոնյաների դիրքերին: Դա առաջին հերթին ծառայելու էր նրանցից ազգավելու ծրագրին: Նախորդ կարևոր նպատակակետը, թուրք պատմաբան Նիքմեթ Բայառի խոսքերով, «Օսմանյան կայսրության՝ հույների հետ առևտրական հարաբերությունները խզելու մասին կառավարության ու «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության գաղտնի որոշումը մի կողմից նպաստելու էր նրանց տնտեսական ազդեցության խարխումանը, իսկ մյուս կողմից՝ դյուրացնելու էր տնտեսական ասպա-

255 Alexandris A., նշվ. աշխ., էջ 32: Համեմատության համար տե՛ս Инджикян О. Г., նշվ. աշխ., էջ 212-214:

256 Ալաոյաճեան Ա., Պատմութիւն Եվրոպիոյ Հայոց, Կահիրե: Նոր ասպղ փայ., 1952, էջ 1212-1219:

257 Քիլիմջյան Գ., Թուրք-հունական հարաբերությունները 1908-1914 թվականներին, Երևան: Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1988, էջ 164:

258 Photiades K., The Annihilation of the Greeks in Pontus by the Turks: Tübingen: Union of the Fighters for the Liberation of the Greek Lands Seized by Turkey, 1987, p. 13.

րեզում թուրքերի խիստ թույլ դիրքերի ամրապնդումը»²⁵⁹: Փաստորեն երիտթուրքերը ցանկանում էին նաև քրիստոնյաների անվտանգ կարողությունն օգտագործել թուրքական բուրժուազիայի ամրապնդման համար:

Նույնների անվտանգ դիրքերը թուլացնելը, ապա նաև անվտանգությունից նրանց դուրս մղելը կազմում էր թուրքացման քաղաքականության բաղկացուցիչ մասը, այլ կերպ ասած՝ անվտանգության թուրքացումը: Կուսակցության ինչպես Սալոնիկի, այնպես էլ Կոստանդնուպոլսի ժողովներում (1913 թ.) առաջ էր քաշվել «ազգային անվտանգության» գաղափարը²⁶⁰: Մասնավորապես, Զմյուռնիայի շրջանում անվտանգության թուրքացման քաղաքականությունը հաջողությամբ իրականացնելու համար այսպիսի «Միություն և առաջադիմության» պարասխանաբար քարտուղար Զելալ Բայարին աջակցելու է ուղարկվում «Նարուկ կազմակերպության» գործակալ Կարա Քեմալը²⁶¹:

Այսպիսով, հույների անվտանգ դիրքերի թուլացումը, կայսրության անվտանգ կյանքից նրանց դուրսմղումը կազմում էին 1913-1914 թթ. հակահունական քաղաքականության անվտանգ կողմը: Տնտեսության թուրքացման քաղաքականության դիրքարկմամբ առավել ամբողջական է դառնում երիտթուրքերի «հունական» քաղաքականության էությունը:

Գ. Փոխանակում, թե՛ արքայաբուս:

Բալկանյան պարտերազմների հետևանքով Նունասարանի և Բուլղարիայի կազմում հայտնվեցին զգալի մասնադեպական բնակչություն ունեցող տարածքներ: Կոստանդնուպոլսի՝ 1913 թ. սեպտեմբերի 29-ին ստորագրված պայմանագրով նախատեսվում էր Թուրքիայի և Բուլղարիայի սահմանամերձ շրջանների (15 կմ խորությամբ) բնակչության փոխանակում: Դրա հիման վրա էլ 1913 թ. նոյեմբերի 15-ին ստորագրվեց թուրք-բուլղարական «Բնակչության փոխանակման վերաբերյալ պայմանագիրը»:

259 Մեջբերվում է ըստ՝ Քիլիմյան Գ., Երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության հարցի շուրջը, «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, 8(332), Երևան, 1970, էջ 15:

260 Uğur Ümit Üngör, Seeing like a nation-state: Young Turk Social Engineering in Eastern Turkey, 1913-50, "Journal of Genocide Research, (2008), 10(1), March, p. 21.

261 Մեջբերվում է ըստ՝ Uğur Ümit Üngör, Seeing like a nation-state..., էջ 23-24: Կարա Քեմալը (Մուստաֆա Քեմալ բեյ, 1868-1926) «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ԿԿ-ի անդամներից էր: Stefan Zürcher E. J., The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905 – 1926: Leiden: E. J. Brill, 1984, p. 81.

Բուլղարիայի տարածքից 9.714 մասնադեպական ընտանիք (48.570 մարդ) փոխանակվեց արևելյան Թրակիայի 9.472 բուլղար ընտանիքի (46.764 մարդ) հետ²⁶²:

Երիտթուրքական վարչակարգը նպատակ ուներ նման մի պայմանագիր կնքել նաև Նունասարանի հետ: Սակայն Նունասարանի հետ պայմանագրի կնքումը միայն պարզ փոխանակման նպատակ չէր հետապնդում: Բանն այն է, որ երիտթուրքերի մտահոգությունները միայն կղզիներով չէին սահմանափակվում: Նույն բնակչությունը բավական մեծաթիվ էր ոչ միայն Արևմտյան Փոքր Ասիայում, այլ նաև Բալկանյան պարտերազմներից հետո Օսմանյան կայսրությանը մնացած Արևելյան Թրակիայում: Նշված շրջանների հույն բնակչությունից ազատվելը կնպաստեր նաև այդ տարածքները կորցնելու վտանգի վերացմանը:

1914 թ. մայիսին Աթենքում օսմանյան դեսպան Գալիբ Քեմալը Նունասարանի վարչապետ Է. Վենիզելոսին առաջարկեց Զմյուռնիայի շրջանի քրիստոնյաներին փոխանակել Մակեդոնիայի մասնադեպականների հետ: Նամակագրական կապի միջոցով ձեռք բերվեց նախնական պայմանավորվածություն: Դրա համաձայն փոխանակումը պետք է կրթիկ կամավոր բնույթ, իսկ գաղթականների անվտանգության երաշխավորները պետք է լինեին երկու պետություններ²⁶³: Սրտեղծվելու էր համապետել հանձնաժողով, որը պետք է զբաղվեր ընթացիկ հարցերով: Այս հանձնաժողովը միջոցներ ձեռնարկեց պայմանավորվածության վերջնական իրագործման համար և հանդիպեց Զմյուռնիայում 1914 թ. հունիսի վերջերին՝ իր առջև խնդիր ունենալով հարակցեցնել հույների և մասնադեպականների փոխանակման պայմանները: Դրանից հետո էլ հանձնաժողովը մի քանի հանդիպում ունեցավ, սակայն պայմանների վերջնական հստակեցում տեղի չունեցավ: Եվ մի կարևոր հանգամանք էր, որ միանգամից ակնհայտ է դառնում. եթե Բուլղարիայի հետ 1913 թ. նոյեմբերի 15-ին ստորագրվեց պայմանագիր, ապա Նունասարանի հետ համաձայնությունն այդպես էլ վերջնական պայմանագրի տեսք չստացավ՝ մնալով միայն նախնական համաձայնություն²⁶⁴:

262 Ladas S., The Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey, New York: The Macmillan Company, 1932, p. 19-20.

263 Ladas S., նշվ. աշխ., էջ 21-22:

264 Դեռևս խնդրո առարկա հիմնահարցի ժամանակակից և դրանով զբաղվող Ս. Լադասն իր աշխատության մեջ որևէ կոնկրետ պայմանագրի մասին չի խոսում: Նա ներկայացնելով այդ շրջանում Օսմանյան կայսրության և Բալկանյան պետությունների միջև ստորագրված փոխանակման բոլոր պայմանագրերը, 1914 թ. հույն-թուրքական որևէ փոխանակման պայմանագրի ստորագրման մասին չի նշում.

Սկսած 1914 թ. գարնանից՝ հակահունական բռնությունների թափերաբեմ է դառնում Արևմտյան Փոքր Ասիան: Մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբն այստեղ շարունակվող հալածանքները լրիվ տեղավորվում էին երկիրը քրեի՝ 1911 թ. Սալոնիկի համագումարի որոշումների շրջանակում: Տիմոսկան նպատակն էգեյան ծովափի «մաքումն» էր հունական փարրից, որպեսզի պատերազմի սկսվելուց հետո կանիվի այդ փարածքների հնարավոր միացումը Նունասարանին: Այդ ժամանակ դեռևս շեշտը դրվում էր արտաքսումների վրա²⁷², սակայն իրականացվեցին նաև մեծաքանակ սպանություններ: Առաջին նկատելի իրադարձությունները ծավալվեցին Զմյուռնիայից 70 մղոն հյուսիս գրավող Ադրամիփիում քաղաքում: 1914 թ. մայիս ամսին այստեղ ժամանեցին մեծ քանակությամբ մահմեդական փախստականներ, որոնց ուղեկցում էին հրոսակախմբեր՝ զինված մահակներով, դանակներով և հրացաններով: Նարյուրավոր հույներ սրիպված էին փախչել իրենց փրկելից և ապաստան գտնել քաղաքի եկեղեցում: Մտնելով քաղաք՝ մահմեդական խուժանը սկսեց թալանել հույների տներն ու խանութները: Նրանք ջարդում էին դռները, թալանում գույքը, անարգում աղջիկներին, բռնում մնացած բնակիչներին տներից և հետո նորից շարունակում ավարառությունը²⁷³:

Ադրամիփիումի դեպքերը դարձան կայսրության էգեյան ծովափի հույն բնակչության համակարգված հալածանքների «մեկնարկը»: Արտաքսումներն ու երկրի հունաթափումն արագացնելու համար լայն հակահունական քարոզչություն էր տարվում նաև մահմեդական բնակչության շրջանում²⁷⁴: Ի դեմս հույների՝ ձևավորվում էր թշնամու կերպարը: Գաղափարական աշխարհանքը հույներին ներկայացնում էր իբրև «դավաճաններ» և «երկրի թշնամիներ»: Տարածվում էին Բալկանյան պատերազմների ժամանակ հույների կողմից «մահմեդականների կոտորածների» լուսանկարներ: Մրան գումարվեց նաև Առաջին աշխարհամարտի փարիսերին հայտարարված «ջիհադը»:

Արևմտյան Փոքր Ասիայի հունաշար քաղաքները մեկը մյուսի հետևից ենթարկվեցին տեղահանությունների: Այսպես, Պերգամոնում կայմակամն

272 Авакян А., Геноцид 1915 г., Механизмы принятия..., с. 34:

273 Διωγμοί των Ελλήνων εν Θράκη και Μικρασία: Αυθεντικά εκθέσεις και επίσημα κείμενα: Έκκλησις προς το ελληνικόν γένος και την δημοσίαν Γνώμη του πεπολιτισμένου κόσμου, Επιτροπή των εν Μυτιλήνη Μικρασιατών Προσφύγων, Αθήνα, Πανελληνίου Κράτους, 1915, σελ. 78-88.

274 Horton G., նշվ. աշխ., էջ 42:

իր մոտ է կանչում եկեղեցական տեղապահին և նրան հայտնում, որ հույները պետք է քաղաքը թողնեն երկու օրվա մեջ (1914 թ. հունիսի 14-ին)²⁷⁵: Բնակչության մեծ մասը փարհանվում է՝ վախենալով բռնություններից, մնացածն էլ ենթարկվում է «գրեսնված բռնության»: Նունիսի 17-ին, երբ այստեղ են ժամանում մահմեդական փախստականները, ո՛չ բուն քաղաքում, ո՛չ էլ շրջակայքում այլևս հույն չէր մնացել: Միայն Պերգամոնում հույներին պարճառվեց 20 միլիոն ֆրանկի վնաս²⁷⁶:

Կիդոնիա (Այվալըք) քաղաքը, որն Այդընի վիլայեթի երկրորդ խոշոր հունական քաղաքն էր Զմյուռնիայից հետո, ևս զերծ չմնաց վայրագություններից: Կայմակամի հրամանով ձիթապղղի անկաղաշտերը, որ կիդոնիացի հույների գոյարևման հիմնական աղբյուրն էին, բռնագրավվեցին ու փոխանցվեցին այստեղ ժամանած մահմեդականներին: Եվ դրանից հետո, երբ անկաղաշտերն այլևս չէին պատկանում հույներին, նրանք շարունակեցին հարկվել դրանց համար: 1914 թ. մայիսի վերջին սկսվում են Կիդոնիա քաղաքի ու շրջակա գյուղերի հույն բնակչության դաժան բռնագաղթն ու դրան ուղեկցող սպանությունները²⁷⁷:

Փոքր Ասիայի արևմտյան հարավածի հունաթափումն այնպիսի ծավալներով էր տարվում, որ արդեն 1914 թ. հունիս ամսին Չեշմեի հույն միտրոպոլիտը հեռագրում է Տիեզերական պատրիարքարան՝ նշելով, որ իր թեմը բոլորովին պարավել է, այլևս հույ չունի, և հարցնում է, թե ինչ անի²⁷⁸: Եվ դա այն բանից հետո, երբ ընդամենը երկու շաբաթ առաջ էր Չեշմե քաղաքում նոր կառավարիչ (Նիմի Ուրան) նշանակվել²⁷⁹:

Ամենապարավորիցը Ֆոկեայում ծավալված ողբերգական իրադարձություններն էին: Այդ քաղաքն ուներ 8.000 հույն և 400 թուրք բնակչություն: Այստեղ կատարված ոճրագործություններին ականատես են եղել ֆրանսիացի հնէաբաններ Մ. Մանսին և Ֆ. Մարտին: Վերջինս նշում է, որ 1914 թ. հունիսի 11-ին հին Ֆոկեայի շրջակա գյուղերի (Գյորեն-Քյոյ, Սույուջուկ, Թաղ-Արասսի, Վարի) հույն բնակչությունը ենթարկվում է հարձակման²⁸⁰: Թուն Ֆոկեայի վրա հարձակումը տեղի է ունենում հունիսի 12-ին, սկսվում

275 Διωγμοί των Ελλήνων εν Θράκη και Μικρασία..., σελ. 90.

276 Sartiaux F., Le Sac de Phocée et l'Expulsion des Grecs Ottomans d'Asie-Mineure en Juin 1914, Revue des Deux Mondes, 15 Décembre 1914, Paris, p. 682.

277 Διωγμοί των Ελλήνων εν Θράκη και Μικρασία..., σελ. 103-116.

278 Բիզանդիոն, հունիսի 5 (18), 1914 թ.:

279 Crossing the Aegean, an Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey, Edited by Renée Hirschon, New York-Oxford: Berghahn Books, 2006, p. 83.

280 Sartiaux F., նշվ. աշխ., էջ 658.

է հույն բնակչության ջարդը: Ֆ. Մարտինոն նկարագրում է այդ օրվա և գիշերվա դեպքերի մանրամասները՝ զոհերի ճիչերը, ծերերի, կանանց, երեխաների փանջանքներն ու սպանությունները²⁸¹:

Ֆոկեայի ջարդը մեծ արձագանք ունեցավ Մարսելում՝ որպես Ֆոկեայից գաղթած հույների վերաբնակեցման քաղաք²⁸²: Սպանությունները, կանանց և աղջիկների առևանգումները, թալանը և արտաքսումները շարունակվում են ամբողջ հունիս ամսվա ընթացքում²⁸³: Այս շրջանում 3.800 տներից 3.000-ը քանդվեց: Բնակչությունն արտաքսվեց հիմնականում շրջակա կղզիներ: Արդեն հուլիսի կեսերին Փոքր Ասիայից արտաքսվածների թիվը հասել էր 120.000-ի, որից 47.000-ը Միթիլենում էր, 25.000-ը Քիոսում, մնացածները տեղակայվել էին Սալոնիկի և Պիրեայի միջև²⁸⁴:

Տակահունական արշավը չափազանց ծանր հետևանքներ ունեցավ հույն ժողովրդի համար: 1914 թ. ամռանը Կոստանդնուպոլսում մեծ տերությունների դեսպանախմբերի աշխատակիցներից կազմվեց միջազգային հանձնաժողով՝ Էգեյան ծովափին կատարվածը քննելու համար²⁸⁵: Այսպես, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Մեծ Բրիտանիայի, Ավստրո-Նոնգարիայի, Իտալիայի և Ռուսաստանի ներկայացուցիչներից կազմված միջազգային հանձնաժողովը Թալեթի ուղեկցությամբ Էգեյան ծովեզրերին կատարած շրջագայության ժամանակ արձանագրեց, որ այդ ամենի հետևանքով այդ շրջանների զգալի մասը վերածվել էր անապարի: Նրդեհված ու կործանված էին հունական գյուղերն ու ավանները, ավերված՝ տները, այգիներն ու դաշտերը: Այդ հանձնաժողովի անդամ, ռուսական ներկայացուցիչ Տուխոլկան հաղորդում է, որ ամբողջ Էգեյան ծովափից հույների վարաման ծրագիրը նախօրոք մշակված էր կառավարության կողմից²⁸⁶:

1913-1914 թթ.՝ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը տեղահանված և կոտորված հույների թիվն ըստ Կ. Պոլսի

281 Anglo – Hellenic League, Letters on the Expulsion of Greeks from Asia Minor, and in Reply to Ill-Treatment Inflicted on Turks in Greek Macedonia, London: The Anglo – Hellenic League, 1914, p. 8-9.

282 Horton G., նշվ. աշխ., էջ 46:

283 Turkish Atrocities against Greeks: Massacres in Asia Minor, “The Scotsman”, 19 June, 1914, p. 7.

284 Sartiaux F., նշվ. աշխ., էջ 679:

285 Բիզանդիոն, հունիսի 9 (22), 1914 թ.:

286 Քիլիմյան Գ., Երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության հարցի շուրջ... էջ 14:

Տիեզերական պատրիարքարանի փոխյաների կազմում է 284.172 մարդ²⁸⁷ (Թրակիա և Փոքր Ասիա՝ առանց Պոնտոսի), որից 153.890-ը՝ Փոքր Ասիայից, իսկ 130.282-ը²⁸⁸՝ Թրակիայից: Այլ աղբյուրների փոխյաները հիմնականում համընկնում են Պատրիարքարանի թվերի հետ՝ մի քիչ ավել կամ պակաս ներկայացնելով: Մասնավորապես, ըստ Բարթոնի, նշված ժամանակահատվածում միայն Փոքր Ասիայի արևմտյան ափից բռնագաղթված հույների թիվը ավելի քան 100 հազար²⁸⁹ էր (այս փոխյանը չի ներառում այլ շրջանները): Իսկ բրիտանական «Morning Post» օրաթերթի համաձայն՝ Թրակիայից և Փոքր Ասիայից վարավածների թիվը կազմում է 350.000²⁹⁰:

Ե. Թուրքական ժխտողականության վաղ դրսևորումները՝ կապված հույների բռնագաղթի հետ:

Պետք է նշել, որ երիտթուրքական իշխանությունները սկզբից ներդրեցին հույների բռնի տեղահանությունների փաստի ժխտման քաղաքականություն: Սակայն ակնհայտ է, որ նրանք չէին կարող պնդել, որ հույները շարունակում էին ապրել իրենց բնակավայրերում, ուստի ժխտումն իրականացվում էր այլ միջոցներով: Նույնների բռնագաղթի ժխտումն «արդարացնող փաստարկները» հետևյալներն էին՝

1) Նույնների բռնագաղթը կապվում էր պատերազմի հետ, այսինքն՝ բնակչությունը գաղթել է Բալկանյան պատերազմների ժամանակ ծավալված ռազմական գործողությունների հետևանքով: Սակայն վերևում արդեն ներկայացվել է արևելյան Թրակիայում թուրքական գործերի հրամանատարության կողմից արձակված հրամանը («Քանդե՛ր, այրե՛ր, կոտորե՛ր»): Այստեղ պետք է նշել, որ բնակչության զանգվածային տեղահանությունները և կոտորածը պատերազմի պարտադիր պայման չեն: Բացի այդ, Բալկանյան Բ պատերազմն ավարտվեց 1913 թ. ամռանը, իսկ

287 René Puaux, նշվ. աշխ., էջ 8:

288 Չնայած այս փուլում կոտորածների տեսակարար կշիռը համեմատաբար փոքր էր, այնուամենայնիվ, դժվար է որոշել, թե այս փոխյաների մեջ կոտորվածների թիվը որքան է: Տվյալներ կան անգամ, որ Թրակիայում տեղահանվածներից կոտորվել է նվազագույնը 15.690 հույն: Տե՛ս Մաքայան Դ., Զմյուռնիա 1922, Բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի օրագիրը..., էջ 8:

289 Barton J., Story of Near East Relief (1915-1923) An Interpretation, New York: Macmillan, 1930, p. 63.

290 Manchester League of Unredeemed Hellenes, Turkey's Crime: Hellenism in Turkey, Manchester: Norbury, Natzio & Co., 1919, p. 31.

բռնագաղթի ակտիվացումը եղել է դրանից հետո՝ 1913 թ. աշնանից սկսած:

2) Նույնների՝ 1913-1914 թթ. բռնագաղթը ոչ մի աղերս չունեցող պետական քաղաքականության հետ: Դա Նունաստանում ծավալված հակաթուրքական գործողությունների արձագանքն է: Այս դրության առաջ է քաշվել դեռևս այն ժամանակ Աթենքում օսմանյան դեսպան Գալիբ Բենալի կողմից²⁹¹: Մակայն այս փաստարկը չի դիմանում քննադատության, քանի որ ժամանակի բազմաթիվ արխիվային փաստաթղթեր և վկայություններ են խոսում այդ քաղաքականության՝ պետական բնույթ ունենալու մասին: Բավարարվենք՝ միայն հիշարակելով Թալեաթի՝ հուշագրական բնույթի մի սկզբնաղբյուրում պահպանված կոչն Արևելյան Թրակիայի Մակրիի մահմեդականներին. «Գյավուրներից մեր երկրի ազգամասն ժամը եկել է... Կարգադրում ենք հետևյալը. 1) դուք չեք հարուցելու Մակրիի և Լիվիսիի գյավուրների նկատմամբ ձեր որևէ դրամական պարտավորություն, 2) դուք պետք է վճարեք բոլոր գյավուրներին իրենց գյուղերից, 3) դուք կրիթք նրանց դաշտերին, փներին, գույքին և ամբողջ սեփականությանն ու պետք է բաժանեք դա իրար մեջ եղբայրաբար, 4) որևէ դեպքում չզննեք կամ չվաճառեք նրանց ոչինչ»²⁹²: Այսինքն՝ մահմեդականներին հենց թուրքական պետության առաջին դեմքերն են հրահրել դուրս գալ խաղաղ քրիստոնյա բնակչության դեմ:

3) Տեղահանություններին կան փրվում էր բնակչության փոխանակման բնույթ (որի մասին արդեն խոսվել է), կան էլ մեղքը բարդում էին հույների վրա: Ավելին, փորձ էր արվում ներկայացնել, որ իրենք՝ հույներն են իրենց նախաձեռնությամբ գաղթում կայսրության փարածքից: Փոխարենը, իբր թուրքական իշխանություններն ամեն ինչ անում են՝ կասեցնելու «արտագաղթը»: Այդ մասին վկայում է «Բիզանդիոն» թերթը, որի համաձայն Թալեաթը փրկելություններ է փարածում, որ իբր 1914 թ. հունիսին Այվալքի շրջանում փորձում է կանգնեցնել հույների գաղթը, կարգ ու կանոն հաստատել և նրանց վերադարձնել իրենց փները²⁹³: Թե ինչ արժեք ունենին Թալեաթի այս հաղորդումները, կարելի է պարկերացում կազմել ռուսական մամուլում փրկ գրած հետևյալ հրապարակումից: Այսպես, հույների փրկահանությունը դատապարտող իր մի ելույթից հետո

291 Y. H. Bayur, Türk İnkılâp Tarihi, C.II, III. Kısım, Ankara, 1951, s. 118, Մեջբերվում է ըստ՝ Բիլիմջյան Գ., Երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության հարցի շուրջը..., էջ 15:

292 [Ecumenical Patriarchate], Persecution and Extermination of the Communities of Macri and Livissi (1914-1918), Paris, Imprimerie Chaix, 1919, p. 3.

293 Բիզանդիոն, 2(15) հունիսի, 1914:

Թալեաթն իր մոտ է կանչում իշխանության ներկայացուցիչներին և հրահանգում. «Ոչ մի ուշադրություն չդարձնեք ժողովրդին ուղղված իմ խոսքերին: Մեր պարտքն է մինչև վերջ իրագործել նշված ծրագիրը և շարունակել մեր երկրից քրիստոնյաների վտարումը»²⁹⁴:

Թաքցնելով հակահունական քաղաքականության իրական պարճառները և նպատակները՝ կառավարությունը 1914 թ. ապրիլի 14-ին հաղորդագրություն փարածեց, որում ներքին գործերի նախարար Թալեաթը, բերելով մի շարք անհիմն ու անփրկարար արդարացումներ՝ կապված հույների արտաքսումների պարճառների հետ, մասնավորապես նշում էր, որ «12.000 հույն դասալիք մեր բանակից սրիպել են իրենց ընտանիքներին իրենց հետևից գնալ Նունաստան»²⁹⁵:

4) Փորձ է արվել ամեն կերպ անուշադրության մատնել և նվազեցնել փրկահանված հույների թիվը՝ այն ներկայացնելով որպես նվազ նշանակություն ունեցող երևույթ: Մասնավորապես շրջանառության մեջ էր դրվել այն տեսակետը, որ «գաղթած» հույների թիվը կազմում էր 1.000 մարդ²⁹⁶: Այնինչ, եթե այն բաղդարում ենք վերևում արդեն հիշարակված փրկյալների հետ, ակնհայտ է դառնում, որ այս «փաստարկը» ևս ոչ մի յուրջ հիմքեր չունի:

Նշված «փաստարկների» հիշարակումը մեզ հնարավորություն է տալիս ուրվագծել թուրքական ժխտողականության ամենավաղ օրինակները:

Այսպիսով, օսմանյան իշխանությունների կողմից 1913-1914 թթ. հույն ժողովրդի նկատմամբ իրականացվել է բռնի փրկահանությունների քաղաքականություն, որը թուրքական կողմը հետևողականորեն փորձել է ներկայացնել որպես բնակչության կամավոր փոխանակում: Դրա նպատակն Արևելյան Թրակիայի և Արևմտյան Փոքր Ասիայի հունաթափումն էր: Այն փնտրեսական պարտամիջոցների հետ միասին Օսմանյան կայսրությունում թուրքացման քաղաքականության մի մասն էր կազմում: Այդ քաղաքականությունը սերտորեն կապված էր մի շարք գործոնների հետ, որոնցում առաջնակարգ տեղ էին զբաղեցնում հույն-թուրքական լարված հարաբերությունները:

294 Санкт – Петербургские ведомости, 2(15),VII, 1914; Մեջբերվում է ըստ՝ Բիլիմջյան Գ., Երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության հարցի շուրջը, «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, թիվ 8, էջ 14:

295 Stén Papadopoulos A, Persecution of the Greeks in Turkey, p. 97.; Stén նաև Բիզանդիոն, 14(27) ապրիլի, 1914:

296 Բիլիմջյան Գ., Երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության..., էջ 16:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

**ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՀՈՒՅՆ
ԲՆԱԿԿՈՒԹՅՈՒՆՆ ԿՈՒՅՑԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ
ԵՎ 1919-1922 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀՈՒՅՆ-ԹՈՒՐԹԱԿԱՆ
ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ: ՀԱՅ-ՀՈՒՆԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁԵՐԸ**

2.1. Հույների զանգվածային փոխադրություններն ու կոտորածներն Առաջին համաշխարհային պատերազմի փարիսերին

Բալկանյան պատերազմներից հետո (նաև ընթացքում) փարվող հակահունական քաղաքականությունը բավական ծանր վիճակի մեջ դրեց Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հույներին: 1913 թ. երկրորդ և 1914 թ. առաջին կեսերին մեծաքանակ հույն բնակչության արտաքսումը Թրակիայից և Փոքր Ասիայի Էգեյան ծովափից լուրջ հիմքեր էր փայլիս ենթադրելու, որ սպասվող Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ թուրքահպատակ հույներն ապահովության ոչ մի երաշխիք չէին ունենալու, քանի որ նման դեպքերի կրկնությունը սպասելի էր: Բալկանյան պատերազմներից հետո փոքրիկ ունեցած հակահունական փրամադրությունների արմատականացումը²⁹⁷ հենվում էր նաև դրանց՝ իսլամի դրույթներով հիմնավորելու վրա. երիտթուրքերի հոգևրանության ու քաղաքական գործունեության մեջ ընդգծվեցին կրոնական շեշտադրումները: Այդ քաղաքականության փրամաքանական շարունակությունն Օսմանյան կայսրության՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ ներքաշվելուն հետևած ջիհադի (սրբազան պատերազմի) պաշտոնական հայտարարումն էր: Այս միտումը շարունակվեց ոչ միայն Առաջին աշխարհամարտի փարիսերին, այլև 1919-1922 թթ.²⁹⁸:

1914 թ. օգոստոսի 1-ին բռնկվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Երիտթուրքական կառավարությունը հայտարարեց իր չեզոքության մասին, սակայն պատերազմի մեջ ներքաշվելը միայն ժամանակի խնդիր էր: Աշխարհամարտը բարենհաջող մթնոլորտ էր

297 Կրեյտի, Էգեյան ծովի կղզիների և Եվրոպական Թուրքիայի մեծ մասի կորստից հետո կայսրությունում ապրող ոչ թուրք ժողովուրդների (փվյալ դեպքում՝ հույների) նկատմամբ անվստահությունը դարձավ երիտթուրքերի ներքին քաղաքականության ելակետերից մեկը: Տե՛ս Քիլիմջյան Գ., Թուրք-հունական հարաբերությունները 1908-1914 թվականներին..., 1988, էջ 157:

298 Hofmann T., Co-Victims in Genocide..., p. 20.

արեղծում նաև ազգայնամոլական ծրագրերի իրականացման համար: Թե ազգային քաղաքականության բնագավառում ինչ էր սպասում քրիստոնյաներին, ևս մեկ անգամ փաստում են կայսրության ներքին գործերի նախարար Թալեաթի խոսքերը՝ ուղղված ամերիկյան դեսպան Ն. Մորգենթաուին դեռևս պատերազմից առաջ. «Որպեսզի Թուրքիան ապրի, գոյարևի, մենք պետք է ազատվենք օտար ժողովուրդներից»²⁹⁹: Այսինքն՝ Թուրքիան թուրքերին, և հետևաբար, ինչպես ցույց տվեց դեպքերի հետագա ընթացքը, մնացած ժողովուրդները՝ գլխավորապես քրիստոնյաները՝ հայերը, հույները և ասորիները, դատապարտվում էին մահվան:

Հայրուկ ուշադրության է արժանի Հունաստանի դիրքորոշումը վերահաս պատերազմի և օսմանահպատակ հույների ճակատագրի նկատմամբ: Առաջին համաշխարհային պատերազմն ամենևին էլ միանշանակ չբնորոշեց Հունաստանի կառավարող շրջաններում: Այսպես, թագավորական ընտանիքը և անձամբ արքա Կոստանդինոս ունեին ընդգծված գերմանամետ դիրքորոշում: Կոստանդինոս ամուսնացած էր գերմանական կայսր Վիլհելմ 2-րդի քրոջ հետ: Դրան հակառակ՝ Է. Վենիզելոսը և նրա գլխավորած Լիբերալ կուսակցությունը գտնում էին, որ Հունաստանը պետք է համագործակցի Անտանտի հետ և պատերազմի մեջ մտնի ընդդեմ Գերմանիայի ու նրա դաշնակից Թուրքիայի: 1915 թ. հունիսի 13-ի ընկրությունները բավական ամրապնդեցին Վենիզելոսի դիրքերը, ում կողմնակիցները խորհրդարանում ստացան 184 քվեից 123-ը³⁰⁰: Սակայն չուրով հակասությունները Կոստանդինոս թագավորի և վարչապետ Է. Վենիզելոսի միջև այնքան խորացան, որ վերջինս հոկտեմբերին հրաժարական տվեց: Ավելին, դեկտեմբերյան նոր ընկրություններին նա չմասնակցեց: Դրա փոխարեն 1916 թ. օգոստոսի 30-ին Վենիզելոսի կողմնակից սպաներն ընդվզեցին, և սեպտեմբերին Է. Վենիզելոսը Սալոնիկում կազմեց ժամանակավոր հեղափոխական կառավարություն, որը պատերազմ հայտարարեց Գերմանիային ու նրա դաշնակիցներին³⁰¹: Նա կարողացավ նույնիսկ հասնել նրան, որ 1917 թ. Կոստանդինոսը հրաժարվեց գահից՝ հօգուտ իր որդի Ալեքսանդրի: 1917 թ. հունիսին Վենիզելոսի կառավարությունը հաստատվեց Աթենքում: Հունիսի 30-ին Անտանտի թշնամիներին պատերազմ հայտարարեց նաև Աթենքում հաստատված կառա-

299 Morgenthau H., Ambassador Morgenthau's Story. Garden City-New York: Doubleday, Page & Co., 1918, p. 51.

300 Улуян Ар., Политическая история современной Греции, Москва: ИВИ РАН, 1998, с. 103.

301 Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 157:

վարությունը³⁰²: Պատերազմին Նունաստանի մասնակցության գլխավոր նպատակն Օսմանյան կայսրության կազմում գրնվող հունական հողերի ազատագրումն էր:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հույների հալածանքներն ու ջարդերը, որոնք սկսվեցին ավելի վաղ, քան հայերին, ընդհանուր առմամբ այն նույն քաղաքականության շարունակությունն էին, որ նրանց նկատմամբ կիրառվեց Բալկանյան պատերազմների վերջին շրջանում և 1914 թ. գարնան և ամռան ամիսներին: Այն «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության հակաքրիստոնեական քաղաքականության բաղկացուցիչն էր և դրա «առաջին արարը»: Սակայն այս փուլում արդեն այդ քաղաքականությունն աչքի ընկավ ձեռնարկված միջոցառումների և ընդգրկված տարածքի մասշտաբայնությամբ: Եթե ևս խորդ շրջանում հիմնական շեշտը դրվում էր արտաքսումների վրա, իսկ գործողության տարածքը միայն Թրակիան և Փոքր Ասիայի արևմտյան ծովափն էր, ապա Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին բացի այն, որ տեղի ունեցան հույների զանգվածային ջարդեր, դրանք ընդգրկեցին կայսրության ամբողջ տարածքը: Իսկ մեխանիզմների բազմազանությունը՝ սկզբում դեռևս օրենքների և հրամանների տեսքով, դրսևորվեց պատերազմի հենց առաջին օրերին:

Թուրքիայում հակահունական քաղաքականության ուսումնասիրման համար աղբյուրագիտական բացառիկ նշանակություն ունեն Կոստանդնուպոլսի հունական փեղեկերական պատրիարքարանի հրատարակված փաստաթղթերը, որոնք լույս են տեսել նույն շրջանում և փաստական հարուստ նյութ են պարունակում հույների տեղահանությունների և կոտորածների մասին: Այս առումով առանձնանում են «Սև գրքերը»: Դրանցից առաջինը դեռևս 1920 թ. հրատարակել է հենց Պատրիարքարանը³⁰³, իսկ մյուսը՝ Պատրիարքարանի հաղորդած տվյալների հիման վրա՝ «Պոնտոսի կենտրոնական խորհուրդ» կազմակերպությունը 1922 թ.³⁰⁴: Պատրիարքարանի հրատարակված տեղեկագրերից իր կարևորությամբ առանձնանում է նաև «Նույների հեղափոխումները Թուրքիայում 1914-1918 թթ.» ժողովածուն³⁰⁵: Նույն գոհերի թվաքանակի վերաբերյալ լավ պարկերա-

ցում է տալիս Ռենե Պյուոյի հրատարակված տեղեկագիրը, որն ամբողջությամբ հիմնված է Պատրիարքարանի հավաքած տվյալների վրա³⁰⁶: Ուշագրավ է այն փաստը, որ Նունական Պատրիարքարանի տեղեկագրերում մեծաքանակ տեղեկություններ կան նաև հայերի տեղահանությունների և սպանությունների վերաբերյալ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկսվելուց հետո երկրորդ աստիճանական վարչակարգն ընդունեց մի շարք օրենքներ ու հրամաններ, որոնք պետք է կարգավորված և նպատակային բնույթ հաղորդեին հակահունական քաղաքականությանը: Դրանցից առաջինը 1914 թ. օգոստոսի 3-ին Ռազմական նախարարության հրամանն էր, որի համաձայն 18-45 տարեկան բոլոր տղամարդիկ ենթակա էին զորակոչման: Կարճ ժամանակ անց զորակոչված քրիստոնյաներին զինաթափ էին անում և նրանցից կազմում աշխատանքային գումարտակներ, տեղափոխում Փոքր Ասիայի խորքերը՝ ճանապարհներ կառուցելու և ամենատարբեր ծանր աշխատանքներ կատարելու համար: Սակայն հետագայում պարզ է դառնում, որ աշխատանքային գումարտակների կազմակերպման գլխավոր նպատակը ոչ թե քրիստոնյա աշխատուժի ձրի օգտագործումն էր, այլ նրանց ոչնչացման փուլային տարբերակներից մեկն ամբողջ պատերազմի ընթացքում: Թե ինչ վիճակում էին գտնվում քրիստոնյա զինվորներն աշխատանքային գումարտակներում, կարելի է պարկերացում կազմակերպելու համար Նունաստանի հյուպատոսի՝ 1917 թ. մարտի 7-ի հաղորդագրությունից (այն Աթենք է հասել միայն սեպտեմբերի 18-ին). «... Տեղափոխված աշխատանքային գումարտակներում՝ այս դժբախտները սրված են կայսրության խորքերում ամենատարբեր ուղղություններով՝ սկսած Փոքր Ասիայի ավերից և Սև ծովից մինչև Կովկաս, Բաղդադ, Միջագետք ու Եգիպտոս՝ մի մասը ռազմական ճանապարհներ կառուցելու, մյուսները՝ Բաղդադի երկաթուղու թունելները փորելու համար... Ես տեսնում եմ այդ դժբախտներին Կոնիայի հիվանդանոցներում՝ ընկած իրենց մահճակալներին կամ գետնին՝ նման կենդանի կմախքների՝ անհամբեր սպասելով մահվան, որպեսզի վերջ տրվի իրենց տառապանքներին... Այս աղետալի իրավիճակը բնութագրելու համար ես պետք է սահմանափակվեմ՝ ասելով, որ մեծաքանակ մահացության պարճառով Կոնիայի ցերեզմանատունը լի է այդ գումարտակներում ծառայողների դիերով, և որ յուրաքանչյուր փոսում, ինչպես շուն ընկած է, չորս, հինգ, երեքսն՝ վեց

Constantinople: Press of the Greek Patriarchate, 1919.

306 René Puaux; La Déportation et le Rapatriement des Grecs en Turquie: Paris: Edition du Bulletin Hellénique; 1919.

302 Նույն տեղում, էջ 33:

303 The Black Book of the Sufferings of the Greek People in Turkey from the Armistice to the End of 1920: Constantinople: Press of the Patriarchate, 1920.

304 Livre Noir: La Tragédie Du Pont 1914 - 1922 [Black Book: The Tragedy of Pontus 1914 - 1922], Athènes: Imprimerie Phoenix, 1922.

305 Oecumenical Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey 1914 - 1918,

դիակ»³⁰⁷:

Աշխարհաբային ծանր պայմաններին չդիմացողները, ովքեր սրիպված փախչում էին, 1915 թ. մարտից հայտարարվեցին օրենքից դուրս: Մակայն կան բազմաթիվ փաստեր, որոնց համաձայն օսմանյան բանակում ծառայող ինչպես հույն, այնպես էլ հայ զորակոչիկներն աչքի են ընկել իրենց խիզախությամբ և ավելի լավ են ծառայել, քան որևէ ոչ թուրքական փարր³⁰⁸: Մակայն այդ ամենը չի խանգարել, որ զորակոչվածներին պարերազմի ընթացքում աստիճանաբար ոչնչացնեն: Նպատակը նույնն էր, ինչ որ հայերի դեպքում՝ գրելի բնակչությանն ուժեղ, աշխատունակ, զենք վերցնելու ընդունակ հարվածից՝ մնացածների արտաքսումն ու կոտորածը դյուրացնելու համար: Ֆրանսիական հեղափոխության փրկյալները ևս հաստատում են աշխարհաբային գումարակներում հույների դժոխային վիճակը: 1917 թ. օգոստոսի 5-ին սրացված փրկելության համաձայն՝ միայն մեկ դեպքում 30.000 երիտասարդ է սպանվում³⁰⁹: Ընդհանուր առմամբ, ըստ հունական փրկյալների, աշխարհաբային գումարակներում հավաքված 18-45 փարեկան հույների թիվն անցնում էր 200.000-ը³¹⁰, որոնցից առնվազն 150.000-ը նահապակվել է³¹¹:

Նակահունական քաղաքականությունը փարվում էր նաև նրանց փրկելու հզորությանը հարվածելու ուղղությամբ: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը սկսեց փակել ու փարածել թռուցիկներ՝ Թուրքիայի բոլոր դժբախտությունների համար մեղադրելով հաջողակ հույն գործարարներին. «Նունասարանը թշնամին է մեր կրոնի, պատմության, փառքի, ժառանգության, ավելին՝ մեր իրական գոյության: Դուր

307 Les Persécutions antihélléniques en Turquie, depuis le début de la guerre européenne: D'après les rapports officiels des agents diplomatiques et consulaires, Paris: Bernard Grasset, 1918, p. 18-19.

308 Օրինակ՝ բժիշկ Կ. Խաչերյանը, ով նաև սրացել էր զինվորական շքանշաններ, կամ Մարգիս Թորոսյանը: Տե՛ս Մաքայան Դ., նշվ. աշխ., էջ 34 և 142; Torossian S., From Dardanelles to Palestine, A True Story of Five Battle Fronts of Turkey and Her Allies and a Harem Romance, Boston: Meader Publishing Company Publishers, 1947.

309 Τσιρκινίδης. Χάρης, Η Γενοκτονία των Ελλήνων της Ανατολής, (Πόντου - Μικράς Ασίας - Ανατολικής Θράκης - Κωνσταντινούπολης-Κύπρου) Ένα διαρκές, ατιμώρητο έγκλημα, σελ. 9. Նամացանց՝ <http://www.hecucenter.ru/word-files/Tsirkinidis%20Gr.doc>

310 Φωτιάδης Κ., Οι Εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου, Θεσσαλονίκη: Εκδότικος Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 1988, σελ. 442.

311 [Manchester League of Unredeemed Hellenes], Turkey's Crime: Hellenism in Turkey, Manchester: Norbury, Natzio & Co., 1919, p. 30.

յալքը է ոչինչ գնեք հույներից կամ որևէ մեկից, որ նման է հույնի (...) Դասյն ճանապարհն է, որով մենք կպահենք մեր ազգային ժառանգության և կրոնի փառքը»³¹²:

1915 թ. մայիսին ընդունվեց «Տեղահանության օրենքը»³¹³, որը բանակին լիազորություններ էր փոխառնում, որպեսզի անհրաժեշտ է, փոխադրել և երկրի խորքերը բնակեցնել քրիստոնյա բնակչությանը: «Վերաբնակեցում» անվան փակ մինչև 1918 թ. բազմաազգային հույներ բռնագաղթի ներթափանցեցին: Նրանց փոխարեն այդ տարածքները բնակեցվեցին մահմադական փախստականներով, ովքեր էլ փրագան հույների գույքին: Այս ամենն իրականացվում էր «Նապուկ կազմակերպության» միջոցով³¹⁴:

Վերը հիշատակված բոլոր միջոցառումները մասն էին կազմում հարակ ծրագրված քաղաքականության, որ որդեգրել էր երիտթուրքական վարչակարգը և որի «նպատակային» իրագործման հաջողությունը պայմանավորող «հիմնաքարերն» էին.

- փրկելու և ամեն կարգի առավելությունների վերացում, հույների ապրանքների բոյկոտ,
- բոլոր քրիստոնյաների հաշվառում-առանձնացում,
- զորակոչ-աշխարհաբային գումարակների սրտեղծում և երիտասարդների սպանություն,
- բռնի իսլամացում,
- փրկահանություններ և զանգվածային սպանություններ-կոտորածներ:

Չնայած պարերազմի ընթացքում հակահունական քաղաքականությունը փարվում էր կայսրության ամբողջ փարածքում, այնուամենայնիվ կառավարության ուշադրությունը հիմնականում կենտրոնացած էր Թրակիայի, Մարմարա ծովի շրջակայքի, Այդրնի նահանգի և Պոնտոսի հույն բնակչության վրա, քանի որ օսմանահայտարակ հույների մեծամասնությունը կենտրոնացված էր հենց այդ վայրերում:

Պարերազմի սկսելուց շուրջ մեկ ամիս անց Թրակիայի փաշան իր զինակիցների հետ «շրջագայության մեկնեց» Արևելյան Թրակիայի Մակրիի ու Լիվիսիի շուրջ յոթանասուն գյուղեր և մահմեդականներին կոչ

312 Milton G., Paradise Lost, Smyrna 1922, The Destruction of a Christian City in the Islamic World, New York: Basic Books, 2008, p. 66-67.

313 Hovannisian R., Armenia on the Road to Independence 1918, Berkley - Los Angeles: University of California Press, 1967, p. 51.

314 Dadrian V., The History of the Armenian Genocide..., p. 236.

արվեց ակտիվորեն մասնակցել հակահունական քաղաքականությանը³¹⁵:

Մակրիում և Լիվիսիում ծավալված ողբերգությունը, որն աչքի ընկավ դեպքերի բավական դանդաղ, բայց հերևողական զարգացմամբ, շարունակվեց ամբողջ պատերազմի ընթացքում: Նույնքին աստիճանաբար արտաքսեցին Փոքր Ասիա: Մակրիի բնակչությունից ավելի քան երեք հազարը տեղակայվում են աշխատանքային գումարտակներում: Այդքնի վիլայեթում մեկ տարի աշխատեցնելուց հետո նրանց ուղարկում են պետության խորքերը³¹⁶: Մի քանի տարի շարունակվող հալածանքներից, սպանություններից և արտաքսումներից հետո այդ բնակավայրերը դառնում են անմարդաբնակ: 1918 թ. ապրիլին Լիվիսիի ինը հարյուր ընտանիքից մնացել էր 25-ը, իսկ Մակրիի հինգ հարյուր ընտանիքից՝ 11-ը³¹⁷: Այս փոքրիկ բնակավայրերի հունաթափումը, կիրառված միջոցներն ամենայն մանրամասնությամբ ուսումնասիրելու դեպքում, պարզ կարելի է տեսնել ոչ միայն Արևելյան Թրակիայի, այլև ամբողջ կայսրության տարածքում հույների ցեղասպանության «մանրակերպը»:

Նակահունական քաղաքականությունը ոչ պակաս դաժանությամբ դրսևորվեց նաև Մարմարա ծովի շրջանում: Մարմարա ծովի ափերի հունաթափումը սկսվել էր դեռևս Առաջին աշխարհամարտից առաջ, սակայն իրադարձություններն այստեղ «բուռն ծավալվեցին» հատկապես պատերազմի սկսվելուց հետո: Այսպես, 1915 թ. հունիսի 5-ին Մարմարայի³¹⁸ կառավարիչն իր մոտ է կանչում հունական համայնքի վարչության

315 Persecution and Extermination of the Communities of Macri and Livissi (1914-1918), Paris, Imprimerie Chaix, 1919, p. 3.

316 Նույն տեղում, էջ 8:

317 Նույն տեղում, էջ 9:

318 Մարմարան համանուն կղզու գլխավոր քաղաքն է: Մարմարա կղզին գտնվում է Մարմարա ծովի կենտրոնական մասում՝ Դարդանելի ու Բոսֆորի միջև, ունի ռազմավարական կարևոր դիրք: Կղզում կար հինգ հունաբնակ գյուղ՝ Պրոաստեիոն, Կլազակի, Աֆթոնիոն, Պալաթիա և Գալիմի: Կղզին ուներ մոտ 15.000 բնակչություն՝ գերազանցապես հույներ, 29 հունական եկեղեցի, 12 դպրոց, 50 ուսուցիչ, 50 քահանա և 1.500 աշակերտ (երկու սեռի): Մարմարայում կատարված ջարդերի կարևոր վկայություն է Պ. Թեոդոսիոսի՝ մի վերապրողի պատմությունը, որը, փաստացի, զոհերից մեկն է եղել: Նա, սակայն, կարողացել է փախչել Աթենք: Նրա վկայությունը հետագայում գրի է առնվում մի տիկնոջ՝ Սերաֆինա Ցեյկեսիի և նրա բոռջ կողմից: Sina Kyriakides N. G., The Tragedy of the Sea of Marmora: How the Greeks of Marmora Were Expelled from Their Homes and Scattered Among the Villages Around Kermasti or the Unwritten Testament of the Greeks Who Forced to Embrace Mohammedanism, New York: Relief Committee for Greeks of Asia Minor, 1918.

(խորհրդի) անդամներին և հաղորդում նրանց, որ պետության վիճակի հետ կապված՝ Մարմարայի բնակիչները պետք է ուղարկվեն Փոքր Ասիա, և այս փաստը պետք է հայտնի լինի համայնքի վարչության անդամներին: Նրանք սկզբում շատ են ահաբեկվում այս որոշումից, սկսում են արտասվել և կառավարչից օգնություն խնդրել, խորհուրդ են հարցնում նրանից, թե իրենք ինչպես կարող են ակնկալել կառավարության խղճահարությանը: Առանց որևէ ավելորդ գթասիրության կառավարիչը նրանց դուրս է վճռում հեղուկ խոտքերով. «Դուրս կորեք, խարդախներ»:³¹⁹ Դրանից հետո, արդեն հունիսի 7-ից սկսվում է Մարմարայի հույն բնակչության բռնագաղթը: Խորհրդակցություն չդնելով կանանց, երեխաների ու ծերերի միջև՝ նրանց վարում են իրենց տներից: Նույնքին տեղավորում են շոգենավերում, այնուհետև ուղարկում Պանդերմա (Պանորմոս), ուր շատերը սպանվում են կամ մեռնում սովից: Կանանց և երեխաների զգալի մասն էլ հափշտակվում է մահմեդականների կողմից³¹⁹: Արդեն 1915 թ. հուլիսի դրությամբ Մարմարա ծովի ափերի և կղզիների բնակավայրերից տեղահանված և հետագայում սպանված հույների թիվը հասավ մոտավորապես 30.000-ի³²⁰: Այն բնակավայրերը, որոնք հիմնականում բնակեցված էին մահմեդականներով, ևս «մաքրվեցին» հույներից:

Փոքր Ասիայի արևմտյան ափի հունաշատ բնակավայրերը ևս գերծանացին ողբերգական իրադարձություններից, որտեղից մինչև 1914 թ. վերջն արդեն տեղահանվել էր 120.000 հույն³²¹: Կիդոնիա (Այվալի, Այվալըք) քաղաքը, որը գլխավորապես հունաբնակ էր և ուներ ավելի քան 30.000 հույն բնակչություն, լիովին դատարկվեց: Քաղաքացիների տեղահանությունները կատարվեցին ոչ անմիջապես: Մի մասը տեղահանվեց 1914 թ. ընթացքում, երկրորդ մասը՝ 1915 թ. հուլիսին, իսկ վերջինը՝ 1917 թ. ապրիլին³²²:

Նախույ ռազմարության է արժանի Նոնիայում՝ Արևմտյան Փոքր Ասիայում, գերմանացիների վերաբերմունքը հույների տեղահանությունների վերաբերյալ: Դա հատկապես ակնհայտ է դառնում Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբում և վերջում Լիման ֆոն Սանդերսի՝ գերմանական ռազմական առաքելության ղեկավարի վարքագծի փո-

319 Kyriakides N. G., նշվ. աշխ., էջ 5-9:

320 Persecution of Greeks, Turco-German Plan, «The Scotsman», 15 July, 1915, p. 6

321 Greeks in Asia Minor, Fresh Campaign of Persecution, «The Scotsman», 11 January, 1915, p. 8.

322 Oecumenical Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey 1914 – 1918..., p. 64-69.

փոխության պարագայում: Այսպես, նա Գերմանիայի Արքագործնախարարության աջակցությամբ կանխում է 1916 թ. Ղոնիայում առավել մեծաքանակ փեղախանությունը, իսկ 1917 թ. վերջերին Զմյուռնիայի հույների բռնագաղթը՝ ճնշում գործադրելով նահանգապետ Ռահմի բեյի վրա³²³: Տեղեկություններ են պահպանվել, որ նա եղել է Պանդերմայից փեղախանված որբ երեխաների համար հատուկ հիմնադրամ սպեղծողներից մեկը և անգամ դրամական փոխանցում է կատարել³²⁴: Մակայն նույն Լիման ֆոն Սանդերսը 1917 թ. գարնանը հրամայեց «Էվակուացնել Այվալին և նրա շրջակայքը»: Գլխավոր հիմնավորումն Այվալիի «մշտական դավաճանությունն էր և լրպեսությունը հոգուր Անպանրի երկրների»³²⁵: Փաստորեն մինչև Ղունաստանի՝ պատերազմի մեջ մրնելլր գերմանացիներն, այնուամենայնիվ փորձում էին առնվազն չնասանակցել հակահունական քաղաքականությանը:

Գերմանական դեսպանատան թարգմանիչ Շվյորբելը, ով 1915 թ. ամռանը երկու անգամ եղել է Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջանում, հաղորդում է, որ Սոմա-Պանդերմա երկաթգծի մոտ գոյություն է ունեցել «համակենտրոնացման ճամբար»³²⁶: Այդպեղ են հավաքվել հույն երեխաներ, կանայք և ծերունիներ, ովքեր արտաքսվել էին Մարմարայի ափերից: Այնուհետև վկայակոչելով երկաթգծի բժշկի րվյալները՝ նա փեղեկացնում է, որ սովից և փարբեր պատճառներով մահացածների թիվը չափազանց մեծ է: Նա նշում է նաև, որ Փոքր Ասիայի արևմտյան ափի հունական քաղաքակրթությունը կործանվում է, և այդ գործում մեծ «ներդրում» ունի Զմյուռնիայի նահանգապետ Ռահմին, իսկ 1914 թ. մայիսից Մակեդոնիայից ու Միթիլեն կղզուց մահմեդականների հոսքն այս շրջան քրիստոնյաների հետ հաշվեհարդար փեսնելու նպատակներին է ծառայում³²⁷:

Տեղահանված հույներին համակենտրոնացման ճամբարներում փեղավորելու մասին հիշատակություն կա նաև «Նյու Յորք Թայմս»-ի 1916 թ. օգոստոսի 21-ի համարում, ուր նշվում է, որ «Թուրքական իշխանությունները Սև ծովի շրջանում հույների հետ վարվում են այնպես, ինչպես գերմանացիները հյուսիսարևելյան Ֆրանսիայի գրավված հատվածի քաղաքային բնակչության հետ: Թուրքական (փեղական - Գ. Վ.) իշխա-

323 Hofmann T., նշվ. աշխ., էջ 31-32:

324 Les Persécutions antihelléniques en Turquie..., p. 27.

325 Oecumenical Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey 1914 – 1918..., p. 68.

326 Hofmann T., նշվ. աշխ., էջ 29:

327 Նույն փեղում, էջ 29-30:

նությունները, ցուցումներ ստանալով Կոստանդնուպոլիսից, որպեղ ողջ իշխանությունը գերմանացիների ձեռքում է, գյուղերից մեծ քանակությամբ բնակիչների քշում են և ուղարկում համակենտրոնացման ճամբարներ՝ դեպի երկրի խորքերը: Այս միջոցները գործնականում մահվան վճիռ էին մեծաթիվ մարդկանց համար, որոնց հարկադրում էին գնալ ուրբով, րացարձակապես առանց սննդի: Խղճահարություն առաջացնող այդ քարավանները ճանապարհին թուրքերի կողմից ենթարկվում էին հարձակումների, ովքեր հափշտակում էին նրանցից հնարավոր ամեն ինչ, դժբախտ մայրերին գրկում էին երեխաներից: Տեղահանությունն առեղի չափերի է հասել»³²⁸:

Այդքնի և Բրուսայի վիլայեթների գրեթե ոչ մի բնակավայր գերծ չմնաց փեղախանություններից, ջարդերից և թալանից: Դրանց թվում էին Չեշմեն, Սոկիան (Անեոն), Մագնեսիան (Մանիսա), Պիսիդիան (Ադալիա) և այլն:

Ղակահունական արշավը մոլեգնում էր նաև Փոքր Ասիայի կենտրոնական հատվածում: Այսպես, Կոնիայի հունական միտրոպոլիտ (արքեպիսկոպոս) Պրոկոպիոսի հաղորդմամբ այս վիլայեթի հույները գրվում էին ավելի ծանր վիճակում, քան երբայեցիները՝ Եգիպտոսում: Նրանք կրեցին անասելի փառապանքներ՝ փնտրեսական հարստահարություններ, թալան, փեղախանություններ, բռնություններ և բնակչության անգույթ սպանդ³²⁹:

Պոնտոսում հակահունական քաղաքականությունը փարվում էր պատերազմի սկզբից: Մակայն այսպեղ իրադարձությունները սկսեցին ավելի բուռն ծավալվել 1916 թ. ապրիլից սկսած՝ կապված ռուսների կողմից փարածքի գրավման, այնուհետև նահանջի հետ: Տրապիզոնի գրավումը ռուսների կողմից և հունական պարտիզանական ջոկատների հարկադիր սրեղծումը լրացուցիչ ազդակ դարձան, որպեսզի ռուսների նահանջից հետո թուրքերը իսկական հաշվեհարդար փեսնեն հույն բնակչության հետ: Ընդհանուր առմամբ Պոնտոսում փեղի ունեցած ջարդերն ու արտաքսումները ոչ մի առանցքային փարբերություն չունեին Փոքր Ասիայի այլ վայրերի կամ Թրակիայի դեպքերից: Դա հույն ժողովրդի պոնտական հատվածի բնաջնջումն էր: Երկար փարիներ Պոնտոսում փեղի ունեցածը դիտարկվել

328 “Turks Deporting Greeks”, The New York Times, 21 August, 1916, p. 2. Չուսյած այս հողվածում չափազանցված է ներկայացվում գերմանացիների դերը քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ թուրքական իշխանությունների քաղաքականությունը նկարագրելիս, այնուամենայնիվ որպես աղբյուր հողվածը ի կորցնում իր կարևորությունը:

329 Oecumenical Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey 1914 – 1918..., p. 95.

է որպէս առանձին՝ «պոնտական ազգի» ցեղասպանություն: Տարիներ շարունակ այդ խնդրով հիմնականում զբաղվել են պոնտական ծագում ունեցող հույներ: Այս առումով հեղափոխութիւն է, որ «Պոնտական» և «Նունական» կոտորածները ոգեկոչում են փարբեր օրեր՝ համապատասխանաբար մայիսի 19-ին և սեպտեմբերի 14-ին: Սակայն Պոնտոսում բազմահազար հույների կոտորածները և արտաքսումները ողջ թուրքահայրակ հույների նկատմամբ իրականացված ցեղասպան քաղաքականության մի մասն են: Ուստի նպատակահարմար է և արդարացված դրանք դիտարկել որպէս մեկ ցեղասպանություն՝ չփարանջատելով միմյանցից:

Պոնտոսում ջարդեր փռվելու ունեցան բոլոր շրջաններում՝ Տրապիզոն, Ռոդոպոլիս (Ջելիզլիկ), Խալդիա (Գյումուշխանե), Կոլոնիա (Նիկոպոլիս - Շապին Գարահիսար), Նեոկեսարիա (Նիքսար), Ամասիա: Այսպէս հակահունական հալածանքների հիմնական կազմակերպիչներից էր Տրապիզոնի վալի, «Նպտուկ կազմակերպության» ակտիվ գործիչ Ջեմալ Ազմին³³⁰: Ընդհանրապէս, Պոնտոսում թուրքական վայրագությունների արձանագրման և հեղափոխ սերունդներին փոխանցման գործում մեծ ավանդ ունեն Պոնտոսի հույն միտրոպոլիտները, որոնց հաղորդագրություններում հաճախ ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրվում են հույն ժողովրդի չարչարանքները: Նրանցից էր Ամասիայի և Սամսունի արքեպիսկոպոս Գերմանոսը: Պոնտոսից փրկված հույների կոմիտեի նախագահ Կոստանդինիդեսին 1918 թ. դեկտեմբերի 29-ին ուղղված նամակում Գերմանոսը որպէս ականատես պատմում է, որ Փոքր Ասիայի շրջաններից Պոնտոսը ենթարկվեց ամենամեծ փորձությունների և դժբախտությունների: Առաջինը Սինոպ քաղաքը և շրջակայքը դատարկվեցին, այնուհետև Այաջիկը և Կարգան իրենց շրջակա գյուղերով ենթարկվեցին նույն ճակատագրին: Նրանք ցրվեցին Կասպամոնտի շրջանում, բայց նրանց մեծ մասն արդեն ճանապարհին կործանվեց հոգնածությունից և փանջանքներից: Այաջիկի շրջանում (Սինոպի կազայում) միայն հունական երկու գյուղեր՝ Յոկարի-Զոյը և Մերնեյը, խուսափեցին ջարդերից, քանի որ ամբողջությամբ մահմեդականացվեցին³³¹:

330 Նույն հեղինակներից Թ. Մալիդիսն այն կարծիքն է հայտնում, որ Պոնտոսի հույն բնակչության կոտորածի ծրագիրը մշակվել և ընդունվել է Թալեաթի ու Էնվերի կողմից 1916 թ. դեկտեմբերին: Տե՛ս Малкидис Ф., История Греков Понта, Александрополис: Изд. Союз. Репатриантов Оласти Эврос, 2010, с. 26.

331 Karavangelis G., The Turkish Atrocities in the Black Sea Territories: Copy of Letter of His Grace Germanos, Lord Archbishop of Amassia and Samsoun, Delegation of the Pan – Pontic Congress, Manchester: Norbury, Natzio & Co. Ltd., 1919, p. 4; Տե՛ս lusli՝ Les Atrocitiés Turques au Pont-Euxin, Copie d'une lettre de S. E. l'Archevêque

1916 թ. դեկտեմբերի կեսերից սկսվում է Ամիսոսի (Սամսունի) հուսալարումը: Ամենից առաջ թուրքական բանակը մոխրի է վերածում քաղաքի շրջակայքը: Գրեթե բոլոր գյուղերը՝ հարուստ ծխախոտի փոխափանցներով, նախ կողոպտվում են, ապա կրակի մատնվում: Մեծաթիվ լին նաև Ամիսոսից արտաքսված հույները, ովքեր ուղարկվում էին հիմնականում Անկարայի վիլայեթ՝ Չորում, Սունգուրլու և ավելի հեռու: Ամասիայի հունական միտրոպոլիտ Գերմանոսը փրկեցվեցնում է, որ դեկտեմբերի 24-ին ձերբակալվում է նաև հույն առևտրականների զգալի մասը և արտաքսվում³³²: Արդեն 1917 թ. հունվարի 6-ին և հաջորդող օրերին թուրքական ոստիկանության սպաներն ավերում են մի շարք հունական եկեղեցիներ: Այդ ժամանակ է, որ բազմաթիվ առևտրականների հեղափոխ արտաքսվում են զգալի թվով գիտնականներ, արվեստագետներ և փարբեր ուղորդների նշանավոր մարդիկ³³³:

Կոստանդնուպոլսում Ավստրո-հունգարական կայսրության դեսպան Պալավիչինին Ամիսոսի շրջանում կատարված ողբերգության վերաբերյալ Վիեննա է հաղորդում հետևյալը. «1916 թ. դեկտեմբերի 11 - Նինգ հունական գյուղեր թալանվել են, իսկ հետո այրվել: Բնակիչներն արտաքսվել են: 1916 թ. դեկտեմբերի 12 - Քաղաքի շրջակայքի գյուղերն այրվում են: 1916 թ. դեկտեմբերի 14 - Այրվում են ամբողջ գյուղեր դպրոցներով և եկեղեցիներով: 1916 թ. դեկտեմբերի 17 - Սամսունի շրջանում այրվել է 11 գյուղ: Թալանը շարունակվում է: Գյուղերի բնակիչները ենթարկվում են բռնության: 1916 թ. դեկտեմբերի 31 - Մոտ 18 գյուղ այրվել է ամբողջությամբ, իսկ 15-ը՝ մասնակիորեն, մոտ 60 կին է բռնաբարվել: Թալանվել են անգամ եկեղեցիները»³³⁴:

1916 թ. նոյեմբերին Կոլոնիայի արքեպիսկոպոսության Նիկոպոլիս (Շապին Գարահիսար) շրջանի Վալջանա, Տրուպի բնակավայրերը ենթարկվում են հարձակման: Բնակիչների մի մասին թշուր են, մյուս մասին՝ սպանում: Շրջանի մյուս գյուղերը, որ դեռևս չէին ենթարկվել հարձակման, ամենին էլ ավելի լավ վիճակում չէին գտնվում: Նիկոպոլիս քաղաքը կրակի մատնվեց այն հայերին գրնելու համար, ովքեր փորձել էին ապաստան գտնել հույների փնտրում: Այսպէս թուրքերը կազմակերպեցին քրիստոնյաների՝ հայերի և հույների լիակատար կոտորած և ունեց-

d'Amassia et Samsoun Germanos, Paris: Imp. Dubois et Bauer, 1918, p. 3-4.

332 Les Atrocitiés Turques au Pont-Euxin..., p. 5.

333 Նույն փրկում:

334 Μαλκίδης Θ., Η Γενοκτονία των Ελλήνων. Θράκη, Μικρά Ασία, Πόντος, Λευκωσία: Εκδόσεις Αιγαίον, 2010, σελ. 196.

վածքի թալան: Նրանցից հսկայական թվով մարդիկ բռնի մահմեդականացվեցին³³⁵:

Հաբուկ ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ երիտթուրքերն իրենց վարած հակաքրիստոնյա քաղաքականությունում զգալի տեղ էին հատկացնում հույների մահմեդականացմանը: Այդ երևույթը հատկապես մեծ չափերով դրսևորվեց Կոնստանդուպոլսի շրջանի բնակավայրերում, ինչի մասին են վկայում Տիեզերական պատրիարքարան հասած բազմաթիվ տեղեկությունները: Այսպես, Նիկոպոլսի մի թուրք բնակիչ՝ Խալիլ Թոփանոյուն, հրապարակայնորեն խոսում էր այն մասին, որ մինչև պատերազմը նա «մեռնում էր սովից», իսկ այժմ ապրում է շաք լավ՝ համարյա դրախտում, բազմաթիվ թուրքացված (մահմեդականացված) հույն աղջիկների հետ³³⁶:

Խալիլիայի արքեպիսկոպոսության Արգիրուպոլսի (Գյումուշխանեի) շրջանում Տրապիզոնի վալի Ջեմալ Ազմիի հրամանով թուրքական պաշտոնյաները հայտարարեցին հունական ապրանքների բոյկոտ: Դա չափազանց ծանր դրության մեջ դրեց հույներին: Բացի այդ քրիստոնյա հույների զորահավաքի հետևանքով այս շրջանում երիտասարդ և առողջ հույն տղամարդիկ գրեթե չէին մնացել, որ պաշտպանեին իրենց ընտանիքները: Չափազանց նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել հունական համայնքների ոչնչացման համար: Այս իրավիճակում ռուսական զորքերի առաջխաղացումն ուղղակի գագաթնակետին հասցրեց հունական տարրի նկատմամբ եղած արելությունը: Երբ ռուսները գրավեցին Էրզրումը, Արգիրուպոլսից և շրջակայքից մեծաթիվ թուրքեր տեղափոխվեցին Սեբաստիա՝ այդ ընթացքում թալանելով և ավերելով քրիստոնեական գյուղերը³³⁷:

Դիվանագիտական մի զեկուցագրից պարզ է դառնում, որ Կերասունի շրջանում շուրջ 38 գյուղ է հունաթափվել, մոտ 23.000 հույն՝ արտաքսվել³³⁸:

335 Oecumenical Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey 1914 – 1918..., p. 97.

336 Малкиднс Ф., նշվ. աշխ., էջ 27:

337 Այդ ընթացքում Վերին Տարսուս, Ներքին Տարսուս, Մելեն, Ուլու-Մեյրաս, Մակրոլիթ, Յաուլ, Զիման, Կոմսպարուր, Պասպուց, Չապուրլի, Պինձանվաս, Թումանոյուղու, Մոմլի, Պարոձի, Զանգեր և Միոն գյուղերի ողջ քրիստոնյա բնակչությանը՝ բացառությամբ 200 հոգու, արտաքսեցին Սեբաստիա: Տները, եկեղեցիները և դպրոցները սկզբում թալանվեցին, այնուհետև այրվեցին: Շարժական գույքը կողոպտվեց, իսկ անշարժ գույքը բռնագրավվեց թուրքերի կողմից: Տե՛ս Oecumenical Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey 1914 – 1918..., p. 97.

338 Les Persécutions antihelléniques en Turquie..., p. 53.

Թուրքերը, կեղծ մեղադրանք ներկայացնելով հույներին, թե իբր ռուսները զինել են նրանց, Միոնայից մինչև Ալաշամ ամբողջ ծովափի հույն բնակչությանը ենթարկեցին թալանի և արտաքսեցին. միտրոպոլիտ Գերմանոսի փյույուներով նման ճակատագիր էր սպասվում նաև Ալաշամից մինչև Կերասուն ընկած ծովափի հույներին³³⁹:

Ռոդոպոլսի (Ջելվիզի) արքեպիսկոպոսության համանուն քաղաքի հույն բնակչությանը 1916 թ. ապրիլի 13-ին թուրքական իշխանությունները հրամայեցին չորս օրվա ընթացքում գաղթել Արգիրուպոլսի կողմերը: Հույները հայրենիքից բավական ծանր իրավիճակի մեջ: Այսպես, նրանցից 4.000-ն ուղղվեց Արգիրուպոլսի անտառները՝ հույս ունենալով թաքնվել այնտեղ, 2.500-ը շարժվում են Խալիլիայի Արդաչեի լեռները, 650 հոգի ապաստան է գտնում Վազելոն վանքում, ևս 200 հոգի էլ թաքնվում Կանեկա գյուղի մեծ քարանձավում: Արդյունքում Ռոդոպոլսի բնակչության միայն փոքր մասին հաջողվեց անցնել ռուսական զորքերի վերահսկման գոտի. մեծ մասը ոչնչացվեց թուրքերի կողմից³⁴⁰:

339 Φωτιάδης Κ., Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων Για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα: Ίδρυμα της Βούλης των Ελλήνων, 2004, σελ. 169.

340 Les Persécutions antihelléniques en Turquie..., p. 53. Պոնտոսում հակահունական արշավի բաղկացուցիչն էր հունական եկեղեցիների և վանքերի վրա հարձակումը և դրանց ավերումը: Դարեր շարունակ թուրքական բռնաբիրության պայմաններում հոգևոր այդ հաստատությունները պոնտացի հույների համար կարարել են ազգապահպանության կարևոր գործառույթ: Բացի այդ, դրանք հաճախ դարձել են ինքնապաշտպանության կարևոր կենտրոններ: Այդ պարճառով թուրքերն առանձնակի արելություն ունեին դրանց նկատմամբ և հարմար առիթի դեպքում ավերում էին դրանք: Պոնտոսում հունական վանքերն ու եկեղեցական հաստատությունները բավական մեծաթիվ էին, սակայն դրանցից իրենց մեծությամբ և ճարտարապետական հորինվածքով հատկապես առանձնանում էին երեքը՝ Մոմելայի, Վազելոնի և Մուրբ Գևորգ Պերիսպերեոպայի վանքերը, որոնցից յուրաքանչյուրը համապարասխանաբար ուներ տասնհինգ, քսան և քսանմեկ գյուղ: Տե՛ս Armenian Pontus, The Trebizond-Bleack Sea Communities/ edited by Richard G. Hovannisian, California: Mazda Publishers, Inc., 2009, p.56.

Մուրբ Գևորգ Պերիսպերեոպան Պոնտոսի այն սակավաթիվ վանքերից էր, որ փրկվեց, այն էլ ռուսների շնորհիվ: Մոմելայի վանքի ճակատագիրը, սակայն, այլ կերպ դասավորվեց: 1916 թ. ապրիլի 19-ին թուրքական զորքերը թալանեցին եկեղեցու բոլոր հոգևոր հարստություններն ու գանձերը և այրեցին այն: Է՛լ ավելի ուրբերգական էին Վազելոն վանքի շուրջ ծավալվող իրադարձությունները: Ապրիլի 22-ին այն շրջապարվեց թուրքական զինվորների ու ժանդարմների կողմից, որոնց հրամանաբարը կարգադրեց վանականներին՝ այդտեղ եղած 780 հույն և 29 հայ փախստականներից ազատել վանքը: Վանականները բանակցությունների

Առաջին համաշխարհային պատերազմի փառիներին Պոնտոսում կատարված ջարդերի մի յուրօրինակ վիճակագրական ամփոփագիր է Տրապիզոնի հունական հոգևոր առաջնորդի զեկուցագիրը՝ ուղղված զեկուցակց Կաթեխակիսին 1919 թ. մայիսի 20-ին: Նամածայն այդ փաստաթղթի՝ Ամասիայի շրջանում պատերազմից առաջ հունական բնակչությունը կազմում էր 136.768 մարդ: Այդ թվից 73.375-ը արտաքսվեց կամ փրկահանվեց, ընդ որում 70 %-ը գոհվեց քստրի ժամանակ, և միայն 30 %-ը վերադարձավ: Նեոկեսարիայի շրջանից արտաքսված 25.000 մարդուց փրկվեց գյուղացիների միայն 6 %-ը, իսկ բաղաբացիների՝ 35 %-ը, ընդ որում փրկվածները թալանված էին և մերկ՝ հիրավի ներկայացնելով թուրքերի բարբարոսության կենդանի վկայություն: Կոլոնիայի շրջանում բոլոր գյուղերը դատարկվել էին, իսկ Նիկոպոլսում քչերն էին ողջ մնացել: Խալդիա-Կերասունի հատվածում հունական ամբողջ բնակչությունը կազմում էր 167.450 մարդ: Նրանցից 45.000-ը ռուսական գրավման ժամանակ ապաստան խնդրեց Ռուսաստանից, իսկ ավելի քան 90.000-ն արտաքսվեց Փոքր Ասիայի խորքերը: 80 %-ը մահացավ սովից, հեղապնդումներից և հարձակումներից: Կերասունի 72 հունական գյուղերից ոչ մեկը չմնաց³⁴¹:

Կոստանդնուպոլսի Նունական փիեզերական պատրիարքարանը, ամփոփելով Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ Պոնտոսում հույն զոհերի թվային փոփոխությունը՝ ըստ վեց միտոսությունների, փայլա է հետևյալ վիճակագրությունը.

Աղյուսակ 20.

Կաստամբուլ	27.216
Ամասիա	89.370
Կոլոնիա	19.938
Ռոդոպոլիս	17.479
Տրապիզոն	38.434
Խալդիա	64.582
Ընդամենը	257.019³⁴²

Նայկական վիլայեթներում ևս փրկի ունեցան հույների փրկահանություններ: Այսպես, Բիթլիսի, Մուշի, Կարինի, Երզնկայի հույները թուրքերի գործած վայրագությունների հետևանքով հայերի հետ կոտորվեցին, նրանց մի մասն էլ փրկի հայության հետ բռնեց գաղթի ճամփան: Իսկ ահա Կարսի մարզի հույները, որոնք բավական մեծաթիվ էին, հունական հյուպատոսության վկայությունների փոխանությամբ դեռևս 1914 թ. դեկտեմբերի 23-ին և 25-ին, երբ թուրքերը գրավում և թալանում են Օլթին ու Արդահանը, իսկ դեկտեմբերի 26-31-ը պաշարում Սարիղամիշը, սկսում են մեծ զանգվածներով հեռանալ իրենց բնակավայրերից: Այս շրջանում Կարսի մարզի շուրջ 20.000 հույն հեռանում է դեպի արևելյան և հյուսիսարևելյան նահանգներ: Օլթիի ու Սարիղամիշի հույները շարժվում են դեպի Կարս, իսկ Արդահանում հասարակվածները՝ ապաստանում Ախալքալաքի հունական գյուղերում: Բացի այդ, այս շրջանում միայն Ախալշեն և Երևան էին հասել 8.900 հույն, որոնց մի մասն առավել ապահովության համար շարժվեց դեպի Թիֆլիս և Նյուսիսային Կովկաս³⁴³:

Առանձնակի բարդություն է ներկայացնում պատերազմի փառիներին հույն զոհերի ու արտաքսվածների ընդհանուր թվի որոշումը: Որոշ հետազոտողներ հակված են կարծելու, որ այդ թիվը փաստանվում է 240.000-300.000-ի միջև, որից քառորդը գոհվեց սովից ու զրկանքներից³⁴⁴: 240.000

մեջ են մտնում թուրքերի հետ, որի ընթացքում հինգ վանական և 300 քրիստոնյա կարողանում են գաղտնի հեռանալ վանքից: Սակայն թուրքերն անդրդվելի էին: Նաջորդ օրը նրանց է միանում նաև շրջակայքի մահմեդական բնակչությունը, որոնք էլ գրավում և թալանում են վանքը: Եկեղեցական գույքը յուրացվում է, իսկ ձեռագիր մատյանները, արխիվներն այրվում են: Երկու փարի անց Ռոդոպոլիսի միտոսպոլիս Կիրիլը գրում է, որ ոչ պակաս, քան 487 քրիստոնյա է կոտորվել Վազելոն վանքում: Տե՛ս Oecumenical Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey 1914 – 1918..., p. 110-111. Տե՛ս նաև՝ King W. H., Turkish Atrocities in Asia Minor, Washington: United States Government, Printing Office, 1992, p. 16-17.

341 Photiades K., նշվ. աշխ., էջ 28:

342 René Puaux, նշվ. աշխ., էջ 7:
 343 Բարթիկյան Նր., Ռուսաստանի և Խորհրդային Միության հույները: Վերաբնակեցումներ և փրկահանություններ: Պարմա-բանասիրական հանդես, 1999, թիվ 2-3, Երևան: ՆՂ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 400:
 344 Sacher H., The Emergence of the Middle East: 1914-1924, New York: Alfred A. Knopf, 1969, p. 309.

վրյալը հյուպարոսների հաղորդագրություններում նշված թվերի գումարն է, սակայն չի ներառում Փոքր Ասիայի այն շրջանները, որոնք տեղ չեն գտել դրանցում³⁴⁵: Ոստի այդ թիվը բավական պակաս է իրական թվից: Առավել ամբողջական և արժանահավատ են բրիտանական «The Morning Post» օրաթերթի կոստանդնուպոլսյան հարուկ թղթակցի վրյալները, որոնց համաձայն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին 450.000 հույն բռնագաղթվեց, որի ընթացքում 150.000-ը տեղափոխվեց աշխարհաբային գումարտակներ և սպանվեց, իսկ 250.000-ը Փոքր Ասիայից և Թրակիայից արտաքսվեց Նուսաստան: Նույն աղբյուրի համաձայն դրան պետք է ավելացնել Բալկանյան պատերազմներից (ներառյալ) մինչև Առաջին աշխարհամարտի ընկած ժամանակահատվածում արտաքսված շուրջ 350.000 հույներին³⁴⁶:

Սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեն Նուսական տիեզերական պարբիարքարանի վրյալները, որոնց համաձայն Փոքր Ասիայում (առանց Պոնտոսի) զոհերի թվաքանակի պատկերը հետևյալն էր.

Աղյուսակ 21.

Շրջան (թեմ)	Բալկանյան պատերազմներից հետո	Առաջին համաշխարհային պատերազմ	Ընդամենը
Եփեսոս	49.695	8.239	57.934
Նեյիուպոլիս	-	9.842	9.842
Չեշմե	60.496	-	60.496
Զմյուռնիա	9.250	-	9.250
Այվալի	5.657	20.730	26.387
Մոշոնիսին	-	6.000	6.000
Ֆիլադելֆիա	-	1.959	1.959
Միգիկ	8.628	7.519	16.147
Անեոն	-	13.813	13.813
Դարդանեյ	19.055	6.520	25.575
Նիկոմեդիա	444	8.446	8.890
Պիսիդիա	665	6.395	7.060
Մարմարա	-	29.600	29.600
Բրուսա	-	12.076	12.076
Ռոդոս	-	370	376
Տարսուս և Ադանա	-	3.650	3.650
Քաղկեդոն	-	9.394	9.394
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	153.890	144.559	298.449³⁴⁷

345 Les Persécutions antihélleniques en Turquie, ..., p. 60 - 62.
 346 [Manchester League of Unredeemed Hellenes], Turkey's Crime..., p. 31.
 347 René Puaux, նշվ. աշխ., էջ 7:

Ըստ Պարբիարքարանի՝ Թրակիայում զոհերի պատկերը հետևյալն է.

Աղյուսակ 22.

Շրջան (թեմ)	Բալկանյան պատերազմներից հետո	Առաջին համաշխարհային պատերազմ	Ընդամենը
Ադրիանապոլիս	17.334	-	17.334
Էնոս	1.457	3.625	5.082
Վիզա	20.677	8.106	28.783
Խանո-Խորա	7.018	-	7.017
Ղերկոս	13.542	-	13.542
Ղեմոպիկա	13.148	5.368	18.516
Ներակլիա	29.081	22.688	51.769
Ղալիպոլի	-	32.825	32.825
Միրիոֆիպո	-	4.060	4.060
Քիրք-Քիլիսե	3.500	11.493	14.993
Սիլիվրի	2.960	-	2.960
Սուգուպոլիս	7.850	-	7.850
Չորլու	13.715	-	13.715
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	130.282	88.165⁴⁴⁸	218.447³⁴⁹

Կ. Պոլսի Նուսական տիեզերական պարբիարքարանի վրյալների համադրումը Թրակիայի, Փոքր Ասիայի և Պոնտոսի համար Բալկանյան պատերազմներից մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտն ընկած ժամանակահատվածի համար հետևյալն է.

Աղյուսակ 23.

Տարածաշրջան	Բալկանյան պատերազմներից հետո	Առաջին համաշխարհային պատերազմ	Ընդամենը
Թրակիա	130.282	88.165 (88.485)	218.447 (218.767)
Փոքր Ասիա	153.890	144.559	298.449
Պոնտոս	-	257.019	257.019
ԸՆԴԱՄԵՆԸ	284.172	489.743 (490.063)	773.915 (774.235)

348 Նույն աղբյուրում 88.165 վրյալը հիշատակվում է նաև որպես 88.485: Տե՛ս René Puaux, նշվ. աշխ., էջ 8:
 349 René Puaux, նշվ. աշխ., էջ 7:

Փաստորեն, երեք փարածաշրջանների՝ Թրակիայի (218.767), Արևմտյան Փոքր Ասիայի (298.449), Պոնտոսի (257.019) նշված փվյալները և դրանց գումարը (774.235) ներառում են 1913-1918 թթ. ընկած ժամանակահատվածում Օսմանյան կայսրությունում Կոնստանդուպոլսի հավաքական թիվը³⁵⁰:

Նույնների զանգվածային ոչնչացման առաջին շրջանում զոհերի թիվը գրեթե նույնքան է նշում նաև Ն. Մորգենթաուս: Ըստ նրա փվյալների՝ սկզբնապես փարագրված հույների թիվը 400.000 էր: Մակայն կոնկրետ թիվ չնշելով՝ նա գրում է. « (...) Ներկայումս հույների մարտիրոսությունն ընդգրկում էր երկու փուլ՝ պարտազանցում նախորդող և 1915 թ. սկիզբը: Առաջինը հարվածի ենթարկվեցին Փոքր Ասիայի ծովափում ապրող հույները: Երկրորդը փոխեցին Թրակիայի և Մարմարա ծովի, Դարդանելի, Բոսֆորի, ինչպես նաև Մև ծովի շրջանի հույները: Այս վերջինները հարյուր հազարներով ուղարկվեցին Փոքր Ասիայի խորքերը: Թուրքերը գրեթե նույն կերպ վարվեցին հույների հետ, ինչպես վարվել էին հայերի հետ: Նրանք սկսեցին հույներին փնտրել Օսմանյան բանակի մեջ և հետո փնտրել աշխատանքային գումարակներ՝ օգտագործելով նրանց ճանապարհներ կառուցելու համար Կովկասում և գործողության այլ վայրերում: Նույն զինվորները հայերի պես հազարներով մեռան ցրտից, քաղցից և ուրիշ զրկանքներից: Պահված զենքեր գտնելու համար փնտրում նույն խուզարկությունները փնտրելու ունեցան հունական գյուղերում, և հույն փրկամարդիկ ու կանայք ծեծվեցին և կտրվեցին ենթարկվեցին ճիշտ այնպես, ինչպես իրենց հայ ընկերները: Նույններն էլ ենթարկվեցին նույն բռնագրավումների, որոնք հանգեցրին ամենամեծ կողոպուտի, ինչպես դա փնտրել էր ունեցել հայերի հետ: Թուրքերը փորձեցին հույն հպարակների բռնի մահմեդականացնել. հույն աղջիկները հայ աղջիկների պես առևանգվեցին և թուրքական հարեմներ փարվեցին, հույն փրկանքները հափշտակվեցին և մահմեդականների փնտրում փնտրվեցին: (...) Ամենուր հույները խմբերով հավաքվեցին և թուրք ժանդարմների այսպես կոչված պաշտպանության փակ փոխադրվեցին, գլխավորապես հերիտոս, երկրի խորքերը: Թե այս ձևով քանի հոգի գիրուցան եղան, որոշակիորեն հայտնի չէ, սակայն մոտավոր հաշիվը փարանվում է 200.000-ից մինչև 1.000.000»³⁵¹:

350 Tsirkinidis H., "At last we uprooted them...": The Genocide of Greeks of Pontos, Thrace and Asia Minor, through the French Archives, Thessaloniki: Kyriakides Brothers, 1999, p. 107.

351 Morgenthau H., *Secrets of the Bosphorus*, London: Hutchinson & Co., 1918, p. 212-213.

Տվյալների հակասականության և անճշտությունների պարզաբաններից մեկն էլ այն է, որ հաճախ անտեսվել կամ ոչ ճշգրիտ է ներկայացվել Պոնտոսում զոհերի թիվը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմն ավարտվեց Գերմանիայի ու նրա դաշնակից Օսմանյան կայսրության պարտությամբ, և 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին ստորագրվեց Մուդրոսի զինադադարը, որով Անտանտը և Նոնաստանը պարտադրեցին Թուրքիային հեռավորություն փոխ ողջ մնացած հույներին վերադառնալու իրենց բնակավայրերը: Մակայն կարճ ժամանակ անց պարզվեց, որ վերադառնալով իրենց տները, հույները դրանք գտնում էին ավերված, թալանված և այրված, իսկ վերահաս բնակական ազգայնամոլական շարժումն արդեն ազդարարել էր հույն ժողովրդի նոր կոտորածների սկիզբը:

2.2. Նույնեթի զանգվածային տեղահանություններն ու կոչորածները 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պատերազմի ընթացքում: Զմյուռնիայի աղետը

Առաջին համաշխարհային պատերազմում Գերմանիայի ու նրա դաշնակից Օսմանյան կայսրության պարությունից հետո 1919 թ. հունվարին իր աշխարհաբններն սկսեց Փարիզի հաշտության համաժողովը, որը շարունակվեց մինչև 1920 թ. հունվար: Նուսասպանը, մասնակցելով պատերազմին և կատարելով դաշնակցային իր պարավորությունները, սպասում էր, որ Անտանտի իր դաշնակիցներն էլ կատարեն իրենց խոստումները, և արդարացի լուծում փոխ թուրքահպարակ հույների խնդրին: Նուսասպանը լուրջ հույսեր ուներ՝ միավորելու Թուրքիայի կազմում գրավող հունաբնակ հողերը: Փարիզի հաշտության համաժողովին Է. Վենիզելոսը ներկայացրեց հուշագիր, որով պահանջում էր Նուսասպանին միացնել Այդրնի վիլայեթի գրեթե ողջ տարածքը, Դարդանեյի առանձին սանջակը և Բրուսայի վիլայեթի արևմտյան հատվածը՝ 125 հազար քառ. կմ տարածքով և այդ ժամանակ արդեն 800.000 հույն և 30.000 հայ բնակչությամբ: Դրան պետք է գումարվեր նաև Իմբրոսից հարավ՝ մինչև Կասպետրիցո ընկած կղզիները՝ որպես արևմտյան Փոքր Ասիային աշխարհագրորեն պատկանող տարածք, որտեղ կար 370.000 հույն և 130.000 թուրք, հրեա և այլ ազգության բնակչություն³⁵²:

Նույն-թուրքական պատերազմը սկսվեց 1919 թ. մայիսի 15-ին, երբ հունական զինված ուժերը Փարիզի հաշտության համաժողովի որոշումների համաձայն³⁵³ իրենց հսկողության տակ վերցրին Զմյուռնիա քաղաքը³⁵⁴: Նունական կողմի այս քայլի համար իրավական հիմնավորում էր ծառայում Մուդրոսի՝ 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին կնքված զինադադարի 7-րդ հոդվածը, որը դաշնակիցներին իրավունք էր վերապահում իրենց անվտանգության դեմ սպառնալիքի դեպքում զբաղեցնել ցանկացած ռազմավարական կետ Թուրքիայում³⁵⁵:

352 Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 58:

353 1919 թ. մայիսին դաշնակիցների Գերագույն խորհուրդը թույլ փոխ Նուսասպանին զբաղեցնել քաղաքը: Տե՛ս Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 66:

354 Ամերիկյան նավատորմի հրամանատարի՝ Զմյուռնիան դաշնակիցների ընդհանուր հսկողության տակ դնելու ծրագիրը չիրականացվեց: Բրիտանական ներկայացուցիչն առաջարկեց դա թողնել հույներին, որ իրենք «առանձին գրավեն թատերաբեմը և թույլ տան, որ իրենց դերը խաղան»: Տե՛ս Horton G., նշվ. աշխ., էջ 73:

355 Toynbee A. J., The Western Question in Greece and Turkey. A Study in the Contact of Civilizations, London: Constable and Co., 1922, p. 77.

Թուրքական և խորհրդային պարմագրության մեջ փարածված է այն կարծիքը, որ հունական կողմը գլխավոր ազդեցություն էր և արևմտյան ինվերսիալարների կամակարարը: Իրականում հունական բանակի գլխավոր խնդիրների մեջ էր մտնում Թուրքիայի տարածքում իրենց հայրենակիցների պաշտպանությունը: Նարկ է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ Մուդրոսի զինադադարից հետո սկսեցին արագ ձևավորվել «ինքնապաշտպանական խմբեր» ընդդեմ Անտանտի, իրականում լրջում Նուսասպանին և Նայասպանին տարածք զիջելու³⁵⁶: Այդ խմբերի գործողությունների թիրախ դարձավ ոչ թե Անտանտը, այլ հույն և հայ բնակչությունը: Այդ խմբերին անդամագրվում էին շատ մահմեդականներ, որոնք ժամանակին մասնակցել էին հայերի, հույների և ասորիների դեմ սերտագործություններին և խուսափում էին պատասխանատվությունից³⁵⁷:

Տիեզերական պատրիարքաբանի կողմից 1920 թ. Կ. Պոլսում հրատարակված «Թուրքիայի հելլենականության փառապանքների (վկայությունների) Սև Գիրք զինադադարից մինչև 1920 թ.» տեղեկագիրն անդրադառնում է այդ դեպքերին՝ ներկայացնելով հույների սպանությունների և արտաքսումների բազմաթիվ օրինակներ³⁵⁸: Նշված ժամանակահատվածում հույների հալածանքները լայն արձագանք են ստացել նաև ժամանակի արևմտյան մամուլում: Այսպես, 1919 թ. մարտի 21-ին Լոնդոնի «The Times»-ը գրում է, որ Այդրնի շրջանում «ոստիկանությանը հրամայված էր պատրաստվել հույն բնակչության ոչնչացմանը... Յուրաքանչյուր աշխարակցի հրամայված էր սպանել չորս կամ հինգ հույնի ...»³⁵⁹: Նույն ամսին Զմյուռնիայի մոտ՝ Բուդջայում, մի խումբ հույն գյուղացիներ, որ վերադառնում էին դաշտից, ենթարկվում են հարձակման: Սպանվում է իստուս հույն: Նադորդվում է նաև, որ այս շրջանում հունական փարրի շար

356 Авакян А., Черкесский фактор в Османской империи..., с. 246 – 247.

357 Այդ կազմակերպությունները ժամանակի ընթացքում բավական շարացել էին: Դրանց թվում էր, օրինակ, «Կարակոլը», որի անդամների մեծամասնությունը «Թեշքիլարը մահսուսի» նախկին գործիչներ էին: Կային նաև Կիլիկիայի, Զմյուռնիայի, Թրակիայի և այլ շրջանների «իրավունքների պաշտպանության կոմիտեներ»: Տե՛ս Միրզոյան Կ., Թուրքիայում ազգայնական շարժման հարցի շուրջ 1918-1919 թթ., Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Եր.: ՆՂԳԱ «Գիտություն» հրատ., պր. XVI, 1996, էջ 127-129:

358 Անգամ հենց զինադադարի ստորագրման օրը թուրքական մի հրոսակախումբ հարձակվում է Ռոդոպոսի (Պոնտոսում) Լիվիդիա գյուղի վրա, կողոպտում, թալանում՝ սպանելով նաև մի կնոջ՝ Զոյե Վասիլիդու անունով: Տե՛ս The Black Book of the Sufferings of the Greek People ..., p. 50.

359 “Extermination of Greeks”, The Times, 21 March, 1919, p. 9.

սպանություններ ու կողոպուտներ են լինում³⁶⁰:

Տրևական գործերի՝ Չնյուտնիայում ափհանումից մի քանի օր անց՝ 1919 թ. մայիսի 19-ին գեներալ Մ. Քենալն ուղարկվեց Սամսուն՝ ունենալով ռազմական նախարարի և մեծ վեզիր Դամադ Ֆերիդ փաշայի կողմից փրված հրահանգը, որի համաձայն նա պետք է կարգուկանոն հաստատեր այս շրջանում, որքան հնարավոր է շուրջ հավաքել փարբեր վայրերում փրկակալված զենքն ու զինամթերքը, դրանց նկատմամբ սահմաններ հսկողություն³⁶¹: Իրականում Մ. Քենալը, ժամանելով Սամսուն, ձեռնամուխ եղավ ոչ թե սուլթանի և կառավարության հրամանների կատարմանը, այլ սկսեց իր շուրջը համախմբել Թուրքիայի արևելքում գործող փարբեր ազգայնական ուժերի: 1919 թ. հունիսի 21-ին Ամասիայում Ռաուֆ Օրբայր (Մուդրոսում Օսմանյան պետության պապիիրակ, ծովային նախարար), Ալի Ֆուադ (Ջերեսոյ) փաշան (Անկարայում 20-րդ բանակային կորպուսի հրամանատար), Ռեֆիկ բեյը (3-րդ բանակային կորպուսի հրամանատար Սամսունի մոտ), ստորագրեցին այսպես կոչված Ամասիայի արձանագրությունը, որում նշվում էր, որ երկրի ամբողջականությունը և ազգի անկախությունը վտանգի մեջ է. պետք է ազգային կոնգրես գումարվի Սվազում, իսկ մինչ այդ Էրզրումում հուլիսի 10-ին կիրավիրվի արևելյան վիլայեթների կոնգրես³⁶²:

1919 թ. հուլիսի 23-ից օգոստոսի 7-ը կայացավ Էրզրումի կոնգրեսը, որը կարևոր դեր խաղաց ազգայնական (քեմալական) շարժման հետագա զարգացման և հաջողության գործում: Համաժողովի արդյունքում ընդունված բանաձևն ու հռչակագիրն ակնհայտորեն ուղղված էին առաջին հերթին հույների և հայերի դեմ: Հսրակ ընդգծվում էր, որ Տրասպիզոնի վիլայեթը, Ջանիքի սանջակը, ինչպես նաև Էրզրումի, Սեբաստիայի, Դիարբեքիի, Խարբերդի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթները կազմում են մեկ ամբողջություն և ոչ մի դեպքում չեն կարող անջարվել Օսմանյան կայսրությունից կամ բաժանվել: Երեսպաշտորեն նշելով, որ իրենք հաստատում են Օսմանյան կայսրության փարածքում բնակվող քրիստոնյաների ձեռք բերած իրավունքները, միաժամանակ ընդգծում էին, որ թույլ չեն փա, որ հույները կամ հայերն այնպիսի դիրքորոշում հանդես բերեն, որ իրենց՝ թուրքերի գոյության համար վտանգ ստեղծվի: Եթե Օսմանյան կառավարությունը

360 "Turks Massacre Greeks", The New York Times, 21 March, 1919, p. 3.

361 Шамсутдинов А. М., Национально-освободительная борьба в Турции 1918-1923 гг., Москва: Наука, 1966, с. 68.

362 Кемаль М., Путь новой Турции 1919-1927, т. 1, Первые шаги национально-освободительного движения 1919, Москва: Литиздат, 1929, с. 32.

սրիպված լինի հրաժարվել «Արևելյան Անապոլիայի» վիլայեթներից, իրենք կստեղծեն ժամանակավոր կառավարություն, որը թույլ չի փա «ուրնափակ փալ իրենց հայրերի հողը»³⁶³: Այս գործառույթները դրվում էին «Արևելյան Անապոլիայի իրավունքների պաշտպանության կոմիտեի» վրա:

Էրզրումի համաժողովում ձևակերպված դրույթները զարգացվեցին և հստակեցվեցին 1919 թ. սեպտեմբերի 4-11-ը փեղի ունեցած Սվազի (Սեբաստիայի) համաժողովում, ուր ի փարբերություն առաջինի՝ ներկայացված էին ոչ միայն «Արևելյան Անապոլիայի», այլ նաև Արևմտյան Անապոլիայի և Ռումելիայի ներկայացուցիչները: Համաժողովում որոշվեց կազմակերպությունն անվանել «Արևելյան Անապոլիայի իրավունքների պաշտպանության կոմիտե»: Մեկ անգամ ևս հիշատակելով 1918 թ. Մուդրոսի զինադադարով ճանաչված սահմանները՝ հռչակագրի երրորդ կետում ամրագրեցին, որ իրենք միաձայն ընդունում են ինչպես Այդընի, Մազնեսիայի (Մանիսա) և Բալրեբեսիի ռազմաճակատներում, այնպես էլ օսմանյան փարածքի ցանկացած մասում ամեն փեսակի ներխուժումների և բռնազավթումների դեմ պայքարի և դիմադրության օրինական բնույթը, որը նպատակ ունի հունական կամ հայկական պետության ստեղծում³⁶⁴: Փաստորեն քեմալական ազգայնամուլական ուժերը պատերազմ էին հայտարարում կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդներին:

Էրզրումի և Սվազի համաժողովներում ընդունված որոշումները հող նախապարաստեցին 1920 թ. հունվարի 28-ին «Ազգային ուխտի» ընդունման համար:

Մ. Քենալի ժամանումից հետո Պոնտոսում հակահունական քաղաքականությունը նոր թափ ստացավ և որոշակիորեն համակարգվեց³⁶⁵: Ամենուր փարվում էր քարոզչական ուժեղ պայքար ընդդեմ հույների՝ կոչ անելով հավաքացյալներին սպանել «գյավուրներին»: Ամենուր

363 Кемаль М., նշվ. աշխ., էջ 419:

364 Նույն փեղում, էջ 419:

365 Որոշ փեղելությունների համաձայն այս շրջանում հունական կառավարության և Հոստանդուստի համաձայն Նունական փեղեղական պարբիարքարանի աջակցությամբ հիմնադրվեց «Մավրի Միրա» (հուն.՝ «Սև բախար», որը խորհրդանշում էր թուրքական լուծը) հունական ազգային կազմակերպությունը, որը նպատակ ուներ պաշտպանել Պոնտոսի հույն բնակչությանը և հասնել անկախության: Ըստ Մ. Քենալի՝ այն ղեկավարվում էր անմիջականորեն Է. Վևիզելուսի կողմից: Տե՛ս Кемаль М., Путь новой Турции 1919-1927, т. 1, Первые шаги национально-освободительного движения 1919, Москва: Литиздат, 1929, с. 6, 199, 350.

հայրաբարություններ էին փակցվում՝ թուրքական դպրոցներում, սրճարան-խանութներում, մզկիթներում և մեդրեսեներում, բոլոր պեղակական հասարակություններում, նույնիսկ փողոցի անկյուններում՝ դրդելով թուրքերին բնաջնջել հույներին և մաքրել Թուրքիան այդ «անհավար շնորհից»³⁶⁶: Նախահունական քարոզչությունը «սնվում» էր հունական ափիանյան ժամանակ թուրքերի «մեծաթիվ» սպանությունների «փաստարկներով»³⁶⁷: Ամերիկյան հյուպատոս Ջ. Նորթոնը, ով հույների ափիանյանից անմիջապես հետո վերադարձել էր Զմյուռնիա, գրում է. «Շատ է խոսվել դաժանությունների ու ջարդերի մասին, որ թույլ են տրվել 1919 թ. մայիսի 15-ին հունական զորքերը: Իրականում դեպքերը, որ տեղի են ունեցել այդ օրը և դրան անմիջապես հաջորդող օրերին, այնպես են չափազանցվել, որ դրանց ազդեցությունը հասարակական կարծիքի վրա շարավելի մեծ եղավ, քան թուրքերի կողմից իրագործված որոշ ազգությունների կանխամարտնչական բնաջնջումը: Կարծես ո՛չ հաշվի առնվեց հունական իշխանությունների կողմից ձեռնարկված՝ նման անկարգությունների անմիջական ճնշումը, ո՛չ էլ բուն հանցավորների նկատմամբ խստագույն պարիժների, այդ թվում՝ մահապարժի կիրառումը»³⁶⁸: Ամերիկյան ակադեմիկոս Վիլյամ Փենբեր Ռիվսը նշում է, որ սպանվել է յոթանասունվեց հոգի գլխավորապես հույն զինվորների և մասամբ քաղաքի ամբոխի կողմից: Այլ ազգությունների ևս հարյուր մարդ է սպանվել³⁶⁹: Ընդհանուր առմամբ սպանվել է 50-300 մարդ և դավապարտվել 74 անձ՝ երեքը մահապարժի, չորսը՝ փաժանակիր աշխատանքի, որոնցից երկուսը՝ երկար փարիներ, փասներկուսը՝ երկարարև և հիսուներեքը՝ կարճ ժամկետով բանտարկության: 74 դավապարտվածներից 48-ը հույն էր, փասներեքը՝ թուրք, փասներկուսը՝ հայ և մնկ հրեա: Երեք հույնից, որ մահապարժի էին ենթարկվել, մեկը զինվոր էր³⁷⁰:

Այդ նույն ժամանակ Պոնտոսում իրավիճակը դառնում էր ճգնաժամային: Ամասիայի միտրոպոլիտ Գերմանոսի՝ 1919 թ. մայիսի 31-ի հաղորդագրությունից պարզ է դառնում, որ ամբողջ ամսան

366 Murat J., The Great Exstirpation of Hellenism and Christianity in Asia Minor, the Historic and Systematic Deception of World Opinion Concerning the Hideous Christianity's Uprooting of 1922, Miami-Florida: A Triantafillis publ., 1999, p. 60-61.

367 Թուրքական լրագրերը հունական բանակի՝ Զմյուռնիայում ափիանյանից հետո «թուրքերի կոտորածի» արդյունքում սպանվածների թիվը հասցրելիս անգամ փասնյակ հազարների: Տե՛ս Murat J., նշվ. աշխ., էջ 66:

368 Horton G., նշվ. աշխ., էջ 72-73:

369 Նույն տեղում, էջ 75:

370 Նույն տեղում, էջ 75-76:

ընթացքում շարունակվել է հույն բնակչության կողոպուտը, երեխաների հափշտակությունը, սպանություններն ու ահաբեկչությունը՝ օգտագործելով նաև լազերին³⁷¹: Այս շարունակական դաժանությունները ստիպեցին Պոնտոսի հույներին բարձրանալ լեռները և դառնալ պարտիզաններ (հուն. Παλίκαρι): Զինադադարից հետո, երբ այստեղ ժամանեցին անգլիական զորքերը, լեռներում ապաստանած հույների մեծ մասն իջավ իրենց բնակավայրերը, սակայն նրանց հեռանալուց հետո թուրքերի հալածանքների հետևանքով հույները կրկին բարձրացան լեռները: Նրանք ձեռնարկեցին ինքնապաշտպանական միջոցներ և աստիճանաբար սկսեցին գորդանալ, ու անգամ նրանց սկսեցին անվանել «Պոնտոսի հույն չեթներ»:
Սև ծովի մերձափնյա շրջանի հույների տեղահանության ժամանակ Սամսունի, Բաֆրայի, Կավդայի բոլոր այն հույն գյուղացիները, ովքեր կարողացան, անգամ իրենց ընտանիքներով լեռները բարձրացան: Այսպես, Բաֆրայից մինչև Չարշամբա ընկած լեռներում ապաստանեց 20-25.000 մարդ՝ այր, կին և մանուկ, որից 3-4 հազարը զինված էր³⁷²: Նայդուկային պայքարի գլխավոր օջախներ դարձան Բաֆրան, Սանտան և Օրդուն, շուրջով պարտիզանական ջոկատներ հայտնվեցին Տրապիզոնում և Կարսի շրջանում: Հունական ինքնապաշտպանական շարժման փառանդավոր և նշանավոր ներկայացուցիչներն էին Վասիլիս աղան (Վասիլիս Անֆոպուս), Իստրալ փաշան, Անտոն Չաուշը, Էվկլիդես Կուրպիդիս, Անաստաս աղան, Աբաձիսը, Դելի աղան, Էմիլ աղան և այլք³⁷³: Նրանք պաշտպանում էին ողջ մնացած հույն բնակչությանը, չնայած ունեին զենքի ու զինամթերքի և հատկապես պարենի պակաս: Արտասահմանի պոնտացի հույները Սանտայի հերոսական պաշտպանության ժամանակ որոշակի օգնություն ցույց տվեցին ֆիդայիներին ոչ միայն հանգանակություններով, այլ նաև ուրիշ միջոցներով: 1919 թ. Բաթումում հիմնադրվեց «Սանտացի դիմադրողների դրսի կազմակերպության կոմիտեն» (նախագահ՝ Խրիստոս Սիմոնիդես), որի նպատակն էր նյութական և բարոյական օժանդակություն ցույց տալ Սանտայում պայքարողներին³⁷⁴: Առաջին գումարը, որ հավաքվել էր կոմիտեի կողմից, փոխանցվեց սանտացի ուսուցիչ Ֆիլիպոս Խիմոնիդեսին, երբ վերջինս եկել էր Բաթում, որպեսզի շիման մեջ մտնեք Ազգային խորհրդի և Պոնտոսի ազգային ժողովի

371 The Black Book of the Sufferings..., p. 31-32.

372 Նայկունի Պ. Ա., Թօփալ Օսման և դեպքերը Մարգուանի մեջ Զինադադարեն յետո, Աթենք: Տպ. «Նոր օր», 1924, էջ 29:

373 Photiades K., նշվ. աշխ., էջ 29:

374 Նույն տեղում, էջ 30:

հեղի³⁷⁵:

Նունական գինված խմբերը որոշ ժամանակ թուրքական զորքերին դիմադրելուց հետո սրիպված եղան հեռանալ Նունաստան: Նեփաքքիթը է այն փաստը, որ հունական ինքնապաշտպանական մարտերը, ինչպես հայերինը, որոշակիորեն ապահովեցին խաղաղ բնակչության անվտանգությունը: Պոնտոսի հույների խնդրով զբաղվող անվանի մասնագետ Կ. Ֆոտիադիսը նշում է. «Մինչդեռ այն շրջաններում, ուր չէին կարող գործել պարսիկանները, թուրքերն անարգել շարունակում էին կախարել իրենց կործանիչ գործը: Ամեն օր սրացվում էին ողբերգական լուրեր»³⁷⁶:

1919 թ. հուլիսի 25-ին Պոնտոսի հույների՝ Բաթումում ընթացող կոնգրեսի նախագահ Վ. Իոաննիդեսը նամակ ուղարկեց Կ. Պոլսում Նունաստանի դեսպանին՝ րեդեկացնելով րիտող վիճակի մասին և խընդրելով հունական կառավարության անհապաղ միջամտությունը³⁷⁷: Մինչ այդ՝ 1919 թ. հունիսի 14-ին, Նունաստանի վարչապետ Է. Վենիզելոսը դիմեց Նաշտոնյան կոնֆերանսի Բարձրագույն խորհրդին՝ խնդրելով դաշնակիցներին թույլ տալ ընդարձակելու հույների զբաղեցրած գոտին՝ հիմնավորելով, որ միայն այդ ճանապարհով կկանխվեն թուրք ոճրագործների կողմից այդ տարածքներում կախարվող շարունակական արյունահեղ հարձակումները³⁷⁸:

Սակայն Վենիզելոսի դիմումը մնաց անպատասխան, իսկ հույն բնակչության հալածանքները շարունակվում էին ոչ միայն Պոնտոսում, այլ նաև կենտրոնական և արևմտյան Փոքր Ասիայում: Այսպես, 1919 թ. մայիսի 27-ին հունական բանակն ազատագրեց Այդըն քաղաքը, սակայն շուտով սրիպված եղավ հեղի քաշվել և նորից զբաղեցնել այն հուլիսի 4-ին: Այդ ընթացքում թուրքերն այրեցին քաղաքը. Այդընի երկու երրորդը կործանվեց³⁷⁹: Նունական բանակի՝ քաղաքը լքելուց հետո ավելի քան երեք հազար հույն արտաքսվեց Դենիզլիի ուղղությամբ³⁸⁰: Այդընի հունիսյան դեպքերից հետո մոտ 7.000 հույն Այդընից, Օմորուից, Ալչեից, Կիոսկից և շրջանի այլ քաղաքներից արտաքսվեց Նազիլի³⁸¹: Բրիտանացի

375 Photiades K., նշվ. աշխ., էջ 31:

376 Харалампидис М., Фотиадис К., Понтийцы, Право на память, Салоники: Изд. «КЕПОМЕ», 2004, с. 99.

377 Photiades K., նշվ. աշխ., էջ 29:

378 Murat J., նշվ. աշխ., էջ 60:

379 Smith M. L., նշվ. աշխ., էջ 91:

380 The Black Book of the Sufferings..., p. 90.

381 Նույն տեղում, էջ 103:

պարմաբան Ա. Թոյնբիի տվյալներով հունիս ամսին Այդընի տարածքում միայն սպանված հույների թիվը 500 էր³⁸²: Մտրավորապես նույն հարվածում բրիտանական «Daily Telegraph»-ի տվյալներով 3.500-ն էլ սպանվեց բռնագաղթի ժամանակ³⁸³:

Ալենհայր Է, որ հունական ուժերի կողմից վերահսկվող տարածքից դուրս քրիստոնյաների վիճակը շարունակում էր մնալ ճգնաժամային՝ թուրքական «ազգային կազմակերպությունների» կողմից ձեռնարկված միջոցառումների հետևանքով: Ուղղակի անհրաժեշտություն էր դարձել հունական ուժերի առաջխաղացումը՝ խաղաղ բնակչությանը փրկելու համար: 1920 թ. հունիս ամսին հունական կառավարությունն սրացավ դաշնակիցների համաձայնությունը՝ ընդլայնելու Փոքր Ասիայում զբաղեցրած տարածքը³⁸⁴: Մինչ այդ պահը՝ 1919 թ. մայիսի 15-ից մինչև 1920 թ. հունիսի 22-ը, հունական զորքերի կողմից վերահսկվող տարածքը հարավում հասնում էր Այդըն, արևելքում՝ Ղասաբա, հյուսիսում՝ Այվալըք քաղաքները³⁸⁵:

1920 թ. հունիսի 22-ից հունական բանակը հարձակում սկսեց Զմյուռնիայի գոտուց՝ կախարելով դեսանտային գործողություններ Մարմարա ծովի ափերին և նպատակ ունենալով վերահսկել Դարդանեղից ու Մարմարա ծովից հարավ ընկած շրջանները³⁸⁶: Նույն այդ շրջանում հույների առաջխաղացումն Արևելյան Թրակիա տեղ մեկ շաբաթ (1920 թ. հուլիսի 20-27), և միայն դաշնակիցների ճնշումը խանգարեց նրանց գրավել Կոստանդնուպոլիսը³⁸⁷: Դա կախարվեց այն բանից հետո, երբ հույների՝ Զմյուռնիայի գործախումբը և Գ. Կոնդիլիսի 3-րդ հետևակային գունդը փոխադրվեցին Պանդերմայից Ռոդոստոս: Ջաֆար Թայարի՝ արևելյան Թրակիայում թուրք ազգայնական առաջնորդի թույլ և անկազմակերպ ու-

382 Toynbee A. J., նշվ. աշխ., էջ 151, 273-274:

383 Boyajian D. H., Armenia: The Case for a Forgotten Genocide. Westwood, New Jersey: Educationed Book Crafters, 1972, p. 153.

384 Smith M. L., նշվ. աշխ., էջ 125:

385 Корсун Н. Г., Греко – Турецкая война 1919 – 1922 гг., Москва: Гос. Военное изд. Наркомата Обор. СССР, 1940, с. 8– 9.

386 Նույն տեղում, էջ 9:

387 Shaw Stanford J., Shaw Ezel Kural, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume 2 : Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975, Cambridge-London-New York-Melbourne: Cambridge University Press, 1977, p. 358. Նույնից զբաղեցրած տարածքն Արևմտյան Թրակիայում (1919 թ. հոկտեմբերի 18) կազմում էր 8.405 քառ. կմ, իսկ Արևելյան Թրակիայում՝ 20.634 քառ. կմ: Sten Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 65:

ժերը սեղմվեցին հույների կողմից և ցիրուցան եղան: Ինքը՝ Թայարը, գերի ընկավ³⁸⁸: 1920 թ. հուլիսի 26-ին հունական զորքերը մտան Ադրիանապոլիս:

Ահա այս պայմաններում 1920 թ. օգոստոսի 10-ին ստորագրվեց Սևրի պայմանագիրը դաշնակիցների և Օսմանյան Թուրքիայի միջև: Նունաստանն ստացավ Այդրենի վիլայեթի Զմյուռնիայի և Մանիսայի սանջակները, Բրուսայի վիլայեթի Բալըբեսի սանջակը: Եվրոպական Թուրքիայում Նունաստանին ամրագրվեց Արևելյան Թրակիան՝ մինչև Չաթալջայի գիծը³⁸⁹: Զմյուռնիան պետք է կառավարվեր Նունաստանի կողմից հինգ տարով, սակայն նավահանգստում պետք է բարձրացված մնար սուլթանական դրոշը: Ժամկետի ավարտից հետո այն պետք է փոխանցվեր Նունաստանին, եթե տեղական խորհրդարանը կամ հանրաքվեն այդպես որոշեր: Նունաստանին անցան նաև Իմբրոս և Տենեդոս կղզիները, որոնք վերահսկում էին մուրբը դեպի նեղուցներ³⁹⁰: Մնացած տարածքները, որոնց նկատմամբ Նունաստանը մեծ հետքերություն ուներ, հատկապես Էյպրոսը, Կիպրոսը, Կոստանդնուպոլիսը, նեղուցների գոտին և Պոնտոսը, դուրս մնացին նրա ձեռքբերումների շրջանակից³⁹¹:

1920 թ. հոկտեմբերին հունական բանակը շարունակեց իր առաջխաղացումը՝ նպատակ ունենալով մեծացնել ճնշումը քեմալականների վրա, որպեսզի վերջիններս ճանաչեն Սևրի պայմանագիրը և Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությանը սպիտակ գնալ խաղաղ բանակցությունների: Նունական նոր առաջխաղացումն սկսվեց Է. Վենիզելոսի լիբերալ կառավարության օրոք, որը, սակայն շուտով կորցրեց իշխանությունը և փոխարինվեց Դ. Գունարիսի կառավարությունով³⁹²: Իշխա-

388 Smith M. L., նշվ. աշխ., էջ 128:

389 Pallis A. A., նշվ. աշխ., էջ 59:

390 Howard Harry N., The Partition of Turkey, A Diplomatic history 1913-1923, New York; Howard Fertig, 1966, p. 245.

391 Smith M. L., նշվ. աշխ., էջ 129:

392 Նունաստանում 1920 թ. նոյեմբերի 1-ին տեղի ունեցան խորհրդարանական ընտրություններ: Է. Վենիզելոսը և իր կողմնակիցները պարտություն կրեցին՝ խորհրդարանում ստանալով 118 տեղ՝ 369-ից: Նոկտեմբերին մահացավ նաև Ալեքսանդր արքան (1917-1920): Իրադրությունն առավել բարդացավ, երբ Կոստանդին արքայի մյուս որդին՝ արքայազն Պավլոսը (Պոլ), հրաժարվեց գահից՝ պարճառաբանելով, որ իր հայրը երբեք չի հրաժարվել գահի նկատմամբ իր իրավունքից, ուստի դեռ շարունակում է մնալ երկրի օրինական թագավորը: Նոր կառավարությունը հանրաքվեով գահին վերադարձրեց Կոստանդին Առաջին արքային (1913-1917 և 1920-1922): Տե՛ս Murat J., նշվ. աշխ., էջ 97-98:

նության փոփոխությունը և մանավանդ Կոստանդին արքայի վերադարձը բացասաբար ընդունվեց դաշնակիցների, հատկապես Մեծ Բրիտանիայի կողմից³⁹³: Իր վերադարձից հետո արքան փոխեց Առաջին աշխարհամարտի վերերան սպաներից շարերին և ավագ պաշտոններում նշանակեց միապետական անփորձ սպաների³⁹⁴: Նունական բանակի սպայակազմը, որը պաշտպանում էր Զմյուռնիան և Փոքր Ասիայի ափերը, հիմնականում «ազատվեց» Վենիզելոսի կողմնակիցներից:

1920 թ. դեկտեմբերին հունական ուժերը, մտրենալով Էսքիշեհիրին երկու ճակատով՝ հյուսիս-արևմուտքից և Զմյուռնիայից, 1921 թ. հունվարի 10-ին ճակատամարտ փակեցին քեմալականներին Ինոնյու գետի ափին՝ ճիշտ Զյութահիայից հյուսիս: «Ինոնյուի առաջին մարտից» հետո հույներն սկսեցին նահանջել դեպի Բրուսա: Դա պատերազմում թուրքերի առաջին «մեծ հաղթանակն» էր Արևմտյան ճակատի հրամանատար Իսմեթ փաշայի (հետագայում՝ Ինոնյու) գլխավորությամբ³⁹⁵: Չնայած դա փոքր ճակատամարտ էր՝ ներառելով միայն մեկ հունական դիվիզիա, սակայն կարևոր նշանակություն ունեցավ թուրք ազգայնականների ոգևորությունը բարձրացնելու տեսանկյունից և, որ ամենակարևորն է, որոշակիորեն «սպիտեց» դաշնակիցներին՝ ի հայտ բերելու հույների հարցում իրենց հեղինակալ Սևրի պայմանագրի դրույթներից: Դա դրսևորվեց արդեն 1921 թ. փետրվարի 21-ից մարտի 12-ը տեղի ունեցած Լոնդոնի կոնֆերանսում, որտեղ լքողներն քննարկվեց Փոքր Ասիայում տիրող ռազմական իրավիճակը: Կոնֆերանսին մասնակցում էին և՛ Կ. Պոլսի, և՛ Անկարայի կառավարությունները: Նունական կողմը հաստատեց իր բանակի պարտաստականությունը և մարտունակությունը՝ ազատագրելու Անատոլիայի հունական բնակչությանը թուրքական լծից: Վարչապետ Կալոզեթոպոլոսի խոսքերով՝ Անատոլիայում իրենց զինուժի քանակը կազմում է 120.000 մարդ, մինչդեռ թուրքերինը՝ 65.000: Դա հնարավորություն կտա հունական զորքերին երեք ամսվա ընթացքում ջախջախել քեմալականներին և Փոքր Ասիայում լիակատար կարգուկանոն հաստատել³⁹⁶: Մինչդեռ քեմալականները պահանջում էին Թուրքիայի

393 Դա պայմանավորված էր Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Կոստանդինի վարած գերմանամետ քաղաքականությամբ: Դաշնակիցները հայտարարեցին, որ Նունաստանն այլևս չի ստանա ֆինանսական օժանդակություն: Տե՛ս Murat J., նշվ. աշխ., էջ 175:

394 Վերջին լուր, 6 հունիսի, 1921:

395 Shaw Stanford J., Shaw Ezel Kural, նշվ. աշխ., էջ 358:

396 Шамсутдинов А. М., նշվ. աշխ., էջ 235-236:

ճանաչում 1913 թ. սահմաններով: Ընդհանուր առմամբ, Լոնդոնյան կոնֆերանսը ոչ մի շոշափելի արդյունքի չհասավ³⁹⁷:

Ինոնյուի առաջին ճակատամարտից հետո հույները քաշվեցին իրենց նախկին դիրքերը՝ Բրուսայի և Ուշակի միջև: Լոնդոնի կոնֆերանսից հետո՝ 1921 թ. մարտի 23-ին, հույները սկսեցին նոր հարձակում: 1921 թ. մարտի 27-ից ապրիլի 1-ն Ինոնյու գետի ափին փռված երկրորդ մարտը, որը նշանավորվեց որպես Իսմեթ բեյի գլխավորած թուրքական զորքի երկրորդ հաղթանակ³⁹⁸:

1921 թ. հուլիսին ուժեղացված հունական բանակը՝ բաղկացած իր դիվիզիայից, սկսեց ուժեղ հարձակում Աֆիոն-Կարահիսար-Քյութահիա-Էսքիշեհիր գծով Իսմեթի գլխավորած թուրքական ուժերի դեմ: Հույները հուլիսի 12-ին գրավեցին Աֆիոն-Կարահիսարը, հուլիսի 17-ին՝ Քյութահիան, իսկ հուլիսի 20-ին՝ Էսքիշեհիրը: Թուրքերը նահանջեցին և արդեն գտնվում էին Անկարայից միայն 50 կմ հեռավորության վրա³⁹⁹: Սակայն հույներն արագ չզարգացրին իրենց ռազմական հաջողությունները: Թուրքական բանակը, նահանջելով Սաքարիա գետի արևելյան շրջան, կազմակերպեց պաշտպանության վերջին գիծը:

Եվ մինչև հունական բանակն առաջանում էր, քեմալականներն ուժեղացնում էին Փոքր Ասիան քրիստոնյաներից ազատելու գործընթացը: Հունական ինքնապաշտպանական օջախները ոչնչացնելու խնդիր ունենալով՝ Կերասունի թուրքական ուժերի հրամանատար Թուփալ Օսմանը լծվեց Պոնտոսում հակահունական հալածանքների ու բռնությունների գործին: Հայկական աղքատիների համաձայն՝ Օսման աղան Բաֆրայից և Ինեբուլուից մինչև Տրապիզոն 300 հունական գյուղ ավերեց և այն գյուղացիներին, ովքեր չէին կարողացել լեռներում ապաստանել, փնտրեց մեղադրվածները⁴⁰⁰:

Պետության և բանակի ղեկավարությունը՝ արքա Կոստանդինը, վարչապետ Դ. Գունարիսը և գեներալ Պապուլասը, հանդիպեցին Քյութա-

397 Կոնֆերանսի հետագա արդյունք, թերևս, կարելի է համարել 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ի ֆրանս-թուրքական համաձայնագիրը, որով Ֆրանսիան դարձավ դաշնակիցներից առաջինը, որ բռնեց Անկարայի կառավարության ճանաչման ուղին:

398 Ինոնյուի հաղթանակի պարզված թուրքական ուժերը գլխավորող Իսմեթը 1934 թ. սրացավ Ինոնյու պարվանունը:

399 Шамсутдинов А. М., նշվ. աշխ., էջ 244:

400 Հայկունի Պ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 244: Կերասունի հունական վարժարանը գրավելով՝ թուրքերն այն վերանվանեցին «Օսման աղա մեթթերի»: Տե՛ս Վերջին լուր, 22 հունիսի, 1921:

հիայում, ուր քննարկեցին ռազմական գործողությունների հետագա ընթացքը: Որոշվեց շարունակել հարձակումը: 1921 թ. օգոստոսի 13-ին յոթ հունական դիվիզիա կորեց անցավ Սաքարիա գետը (հուն.՝ Սանգարիս): Նկատելով Իսմեթի գլխավորած ուժերի նահանջին՝ հունական բանակն ի վերջո 21-օրյա ճակատամարտ մղեց թուրքերի դեմ (1921 թ. օգոստոսի 23-սեպտեմբերի 13), որպեսզի հույները պարտություն կրեցին:

Հույները ռազմական արշավը հաջողությամբ ավարտելու համար դիմեցին դաշնակիցների օգնությանը: Սակայն վերջիններս արդեն 1922 թ. վերջերին հանգել էին այն մտքին, որ Սևրի պայմանագիրը չի կարող կենսագործվել: Դա հարկապես վերաբերում էր Ֆրանսիային և Իտալիային: Արտահայտելով մտահոգություն Փոքր Ասիայում հունական ուժերի ճակատագրի վերաբերյալ՝ վարչապետ Գունարիսը լորդ Քերզոնին 1922 թ. փետրվարի 22-ին ուղղված նամակում նշում է, որ դրամի ու պաշարների պակասն ուժասպառ է արել հույներին, իսկ քեմալականներն ստանում են օգնություն ոչ միայն Ռուսաստանից⁴⁰¹, այլ նաև «որոշ դաշնակից տերություններից» (հավանաբար ակնարկելով Ֆրանսիային և Իտալիային): Հունաստանն անհասպաղ համալրման կարիք ունի՝ թարմ ռազմական նյութերի և ֆինանսների փութով⁴⁰²: Ի վերջո դաշնակիցները մարտի վերջին հունական և թուրքական կողմերին զինադադար կնքելու առաջարկ արեցին⁴⁰³: Սակայն քեմալական կառավարությունը չընդունեց նրանց առաջարկը՝ բացարձեղով, որ ինքը դրան կհամաձայնի միայն օրար բանակների՝ Թուրքիայից դուրս բերվելուց հետո⁴⁰⁴:

401 1921 թ. մարտի 16-ին կնքված խորհրդա-թուրքական պայմանագրի համաձայն՝ Թուրքիան ստանում էր 10 մլն. ռուբլի ոսկով ֆինանսական և ռազմական օգնություն: Դրանից հետո ևս շարունակվեց օգնությունը Թուրքիային: 1921 թ. մարտի 23-ին Խորհրդային Ադրբեջանը թուրքական բանակի կարիքների համար Կարս ուղարկեց 30 վագոն նավթ, 2 վագոն բենզին և 8 վագոն կերոսին: Ապրիլին Խորհրդային կառավարությունը «Կարմիր կիսալուսնի» միությանը փոխանցեց ևս 30 հազար ռուբլի ոսկով, որին 1921 թ. մայիսի 25-ին հետևեց նոր ֆինանսական օգնություն քեմալականներին՝ 50 մլն. ռուբլի ոսկով: Թուրքիային օգնությունը շարունակվեց նաև հետագայում: Տե՛ս Шамсутдинов А. М., նշվ. աշխ., էջ 202-209:

402 Howard Harry N., նշվ. աշխ., էջ 265:

403 Հանդիպելով Փարիզում՝ Քերզոնը, Պուանկարեն և Սչանգերը 1922 թ. մարտի 27-ին հրատարակեցին իրենց պաշտոնական հայտարարությունը՝ ուղղված Հունաստանին և Թուրքիային, որը պարունակում էր հաջողության առաջարկություն երկու երկրներին: Առաջարկվող հաջողության պայմանների մասին փնտրեց ինքը ինքնուրույն: Տե՛ս Howard Harry N., նշվ. աշխ., էջ 266:

404 Shaw Stanford J., Shaw Ezel Kural, նշվ. աշխ., էջ 361:

Այս շրջանում՝ սկսած 1921 թ. մարտից, ուժեղացան հույն-թուրքական ռազմաճակատից արևելք ընկած փարածքների հույների հալածանքները: Պահպանվել է Ամերիկյան նպաստամատուց կազմակերպության Խարբերդի հիվանդանոցի փոփոխ Մարկ Ն. Ուարդի օրագիրը, որում, սկսած 1921 թ. մայիսի 26-ից մինչև 1922 թ. փետրվարի 23-ը, ներկայացվում են հույների կոտորածներն ու արտաքսումները Կոնիայից, Կեսարիայից, Ամասիայից, Բիլեջիկից, Էսքիշեհիրից, Բրուսայի շրջակա գյուղերից, Էրեզլիից, Աֆիոն-Կարահիսարից, Քյուրսահիայից, Միլրի-Նիսարից, Կերասունից, Սամսունից, Մարզվանից, Իսպարտայից և այլ վայրերից: Ըստ Ուարդի՝ Խարբերդ հասած գաղթականների թիվը կազմել է 20.378 մարդ, որից 18.000-ը՝ հույն, իսկ 2.000-ը՝ հայ էր⁴⁰⁵: Նա պնդում է, որ այս շրջանում Սվազից Խարբերդ պեղք է ուղարկված լինի 30.000 մարդ, որից 5.000-ը փախել է՝ անցնելով փարբեր գյուղերով և քաղաքներով: Միայն Մալաթիայում աշնան և ձմռան ամիսներին կար 4.000 գաղթական, որոնցից 600 երեխայի Ամերիկյան նպաստամատուց կազմակերպությունը փրկավորեց որբանոցներում, ևս 400 հոգու ապահովեց սննդով: Մնացած 1.000 հոգուն ամերիկացիները չկարողացան ձեռք մեկնել կամ խնամել: Մալաթիայում մնացած 2.000-ն էլ ձմռան ընթացքում մահացան քաղցից կամ փիֆից⁴⁰⁶:

Քանի որ փարագրվածները հեղափոխվում և հալածվում էին, շարքերը հոգնաժողովունից ընկնում էին ճանապարհի եզրերին կամ ձմռան գիշերներին ցրտահարությունից մահանում էին: Ամերիկացի մի ականավոր 1922 թ. դեկտեմբեր ամսին Սեբաստիայից Խարբերդ ճանապարհովելիս փետել է 1.500 դիակ: Մեկ ուրիշը Մալաթիայից Խարբերդ ճանապարհին նույն ամսին փետել է կանանց և երեխաների 150 դիակ: Այսպիսով, 5.000 հոգու մահանալուց և նույնքան էլ փախուստի դիմելուց հետո միայն 20.000-ը հասավ Խարբերդ⁴⁰⁷:

Մոտ 15.000 փարագիր ուղարկվեց հարավ՝ Դիարբեքիր, բայց, ըստ

405 Ward Mark H., The Deportation in Asia Minor 1921 – 1922, London: Anglo – Hellenic League & British Armenia Committee, 1922, p. 3.

406 Նույն փետում:

407 Նրանցից 5.000-ը մնում էր Խարբերդում և շրջակա գյուղերում, 3.000-ը պարբերաբար սրանում էր հացի բաժին Մերձավոր արևելքի ամերիկյան նպաստամատուց կազմակերպության կողմից: Յուր մեծան ընթացքում, սակայն, նրանցից շարքերը մահացան սովից և անպաշտպանվածությունից: Ամենուր մոլեգնում էր փիֆը: Խարբերդում շուրջ 1.300 գաղթական փարվեց Ամերիկյան հիվանդանոց, և չնայած լավ խնամքին՝ նրանցից 341-ը մահացավ (շուրջ 25 փոկոսը): Տե՛ս Ward Mark H., նշվ. աշխ., էջ 4:

ամերիկացիների, միայն 12.000-ը ժամանեց քաղաք: Մնացած 3.000-ը ցրտից կործանվեց բարձր լեռներում: 30.000-անոց քարավանից, որ դուրս էր եկել Սեբաստիայից և անցել Խարբերդով, միայն 10.000-ը Դիարբեքիրի մոտ անցավ Տիգրիս գետը և հասավ Բիթլիսի վիլայեթ⁴⁰⁸:

Այս շրջանում հույների արտաքսումների և սպանությունների կարևոր վկայություն է նաև երկու այլ ամերիկացիների՝ միսս Բաներման-Մուրդոչի և Մ. Ի. Մ. Կնասպի հաղորդած փրկելությունները, ովքեր այդ ժամանակ եղել են Արաբկիրում: Ըստ նրանց՝ 1921 թ. հուլիսից մինչև 1922 թ. Արաբկիրով անցել է 10.000 հույն փարագիր⁴⁰⁹:

Դեռևս 1920 թ. ապրիլի 10/23-ին Անկարայում իր աշխատանքներն է սկսում Ազգային մեծ ժողովը, որը նույն ամսի 29-ին ընդունեց «Նայրե-կիքի դավաճանության», իսկ սեպտեմբերի 11-ին՝ «Դասալիքների վերաբերյալ» օրենքները: Դրանից հետո արդեն երևան եկան հատուկ փրիբունալները՝ «Անկախության դատարանները»: Նույն-թուրքական պատերազմի ընթացքում հիմնվեց փասն այդպիսի դատարան՝ Անկարայում, Էսքիշեհիրում, Իսպարտայում, Դիարբեքիրում, Կոնիայում, Պոզանկոնում, Սեբաստիայում, Կաստամունիում, Սամսունում և Յոսղաթում⁴¹⁰: Այդ դատարանները մահվան դատավճիռներ էին կայացնում հույների դեմ, որոնց թվում կային շարք գործարարներ, քաղաքապետեր, գյուղապետեր, հրապարակիչներ, Օսմանյան խորհրդարանի հույն նախկին պատգամավորներ: Մի քանի ամսվա ընթացքում Փոքր Ասիայի հույն մրավորական և քաղաքական էլիտան սպանողի ենթարկվեց: «Պոնտոսի»⁴¹¹ անվան փակ ձեռքակալվեցին նաև մեծաքանակ հույն մեծահարուստ երեւիներ: Միայն Ամասիայի անկախության դատարանը շուրջ 600 մարդու դատապարտեց, ովքեր կախաղան բարձրացվեցին՝ դատվելով որպես «Պոնտոսի»⁴¹²: Տեղեկություններ են պահպանվել անգամ, որ միայն 1921 թ. սեպտեմբերին մեկ օրվա ընթացքում կախաղան է բարձրացվել 60 անձ: Ազգերի լիգային ուղղված իր հեռագրում Կ. Պոլսի փիեզերական պատրիարքը փալիս է մի ցանկ, որում հիշատակվում է 168 հույնի, 3 հայի, երկու չեզոք ամերիկացու (մեկը միսիոներ, մյուսը՝ Մարզվանի Ամերիկյան

408 Kemalist War on Christians, „The Times”, 8 June, 1922, p. 3., Տե՛ս նաև՝ Ward Mark H., նշվ. աշխ., էջ 4:

409 L'extermination des Chrétiens d'Orient: Faits, Documents et Témoignages Anglais et Américains, Paris: P. Thévoz, 1922, p. 106.

410 Ակցոլու Յ. Զ., նշվ. աշխ., էջ 104-105:

411 Պոնտոսի կամ փոնթոսչու (pontosçu) – Պոնտոսի անկախության կողմնակից:

412 Նայկունի Պ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 32:

բոլեջի դասախոս) անուններ, ովքեր մահվան դատապարտվեցին և ենթարկվեցին մահապատժի⁴¹³:

Մահվան դատապարտվածների ցուցակը փպագրվել է Մամսունի թուրքական «Ահալի» և «Նիլալ» թերթերում սեպտեմբերի 18-ին, 19-ին և 25-ին⁴¹⁴: Նրանց թվում էին Տրապիզոնի միտրոպոլիտ Խրիսանթոսը, Կերասունի և Խալդիայի միտրոպոլիտ Լավրենտիոսը, Նիքսարի միտրոպոլիտ Պոլիկարպոսը⁴¹⁵ և բազմաթիվ եպիսկոպոսներ:

Քենալականները լրջորեն նախապարտասուվում էին Անկարայի պաշտպանությանը, և քանի որ Մաքարիա գետի ափին էին հավաքվում բոլոր կարևոր ուժերը, Օսման աղան ևս իր 3.500 չեթեով ուղղվեց այնտեղ: Այս խումբը Մարզվան պետք է հասներ Կավգայի ճանապարհով: 1921 թ. հուլիսի 20-ին Կավգա հասնելով՝ նախօրոք կազմված ծրագրով նրանք ամբողջ քրիստոնյա բնակչությանն առանց որևէ մեկին կենդանի թողնելու՝ մեծից մինչև նորածին, այր թե կին, հայ թե հույն, ջարդեցին⁴¹⁶:

Մարզվանում ևս իրադարձությունները ողբերգական ընթացք ունեցան, ուր Թոփալ Օսմանի ուժերը մտնում են 1921 թ. հուլիսի 23-ին: Մարզվանում 1921 թ. հուլիս ամսին կատարված ջարդերին է անդրադարձել բրիտանական «The Times» օրաթերթը բավական ընդարձակ հոդվածով, որտեղ մասնավորապես նշվում է. «Մոտ 500 կին և երեխա է արտաքսվել գյուղերը՝ Մարզվանի մոտ՝ 15 մղոն հեռավորության վրա: Քաղաքի մեծահասակ բնակչության մեծ մասը սպանվել է: Անկանոն զորքերը մեծ ջանք են գործադրում՝ հայտնաբերելու հայերին, ովքեր մահ-մեղականացվել են 1915-1916 թթ., բայց հետո վերադարձել իրենց քրիստոնեական հավաքին, երբ քրիստոնեացիներն էին վերահսկում Մարզվանը»⁴¹⁷: Այնուհետև պարզ է դառնում, որ քաղաք մտնելով անկանոն ուժերը, մի քանի օր մնալով քաղաքում, ավելի քան 2.000 քրիստոնյա (հայ և հույն) բնակչությանը սպանելի են ենթարկում: Մարզվանում Օսման աղայի հրոսակախումբը 5 ժամվա ընթացքում այրում է քրիստոնյաների փնտրված բնակիչներով հանդերձ՝ ծաղրելով. «Որքան էլ են ձեր անգլիացիները, ամերիկացիները և ձեր Քրիստոսը, որ օգնեն ձեզ»⁴¹⁸:

413 Alleged Turkish crimes- appeal to the League of Nations, "The Scotsman", 7 October, 1921, p. 3.

414 Το Μαρτυριον του Ποντου, Ελληνικός Σύλλογος Κοινωνίας Εθνών, Αθήνα: Αλεξ. Βιτσικουακη, 1922, σελ. 8-11.

415 Նույն փեղում, էջ 12:

416 Նայկունի Պ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 36:

417 The Turk at work, „The Times”, 26 October, 1921, p. 11.

418 Livre Noir: La Tragédie Du Pont 1914 – 1922..., p. 21.

Քենալական զորքերի առաջխաղացմանը զուգընթաց՝ Պոնտոսում իրավիճակն ավելի էր լարվում: Այսպես, 1921 թ. հուլիս ամսվա ընթացքում Տրապիզոնից Ռիզե գրեթե ամբողջ արական բնակչությունը՝ 16-ից 50 փարեկան, արտաքսվեց, և նրանց մեծ մասը կտորովեց ճանապարհին: Իսկ Տրիպոլիի (Տիրեբոլու, հուն.՝ Τρίπολις, քաղաք Կերասունի շրջանում) 2.500 հույներից մնացել էր միայն 200 կին և երեխա, իսկ Կերասունի 14.000 հույներից 4.000 կին ու երեխա դեռևս ողջ էր⁴¹⁹:

Մամսուն-Բաֆրա շրջանում հույն բնակչության բնաջնջումը փարվում էր ավելի համակարգված և առավել դաժանությամբ: Արական սեռի բնակչությունն այս շրջանից արտաքսվեց հինգ փուլով. առաջին քարավանը՝ 2.000 անձ, երկրորդը՝ 1.900, երրորդը՝ ավելի քան 2.000, իսկ չորրորդն ու հինգերորդը՝ 500 ու 620 համապատասխանաբար: Այն ժամանակ, երբ այս խմբերն իջնում էին մի բարձունքից, որը գտնվում էր Կավակ (Մամսունից 8 ժամվա հեռավորության վրա) փոքրիկ քաղաքից ոչ հեռու, թուրքական ուղեկցող պահակախումբը հանկարծակի կրակ է բացում նրանց վրա և այսպես սպանում առաջին քարավանից 330 հոգի, իսկ երրորդից՝ 660 հոգի: Մնացած խմբերի կորուստներն անհայտ են⁴²⁰: Բուն Կավակում ևս նույն ոճիները կատարվեցին, փրկվեց միայն ութսունամյա մի ծերունի: Մեկ այլ փոքրիկ բնակավայրում՝ Կավգայում, Օսման աղան երեխաներին և կանանց թշուրջ գետի ափ, ուր նրանք կտորովեցին և նետովեցին գետը⁴²¹:

Նույների զանգվածային կտորած փեղի ունեցավ 1921 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին Բաֆրայում և շրջակա գյուղերում: Թուրքական զորքերը՝ շուրջ 10.000 հոգի, ներխուժում են Բաֆրայի հունական գյուղերը, և Մուամիլ գյուղի բնակիչներին՝ մոտ 250 հույնի, փակում են մի փան մեջ և ողջակիզում: Տեսնելով, որ գյուղերը փրկել այլևս անհնար է, հույների մի մասն ապաստան է գտնում Բաֆրա քաղաքում: Մակայն թուրքերը, շրջապարելով քաղաքը, պահանջում են իրենց հանձնել այդտեղ թաքնվածներին, ինչպես նաև յուրաքանչյուր ընդհանրից հասնել մեկական փղամարդ՝ որպես ռազմագերի⁴²²: Ի վերջո թուրքերը կտորում են դիմադրությունը և սրի բաշում բնակչությանը⁴²³: Նուսական ազգաբազրական պայքարի այս օջախը ևս ոչնչացվում է:

Այս դեպքերի առիթով «The Scotsman» թերթը գրում է. «Բաֆրայում

419 Το Μαρτυριον του Ποντου..., σελ. 15.

420 Նույն փեղում:

421 Նույն փեղում:

422 Livre Noir: La Tragédie Du Pont 1914 – 1922..., p. 23.

423 Նույն փեղում: Տե՛ս նաև՝ Το Μαρτυριον του Ποντου..., σελ. 15 - 16.

արական բնակչությունը խեղդամահ է արվել եկեղեցում և դպրոցներում՝ Օսման աղան Ջարայի շրջանում այրել է 18 գյուղ և հրամայել ընդհանուր ջարդեր իրականացնել Չարկի Կարահիսարում: Աբբայում Օսման աղայի զինակիցները սպանել են 44 անձի միայն մեկ փան մեջ և հրկիզել 42 գյուղ Օսման աղայի հրամանով փասը ընփանիք սպանվել էր Լանդիկում»⁴²⁴:

Այս շրջաններից, հարկապես Սամսունից փրկվածները, որ հասել էին Կ. Պոլիս, հաղորդում էին, որ քեմալականներն այդպեղ ողջակիզել են 3.000 հույն գյուղացու⁴²⁵: Սամսունի և Բաֆրայի դեպքերից հետո «The New York Times»-ը գրում է. «...700.000 հույներ են կոտորվել, արտաքսվել կամ մահացել սովից Թուրքիայի հետ պարերազմն սկսվելուց ի վեր»⁴²⁶:

Պոնտոսի շրջանը գրեթե ամբողջությամբ մաքրվեց հույն բնակչությունից: 1922 թ. մայիսի 25-ին Կոստանդնուպոլսում գրավող հունական ռազմածովային բազան Նունասարանի Արտգործնախարարություն ուղարկեց հաղորդագրություն, որում ասվում էր, որ վերը նշված շրջաններում քրիստոնյաների վիճակն աղետալի էր: Գյուղական վայրերում գործնականում բնակիչներն արքաբազվել են, ճանապարհին մորթվել, իսկ ձկնբակավածներն սպանվել են փեղում կամ ողջակիզվել⁴²⁷: Իսկ Թոփալ Օսմանը՝ «Պոնտոսի դահիճը», իր բարբարոսությունների համար Անկարայում մեծ գնահատանքի արժանացավ և Ազգային մեծ ժողովի դահիճում հայտարարեց. «Ես այս ուրքս ազգիս և հայրենիքիս սիրոյն համար զոհեցի և մինչև որ հեղինակները ծովը թափեմ, չպիտի նստիմ»⁴²⁸:

Նունասարանը 1922 թ. հուլիսի 29-ին դիմեց դաշնակիցներին խնդրելով թույլ տալ Կ. Պոլիսը գրավել, որպեսզի ի վերջո խաղաղության հաստատվի: Դրան հետևեց 25.000 զինվորի դուրսբերումը Ռոդոսար Սակայն դաշնակիցներն արգելեցին հունական բանակին զբաղեցնել Կ. Պոլիսը⁴²⁹: Օգտվելով դրանից և գրեթե ավարտելով Պոնտոսի հունաթափումը՝ քեմալականները 1922 թ. օգոստոսի 26-ին սկսեցին «մեծ

424 Alleged Turkish atrocities, "The Scotsman", 12 September, 1921, p. 7.
425 Villages fired by Kemalists – Inhabitants Reported to Have Been Burnt Alive "The Scotsman", 18 August, 1921, p.5.
426 700.000 Greeks Victims of Turks, "The New York Times", 10 July, 1921, p. 4.
427 Photiades K., նշվ. աշխ., էջ 33:
428 Նայկունի Պ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 44: 1912 թ. Բալկանյան պարերազմների ժամանակ Զրբը Զիլիսիեի մոտ բուլղարացիների հետ ընդհարման ժամանակ երեք ժնկից վիրավորվել էր, որի հետևանքով կաղ էր մնացել: Այդ պարտառով կրթ կոչում էին Թոփալ Օսման: «Գյակուրի» գնդակով իրեն հասցված վիրավորանքի համար քրիստոնյաների նկատմամբ վրեժով էր լցված:
429 Howard Harry N., նշվ. աշխ., էջ 267:

հարձակումը»: Թուրքական զորքերը կորեցին հույների պաշտպանության վերջին գիծը և հաջորդ օրվա վերջին առաջացան 50 կմ հարավ և 20-30 կմ արևելք: Ջարգացնելով հարձակումը՝ նրանք հետ վերցրին Քյութահիան, Էսքիշեհիրը, իսկ Դոմուլիինարի վճռորոշ ճակատամարտում (օգոստոսի 30) հաղթանակ փարան զեներալ Տրիկոպիսի խմբավորման դեմ, որն սրիսկված էր գերի հանձնվել իր զորքերի մնացորդների հետ (5.000 մարդ)⁴³⁰: Արդեն սեպտեմբերի 1-ին Մ. Քեմալն արտաբերեց իր հայրենի հրամանը թուրքական բանակին. «Զինվորներ, ձեր առաջին նպատակակետը Միջերկրականն է, առաջ»⁴³¹: Սեպտեմբերի 2-ին թուրքական զորքերը մտան Էսքիշեհիր, և հունական կառավարությունը խնդրեց Մեծ Թրիտանիային՝ զինադադար կնքելու միջնորդության համար, որը զոհեց կպահպանել հունական իշխանությունը Զմյուռնիայում⁴³²: Դրան հետևեց սեպտեմբերի 6-ին Բալքեսիրի և Բիլեջիկի, հաջորդ օրը՝ Այդընի, իսկ սեպտեմբերի 8-ին Մանիսայի գրավումը: Աթենքում կառավարությունը հրաժարական փվեց: Թուրքական հեծելազորը մտավ Զմյուռնիա սեպտեմբերի 9-ին, Մուդանիան ընկավ սեպտեմբերի 11-ին, և ամբողջ հունական դիվիզիան անձնաբեր էղավ:

Նունական զորքերի այս անկազմակերպ նահանջը, որը վերածվեց խլակական փախուստի, շար է քննարկվել պարամազիության մեջ: Խոսումնասիրողներին հարկապես հետաքրքրում է այն փաստը, թե Անկարայի մատուցներում կանգնած հունական բանակն ինչպես կարողացավ մի քանի ամիսների ընթացքում ոչ միայն մի շարք պարտություններ կրել, այլ նաև կորցնել Փոքր Ասիան: Ընդհանուր առմամբ դա պայմանավորված էր մի շարք համալիր գործոններով: Նախ քեմալական բանակն օգնություն էր ստանում Խորհրդային Ռուսաստանից, մինչդեռ հույներն օրեցօր ավելի էին զգում սննդամթերքի ու ռազմամթերքի պակաս: Ինչպես նշում է Զ. Նորթոնը, «Տարիներով հունական բանակն առանց բավարար սննդի և հագուստի պահել էր ռազմաճակատի երկար գիծը...»⁴³³: Դաշնակից տերությունների նահանջը Սևրի պայմանագրի սկզբունքներից և հարկապես Ֆրանսիայի՝ քեմալականների հետ գործարքի մեջ մղվելը ևս այն ժամանակ իր դերն ունեցավ: Խոսքը վերաբերում է 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Անկարայում ստորագրված Ֆրանս-թուրքական համաձայնագրին (Ֆրանկլին-Բույոն համաձայնագիր): Ի լրումն այլ

430 Kinross L., նշվ. աշխ., էջ 315:
431 Shaw Stanford J., Shaw Ezel Kural, նշվ. աշխ., էջ 362:
432 Նույն փեղում, էջ 363:
433 Horton G., նշվ. աշխ., էջ 93:

պայմանների՝ Ֆրանսիան Կիլիկիայում թուրքերին հանձնեց մեծաքանակ ռազմամթերք⁴³⁴: Կոստանդին արքայի վերադարձից հետո Բրիտանական կառավարության ոչ միանշանակ քաղաքականությունը շար լավ է նկարագրում այն ժամանակ գաղութների հարցերով նախարարի պաշտոնը զբաղեցնող Ու. Չերչիլը⁴³⁵: Ընդգծված թուրքամետ քաղաքականություն էր վարում 1919-1922 թթ. Թուրքիայում ԱՄՆ հանձնակապար ծովակալ Մարկ Լ. Բրիստոլը: Երբ 1922 թ. սեպտեմբերի 3-ին Ջ. Կորթոնը հեռագիր է ուղարկում Բրիստոլին Կ. Պոլիս, որում խնդրում է նրան հանուն մարդասիրության խնդրել Պետդեպարտամենտին, որ ԱՄՆ-ը միջամտի Անկարայում՝ թուրքական բանակի կողմից հույների հետապնդումը դադարեցնելու և Զմյուռնիայում աղետը կասեցնելու համար, հետևում է բացասական պատասխան⁴³⁶:

Հունական զորքերի խուճապահար նահանջի հետ միաժամանակ բազմահազար հույն բնակիչներ սկսեցին լքել իրենց բնակավայրերը՝ նահանջելով Զմյուռնիա: Արդեն 1922 թ. սեպտեմբերի 7-ին Զմյուռնիայի փողոցներում կար ոչ պակաս քան 150.000 անօթևան գաղթական⁴³⁷: Սեպտեմբերի 8-ին Զմյուռնիայից հեռացավ հունական բարձրագույն քաղաքացիական կառավարիչ Սպերդիադիսը, մինչ այդ քաղաքը լքել էին հունական զորքերը⁴³⁸: Հաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 9-ին՝ շաբաթ, անպաշտպան մնացած քաղաք մտնող քեմալական զորքերը Նուրեդդին փաշայի գլխավորությամբ⁴³⁹:

Թուրքերի՝ Զմյուռնիա մտնելուց հետո ամենաողբերգական դրվագներից էր Զմյուռնիայի միտրոպոլիտ Խրիստոստոմոսի սպանությունը, նրան չափազանց արտում էին քեմալականները⁴⁴⁰:

434 Pallis A. A., նշվ. աշխ., 111-112:

435 Churchill W., The World Crisis- The Aftermath, New York: Charles Scribner's Sons, 1929, p. 373 – 434 (chaps. 17-18).

436 Housepian M., նշվ. աշխ., էջ 96: Նույնը՝ Murat J., նշվ. աշխ., էջ 120-121:

437 Milton G., նշվ. աշխ., էջ 236:

438 Housepian M., նշվ. աշխ., էջ 99-100:

439 Այդ դեպքերը շար լավ նկարագրվում են հայ ակնապետի կողմից: Տես Մաքայան Դ., նշվ. աշխ., էջ 65-67:

440 Դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ դեռևս 1914 թվականին Խրիստոստոմոսը զբաղվել էր 120.000 հույն գաղթականների վիճակով՝ Կոստանդնուպոլսից հրավիրելով եվրոպական դիվանագետների և նրանց ուշադրությունը կենտրոնացնելով հույների նկատմամբ կատարված ոճիրների վրա: Ուշագրավ է այն փաստը, որ 1922 թ. օգոստոսի 25-ին Զմյուռնիայի կաթոլիկ արքեպիսկոպոսը Խրիստոստոմոսին նաև է առաջարկել՝ Զմյուռնիայից

Զմյուռնիայում քեմալականները նախ հարձակվում են հայկական թաղամասի վրա (Նայնոց): Բրիտանացի ակնապետ Ռ. Թրելուարի վկայությամբ Նուրեդդին փաշայի հրամանով նրանք տուն առ տուն փնտրում էին հայերին: Երեքշաբթի գիշերը (սեպտեմբերի 12 լույս 13) հագարավոր հայեր կոտորվեցին, իսկ նրանց մարմինները մնացին հողին յանձնված, որի հետևանքով հաջորդ օրը դիակների գարշահույն ահավոր էր, և շար շրջաններ դարձել էին անհասանելի⁴⁴¹:

Հայկականից հետո հերթը հունական և եվրոպական (ֆրանկների) թաղամասերին էր: Դեռևս քաղաքը գրավելուց առաջ քեմալականների սուրհանդակները փարաձեղ էին հունարենով գրված թռուցիկներ: Դրանցում նշվում էր, որ Անկարայի կառավարությունը չի կարող պատասխանատու լինել սպանությունների և ջարդերի համար⁴⁴²: Փաստորեն դրանով արդեն «նախագգուշացվում էր» սպասվող կոտորածների և աղետի մասին: Ուշագրավ է այն փաստը, որ անգամ հրդեհի պատասխանատվությունը թուրքերն իրենց վրա չէին վերցնում՝ համարելով դա հույների և հայերի

փախչելու համար և խնդրել է հեռանալ կործանման դատապարտված քաղաքից, իսկ նա հրաժարվել է՝ ասելով. «Ույն եկեղեցու ավանդույթը և հոգևորականի պարտականությունը թելադրում են համայնքի մոտ մնալ»: Իսկ մահվանից մի քանի օր առաջ՝ սեպտեմբերի 7-ին, Է. Վենիզելոսին գրած նամակից պարզ է դառնում, որ նա արդեն կանխագգացել է, թե ինչ է կատարվելու Զմյուռնիայի հետ. «Փորը Ասիայի հելլենականությունը իջնում է դժոխք, որից ոչ մի ուժ ի վիճակի չի լինելու բարձրացնել ու փրկել նրան»: Տես՝ Smith M. L., նշվ. աշխ., էջ 302: Մեկ այլ նամակում՝ օգոստոսի 31-ին ուղղված Կ. Պոլսի Տիեզերական պարրիարքին, նշում է. «Յուրաքանչյուրն էլ զգում է, որ ամենամեծ վրանգներն են կախված անբախտ թրիստոնյա բնակչության վրա երկրի ներքին շրջաններում և Զմյուռնիայում, որովհետև շար լավ հայտնի է, որ թուրքական բնակչությունը՝ քաղաքացիական և գյուղական, առանց որևէ բացառության, գինված է մինչև արամները... Այսպիսով, հույները ենթարկվելու են ջարդերի և բնաջնջման: Հարյուր հազարավոր հույներ կկործանվեն առանց նույնիսկ մի քանի օրվա և ժամվա ամենափոքր պաշտպանության, մինչդեռ եվրոպացիների միջամտությունը կարող է փրկել իրավիճակը»: Տես՝ Slain Archbishop foraw Massacre: Chrysostomos Sent Letters to Foreign Officials Predicting Smyrna Disaster, „The New York Times”, 24 September, 1922, p. 35.

441 Oeconomus L., The Martyrdom of Smyrna and Eastern Christendom, A File of Overwhelming Evidence, Denouncing the Misdeeds of the Turks in Asia Minor and Showing Their Responsibility for the Horrors of Smyrna, London: George Allen & Unwin Ltd., 1922, p. 79.

442 Kemal won't Insure Against Massacres, "The New York Times", 11 September, 1922, p. 3.

կազմակերպած սադրանքի արդյունք⁴⁴³, կամ էլ վերագրելով դա պարահականությանը: Սակայն կան օտարերկրացի ականաբեհների բազմաթիվ վկայություններ Զմյուռնիայում այդ օրերին կարարված ոճրագործության իսկական պարճառների վերաբերյալ: Այսպես, Ամերիկյան իգական վարժարանի ուսուցչուհի օրիորդ Մինի Միլը նշում է. «Ես իմ սեփական աչքերով րեսս մի թուրք սպայի՝ ձեռքին նավթի կամ բենզինի թիթեղյա փուփ, և մի քանի ըուպեից փունը կրակի մեջ էր»⁴⁴⁴: Բրիտանացի պարամբան և լրագրող Ա. Թոյնբեին հավաստիացնում է, որ թուրքական զորքերը դիմամարմինն հիմքերն այրել են յուրաքանչյուր փուն⁴⁴⁵: Բացի այդ պետք է հաշվի առնել, որ այրվեցին և կործանվեցին քաղաքի հայկական և հունական թաղամասերը, մինչդեռ թուրքականը մնաց անվնաս⁴⁴⁶:

Ընդհանուր առմամբ, քաղաքի այրված հարվածը ներառում էր հայկական, հունական և եվրոպական թաղամասերը, արևմուտքում՝ Բելլա Վիսպա փողոցի հարվածից (ծովափի մոտ) մինչև առևտրի փուն, հարավում՝ առևտրի փունից մինչև Բասմա-խանն երկաթուղային կայարան, արևելքում՝ Այդրնի երկաթգծից դեպի հյուսիս՝ մինչև ծխախոտի ֆարրիկա, իսկ հյուսիսում՝ Նաջի-փաշա, Մասուրդի և Բելլա վիսպա փողոցները մինչև ծովափ⁴⁴⁷:

1922 թ. սեպտեմբերի 16-ին թուրքերի հրամանով 18-45 տարեկան հույն և հայ տղամարդիկ հայտարարվեցին ռազմագերիներ. նրանք չպետք է հեռանային: Իսկ մնացած քրիստոնյա բնակչությունը նույն հրամանի համաձայն պետք է լքեր Թուրքիան մինչև հոկտեմբերի 1-ը⁴⁴⁸:

Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատուց կազմակերպության գործադիր քարտուղար Է. Ն. Բիերսթադը նշում է, որ մտաբերված հաշվարկներով 100.000 մարդ կտարվեց, 280.000-ը թշվեց ծովափ, իսկ 160.000-ը արտաքսվեց թուրքերի կողմից երկրի խորքերը, որոնց այլևս

«երբեք չդեսան»⁴⁴⁹: Ամերիկյան հյուպատոս Ջ. Նորթոնը, ով Զմյուռնիայում էր մինչև 1922 թ. սեպտեմբերի 13-ը, նշում էր, որ զոհերի թիվը կազմում էր 100-120 հազար: Ըստ նրա՝ միայն հայերից ոչնչացվեց 25.000 մարդ⁴⁵⁰: Սակայն հենց ինքը Նորթոնը ընդգծում է, որ դժվար է փայլ գոհերի ճշգրիտ թիվը:

Զմյուռնիայի կանանց հիվանդանոցի բժշկուհի Հարթեր Լավջոյի վկայությամբ ծովափին 1922 թ. սեպտեմբերի 24-ին կար գաղթականների ութ նավ: Նաջորդ օրը մի նավ ևս եկավ, բեռնվեց մարդկանցով և հետ գնաց: Սեպտեմբերի 26-ի գիշերը 19 նավ ժամանեց գաղթականների համար, և այդ ժամանակվանից սկսած՝ մեծաքանակ նավեր էին ամեն օր գալիս մինչև շաբաթվա վերջը: «Կարելի է ասել, որ այդ շաբաթը հայրնի կղառնա որպես Զմյուռնիայի դարարկման շաբաթ»⁴⁵¹:

Թուրքական ինքնաթիռները կտրում անցնում էին այդ վայրերը և վայր նետում թուրքիկներ, որոնցում ասվում էր՝ բոլորը պետք է 1922 թ. սեպտեմբերի 30-ին տարագրվեն պետության խորքերը՝ անկախ փարիքից և սևոցից, երեխա, կին թե տղամարդ լինելուց⁴⁵²:

Զմյուռնիայի հրդեհը 1922 թ. սեպտեմբերի 13-15-ին, դրան հետևած բնակչության բռնի տեղահանությունը և զանգվածային կոտորածներն իրենց պարզագույն իմաստով քրիստոնեական փարքի ներկայության վերջն էին Փոքր Ասիայում: Քաղաքը, որն ամենամեծ քրիստոնեական կենտրոնն էր Փոքր Ասիայում, և որը հաճախ թուրքերի կողմից անվանվում էր «գյավուր Իզմիր» իր քրիստոնեական լինելու համար, կործանվեց:

Նունական բանակի պարությունից և նահանջից ու Զմյուռնիայի

449 Bierstadt E. H., The Great Betrayal, A Survey of The Near East Problem, New York: Robert M. McBride and Company, 1924, p. 36.

450 Horton G., նշվ. աշխ., էջ 173-174:

451 Bierstadt E. H., նշվ. աշխ., էջ 39:

452 Այս դեպքերի կապակցությամբ Ջ. Նորթոնը գրում է. «Այս վերջին փրկարանը Զմյուռնիայի ծովափին ամբողջությամբ արտահայտում է թուրքերի սարանայական և մեթոդաբար իրականացված ծրագիրը: Զինվորներին թույլ էր տրված բավարարելու իրենց՝ արյան ծարավը, թալանելու ու բռնաբարելու՝ առաջինը ընկնելով հայերի վրա՝ սորթելով և այրելով նրանց ու իրենց ազատություն փրկող նրանց կանանց հետ: Բայց հույներին, որոնց նկատմամբ առկա էր ավելի խորն արելություն, վերապահված էր ավելի դանդաղ ու անշտապ մահ: Մի քանիսը, որ վերադառնում էին, պարմում էին սարսափելի պարմություններ: Որոշները գնդակահարվել էին կամ ոչնչացվել խմբերով: Բոլորը սովահար էին լինում և հազարներով մեռնում հիվանդությունից, հոգևածությունից և անպաշտպանվածությունից»: Տե՛ս Horton G., նշվ. աշխ., էջ 173-174:

443 Milton G., նշվ. աշխ., էջ 307:

444 Նույն տեղում, էջ 306:

445 Toynbee A. J., նշվ. աշխ., էջ 152:

446 Եվրոպական թաղամասը ևս արժանացավ նույն բախտին: Ներաբրբիր է, որ քաղաքի հրեական մասն անվնաս մնաց: Նրդեհի հետևանքով դադարեցին գոյություն ունենալ հայկական, ֆրանսիական և հունական եկեղեցիները, ֆրանսիական, բրիտանական, ամերիկյան, դանիական և գերմանական հյուպատոսարանները, Զմյուռնիայի թատրոնը, ֆրանսիական փողոցի հրաշալի խանութները, ինչպես նաև բազմաթիվ շինություններ: Տե՛ս Oeconomus L., նշվ. աշխ., էջ 136:

447 Smith M. L., նշվ. աշխ., էջ 310:

448 Murat J., նշվ. աշխ., էջ 155:

աղերից հետո Փոքր Ասիայի արևմտյան և հյուսիսարևմտյան շրջաններում մնացած հույները թուրքերի հետապնդումներից փրկվելու համար հեղհույները էին հունական գործերին: Այսպես, «The New York Times»-ը գրում էր, որ այն քիչ մարդիկ, որ փախել էին Դարդանեղից, Բիզայից և շրջակա վայրերից, հավասարիցնում էին, որ Բիզայի քրիստոնյա բնակչությունը կոտորվել էր թուրքական հրոսակախմբերի կողմից (շուրջ 900 անձ)⁴⁵³: Նաղթանակած քեմալականները 1922 թ. հոկտեմբերի 11-ին ստորագրեցին Մուդանիայի զինադադարը: Քեմալականները պահանջում էին իրենց թույլ տալ՝ գրավելու Կոստանդնուպոլիսը և արևելյան Թրակիան, բայց հաշվի առնելով այն փաստը, որ դաշնակիցներն այդ պահին ունեին միասնական դիրքորոշում, թուրքերն անկարող էին պնդել այդ պահանջի վրա:

Զինադադարի համաձայն հույները պետք է դուրս հանեին իրենց գործերը Թրակիայից՝ մինչև Մարիցա գետը՝ ներառելով անգամ Դեղեղաձոր (Ալեքսանդրոպոլիս)⁴⁵⁴: Նաշտրության բանակցությունները սկսվելու էին Լոզանում: Զինադադարից հետո մեծ թափ է ստանում Արևելյան Թրակիայի դափարկումը հույն բնակչությունից: Միայն զինադադարին հաջորդող օրը՝ 1922 թ. հոկտեմբերի 12-ին, Կ. Պոլսի հունական անձնագրային վարչությունից Նուստարան մուտքի արտոնագիր է ստանում 32.000 փախստական⁴⁵⁵: Իսկ մեկ շաբաթ անց՝ հոկտեմբերի 17-ին, Արևելյան Թրակիայի Ռոդոսպոլ գաղափից «Daily Telegraph»-ին ուղարկված հաղորդագրության մեջ հեղինակը նշում է. «Թրակիայի պարպումն սկսվեց քրիստոնյաների ահավոր խուճապով... Ես անցել եմ ամբողջ գյուղերով՝ առանց քրիստոնյա բնակչության... Միլիվրիում, որ մի փոքր նավահանգիստ էր և սպասարկում էր քսան գյուղի, դրությունը զարհուրելի էր: Երեք մասամբ լցված շոգենավ ծովեզերքից հեռու էին, և նավերը լցված փանում էին գաղթականներին և նրանց հագուստների կապոցները: Չորս հազար մարդ ծովափին նստել էին իրենց բեռների կողքին և համբերաբար սպասում էին իրենց հերթին՝ կապարելու հաջորդ քայլը դեպի ազատություն, և նրանք մտածում էին խուսափել կոտորածից: Քաղաքից դուրս մարդիկ սպասում էին՝ փրկվելու թուրքերի ժամանումը և ահազանգ տալու, որով գաղթականները, իմ համոզմամբ, բոլոր

կմտնեին ծովը՝ նախընտրելով ջրասույգ լինելը թուրքական սրից...»⁴⁵⁶: Նույնն էր վիճակը նաև Թրակիայի այլ շրջաններում: Թրակիայից քրիստոնյա հույների արտաքսումը 1919-1922 թթ. հակահունական արշավի վերջին դրվագներից էր: Պատերազմն ավարտվեց Նուստարանի պարտությամբ: Դա միաժամանակ Փոքր Ասիայի և արևելյան Թրակիայի հիլլենականության վերջն էր⁴⁵⁷:

Նույն գոհերի թիվը 1919-1922 թթ.: Նույն-թուրքական պատերազմի փարիններին Թուրքիայի հունաթափումը փրկելու ունեցավ առավել մեծ ծավալներով: Ընդհանուր առմամբ ավարտին հասցվեց երկիրը հույներից ազատելու քաղաքականությունը: Փոքր Ասիայում՝ հարկապես հունաշափ շրջաններում՝ Պոնտոսում և Էգեյան ծովի ափերին, հույն բնակչությունը գրեթե ամբողջությամբ ոչնչացվեց: Պոնտոսից փրկահանվածների ու կոտորվածների թիվը հասնում է շուրջ 100.000 մարդու: Այս թիվը նշվում է՝ հիմնվելով հերկայա աղբյուրների հաղորդած փրկվածությունների վրա՝ ա. ըստ հույն պարամբան Կ. Ֆոփիադիսի՝ այս շրջանում միայն Սևաստիայից Խարբերդ ճանապարհին կոտորվեց 30.000-80.000 հազար մարդ, իսկ շուրջ 15.000-ը գոհվեց Դիարբեքի ճանապարհին⁴⁵⁸, բ. հաշվի առնելով, որ Պոնտոսում հույն գոհերի թիվը կազմում է ավելի քան 350.000 մարդ⁴⁵⁹, իսկ մինչև 1919 թ., ըստ Տիեզերական պարիսպարանի, այս շրջանից արդեն փրկահանվել ու կոտորվել էր 257.019 մարդ⁴⁶⁰, ապա փարբերությունը ևս ստացվում է մոտ 100.000 մարդ:

Այս շրջանի գոհերի թվաքանակը հաշվելու գործում հաջորդ բարդությունը Զմյուռնիայի գոհերի թվաքանակի խնդիրն է: Արդեն նշվել է, որ ըստ Զ. Նորթոնի և Բիերսթադտի՝ գոհերի թիվը 1922 թ. սեպտեմբեր ամսին փափանկում էր 100-120 հազարի միջև: Սակայն Զմյուռնիայում եղել են նաև այլ վայրերից հանգրվանած մեծ քանակությամբ հույներ: Զմյուռնիայի դեպքերը հիմնավոր հետազոտած Մ. Նովսեփյանը նշում է, որ անգամ կոպիտ հաշվարկներով այդ օրերին այդպիսի եղել է առնվազն 400.000 քրիստոնյա՝ փրկացիներ ու փախստականներ⁴⁶¹, ուստի գոհերի թիվն անկասկած ավելի է եղել: Նամենարական ցեղասպանագիտության անվանի ներկայացուցիչ Ռուսնելը, համադրելով գոյություն ունեցող փաս-

453 Report That 900 Christians Were Massacred in Biga, "The New York Times", September 27 1922, p. 1.

454 Մուդանիայի զինադադարի տեքստը՝ Mears E. G., Modern Turkey. New York, Macmillan, 1924, pp. 658-659: Մեջբերումն արված է ըստ՝ Howard H., նշվ աշխ., էջ 272-273:

455 Bierstadt E. H., նշվ. աշխ., էջ 52:

456 Oeconomus L., նշվ. աշխ., էջ 204:

457 Ողբերգական այդ իրադարձությունները հունական պարամագրության մեջ որակվում են որպես «Փոքրասիական աղեր»:

458 Photiades K., նշվ. աշխ., էջ 36:

459 Նույն փրկում, էջ 6:

460 René Puaux, նշվ. աշխ., էջ 8:

461 Housepian M., նշվ. աշխ., էջ 190:

2.3. Նայ-հունական համագործակցության փորձերը (XX դարի առաջին քառորդ)

Օսմանյան փրկապետության փակ գրնվող քրիստոնյա երկու ժողովուրդների՝ հայերի և հույների՝ սուլթանական բռնափրկության դեմ համագործակցության վաղ օրինակները հասնում են 17-րդ դար⁴⁶⁷: 18-րդ դարի երկրորդ կեսին համագործակցության անհրաժեշտությունը գիտակցեց նաև նոր ժամանակներում հունական ազգային-ազատագրական պայքարի առաջամարտիկ Ռիզաս Ֆերեոս Վելեսպինյիսը (1757-1798): Բոցաշունչ «Ռազմական երգ»-ում, որը նաև ազատագրական պայքարի ծրագիր էր, նա գրում է. «Բուլղարներ, ալբանացիներ, հայեր և հույներ, սևեր ու սպիտակներ, միահամուռ ավյունով ազատության համար սուր կապեք»⁴⁶⁸: Իսկ 1821 թ. սկսած՝ հույների ազատագրական պայքարը գլխավորած «Ֆիլիկի Էթերիա» գաղտնի կազմակերպությանն անդամագրվել են նաև հայեր, ովքեր այդ ապստամբության նպաստավորելիքի հետ էին կապում հայ ժողովրդի ազատագրությունը⁴⁶⁹:

Նայ-հունական համագործակցության նոր շրջան է սկսվում 1890-ական թթ. արդուլիսմիդյան «գուլումի» փարիներին: 1890 թ. հուլիսին Գում Գափուի ցույցից հետո Նունասարան են անցնում հայ փախստականների բազմաթիվ խմբեր: Կ. Պոլսից Աթենք է փեղափոխվում նաև Ննչակյան կուսակցության կենտրոնական վարչությունը և հնչակյան նշանավոր գործիչներ Ռուբեն Խանազարյանը, Միհրան Տամարյանը: Նրանք կապ են հաստատում հույն ազգայնականների հետ, իսկ Ննչակյան կուսակցությունը պաշտոնապես միանում է «հռչակավոր Արևելյան դաշնակցությանը (Անաբոլիքի Օմոսպոնդիա - Confederation Orientale), որը կազմված էր մակեդոնական, ալբանական և կրեթական հույն հեղափոխական մասնախմբերից»⁴⁷⁰: Դրա նպատակը թուրքական

467 Կրեթեի պատերազմի ընթացքում (1645-1669) բաղիշեցի Մահպետի Մուրադի գործունեությունը դրա վառ ապացույցն է: Նա կարևոր գործունեություն ծավալեց ֆրանսիական արքունիքում՝ վստահեցնելով Լյուդովիկոս 14-րդին, որ Օսմանյան կայսրության հայերն ու հույներն օգնության փրամադրման դեպքում կթոթափեն թուրքական լուծը: Տե՛ս Անասյան Ն., Նայ-հունական ազատագրական պայքարի մի էջ Կանդիայի պատերազմի շրջանից (XVII դար), ՆՍՄ ԳԱ «Տեղեկագիր» հասարակական գիտությունների, 1954, թիվ 3, էջ 95:

468 Բարթիկյան Ն. Մ., Նունական «Տիդրա» հանրագիտարանը Նայասարանի և հայերի մասին, Պատմա - բանասիրական հանդես, 1981, թիվ 2, էջ 290:

469 Նույն փեղում:

470 Կոկինոս Պ., Նունահայ գաղութի պատմությունից (1918-1927), Երևան: ՆՍՄԳ ԳԱ հրատ., 1965, էջ 11:

բռնափրկության դեմ միասնաբար հանդես գալն էր:

Արևմտահայերի՝ 1895-1896 թթ. ջարդերի ժամանակ զգալի թվով հայ գաղթականներ ապաստան գտան Նունասարանում, որոնց հետ միասին այնպեղ էր հասել նաև հայ մեծ երգիծաբան Երվանդ Օրբանը, ով Աթենքում հրատարակվող «Միություն» ամսաթերթի խմբագիրն էր⁴⁷¹: 1896 թ. սկսված կրեթական ապստամբության և 1897 թ. բռնկված հույն-թուրքական պատերազմի ժամանակ հայ ժողովուրդը որոշեց օգնության ձեռք մեկնել հույներին: Դեռևս Զեյթունի ապստամբությանը մասնակցող և արքասահմանում գրնվող իրենց ընկերներին հնչակյանները փեղեկացրել էին, որ պատրաստ լինեն և առաջին կոչով մեկնեն Նունասարան՝ մարտնչելու: Այդ ընթացքում Ավերիս Նազարբեկյանը մեկնում է Փարիզ՝ ընդհանուր խորհրդակցության: Անհրաժեշտ էր հաշվի առնել նաև Նուբար Փաշայի դիրքորոշումը: Վերջինիս կարծիքով՝ հայերն առայժմ պետք է սպասողական դիրք գրավեին, չչտապեին և սպասեին «ղեպերի լիակատար զարգացմանը»⁴⁷²:

Այնուամենայնիվ 1897 թ. հույն-թուրքական պատերազմի ժամանակ Նունասարանի փարածքում Ննչակյան կուսակցությունը կազմակերպում է 600 հոգուց բաղկացած հայ կամավորների մի խումբ՝ խմբապետ Նշան Միրաբջյանի հրամանատարությամբ, որն ակտիվ մասնակցություն է ունենում պատերազմական գործողություններին և պարզևարվում հունական բանակի հրամանատարության կողմից⁴⁷³:

Նայ և հույն ժողովուրդների համատեղ պայքարելու ձգտումը լայնորեն դրսևորվեց նաև Բալկանյան պատերազմների ժամանակ: Նայրնի է, որ Առաջին Բալկանյան պատերազմի ժամանակ բուլղարական բանակի կազմում թուրքերի դեմ մարտնչում էր հայկական մի զորամիավորում («Նայկական վաշտ») Անդրանիկի և Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ: «Նայկական վաշտը» մասնակցեց բազմաթիվ հունական բնակավայրերի ազատագրությանը: Իսկ մինչև Երկրորդ պատերազմի սկսվելը զորամասն ինքնակազմալուծվում է՝ չցանկանալով մասնակցել հունական բանակի դեմ մղված ռազմական գործողություններին: Անգամ օսմանյան և բուլղարական բանակներ զորակոչված հայ զինվորները հարյուրներով անցնում էին հունական բանակի կողմը: Միայն Մալոնիկում 1913 թ.

471 Նույն փեղում, էջ 13:

472 Մապահ-Գիլեան Ս., Պարասխանաբունները, Փրավիտես: ՄԴ Ննչ. կուս. Ամերիկ. շրջ. գործ. հանձն., 1916, էջ 177:

473 Կոկինոս Պ., նշվ. աշխ., էջ 14:

հասարակությունը էր հույների կողմն անցած 700-800 հայ զինվոր⁴⁷⁴:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի փրկյալներին Օսմանյան կայսրության փարաձուլում գրեթե զուգահեռաբար իրականացվում էր երկու ժողովուրդների զանգվածային կոտորածների և արտաքսումների քաղաքականություն: Երկու բախտակից ազգերը, փետնելով և հասկանալով իրենց դրության ընդհանրությունը, ելքը փնտսելու համագործակցության մեջ: Շարժվալներում նրանք օգնում էին միմյանց կամ հանդես էին գալիս միասնաբար:

Այն վայրերում, որտեղ հայ և հույն բնակչությունն ապրել է հարևանությամբ, 1915-1923 թթ. Նայոց ցեղասպանության ժամանակ փրկել են ունեցել համափրկ ինքնապաշտպանության բազմաթիվ դեպքեր: Դա դրսևորվել է Տրապիզոնում, Մամսունում և այլ վայրերում: 1916-1922 թթ. այդ շրջաններում կազմվել են հայ-հունական միացյալ մարտախմբեր: Նախկին շահական է Ջանիքի լեռներում (Ամիսոսի և Մամսունի միջև) հայկական հայդուկային մարտախմբերի մղած երկարատև գոյամարտի որի ընթացքում 1916 թ. նոյեմբերին, ծանր կորուստների գնով փրկվել և ռուսական բանակի կողմից գրավված փարաձուլ է փոխադրվել մոտ 200 հույն ընդհանր⁴⁷⁵:

Հույները ևս իրենց հերթին հնարավորության սահմաններում օգնում էին հայերին՝ թուրքական յաթաղանից փրկվելու համար: Բազմաթիվ հայեր Մեծ եղեռնի փրկյալներին ապաստան գտան հույների փրկում, հայ երեխաներ էլ՝ հունական Ուղղափառ եկեղեցու հասարակություններում⁴⁷⁶: Այս առումով հարկապես աչքի ընկալ Տրապիզոնի հույն միտրոպոլիտի, ով 1915 թ. փրկեց 200 հայ տղայի և նրանց փրկավորեց որբանոցներում⁴⁷⁷: Նրա շնորհիվ նաև 150 հայ աղջիկ փրկավորվեց հունական ընդհանրներում Մակայն թուրքական կառավարությունը, փրկելու համար այդ մասին, զինվորականների միջոցով նրանց դուրս բերեց իրենց թաքստոցներից, բոլորը բռնաբարվեցին կամ խողխողվեցին, ոմանք՝ նույնիսկ բացեիրաց

474 Ραμαζιάν Σ., Ιστορία των Άρμενο - Έλληνικών στρατιωτικών σχέσεων και συνεργασίας, Αθήνα, 2010, σελ. 143.

475 Նույն փրկում, էջ 145:

476 Hassiotis I., "The Armenian Genocide and the Greeks: Response and Records (1915-1923)", The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics (ed. R. Hovhannisyan), New York: St. Martin's Press, 1992, p. 130.

477 Պատյի Ն., Սարապի երկրին մեջ: Նահապակ Նայասարան /Թարգմ./ Միքայել Շամսանճեան/ Կ. Պոլիս: Տպագր. Յ. Ասատրյան և որդիք, 1919, էջ 30-31:

փողոցի մեջ՝ հենց միտրոպոլիտի դռան առջև⁴⁷⁸:

Միտրոպոլիտը կատարեց հայանպասք այլ քայլեր ևս: Երբ ջարդերից հետո Տրապիզոնի հայերի գույքը հանվեց հրապարակային աճուրդի, ինչպես դա եղել էր Կարինում, իթթիհադականներին, ապա մյուս թուրքերին վաճառելուց հետո թույլ փրկեց, որ հույները ևս մասնակցեն գնումներին, սակայն միտրոպոլիտն արգելեց հույներին գնել հայերի իրերը⁴⁷⁹:

Առաջին աշխարհամարտի փրկյալներին հայ և հույն ժողովուրդների բարեկամությունը մեկ անգամ ևս դրսևորվեց՝ կապված Նունասպանում հայ գաղթականների զինվորագրման խնդրի հետ: Տեղի հայկական համայնքի ներկայացուցիչները դիմում են Է. Վենիզելոսին՝ խնդրելով նրան, որ հայ գաղթականները հույն գաղթականների նման չզինվորագրվեն հունական բանակ: Վենիզելոսը, լսելով հայ պատվիրակների խնդրանքը, ասում է. «Նայ ազգը շարժալ կը ճանչնամ եւ միշտ հետեւած եմ անոր կրած անբանելի չարչարանքներուն, որ կը կատարուէին թրքական բարբարոս կառավարութեան ձեռքով, սիսդեմադիկ կերպով: Ահա՛, անցեալ փարուայ փրկահանութիւնը եւ ջարդերը, որ գերագանցեց այս ամէնը: Քաջ գիտեմ այն հոգեկան վիշտը զոր ամէն հայ կը կրէ իր մէջ: Այսօր, մեր սրացած լիակալար փրկելութեանց համաձայն, մէկ միլիոն հայեր փրկահանուած եւ ջարդուած են: Ուստի, իմ «Առժամեայ Կառավարութեան» մէջ գրնուող հայերը, ամէն գնով, պիտի պաշտպանուին, վարահ եղէք եւ հայ հասարակութեան բարեւեներս հաղորդեցէք»⁴⁸⁰: Վենիզելոսի միջնորդությամբ, իսկապես, Պատերազմական նախարարությունը հարուկ հրաման է իջեցնում, որի համաձայն գաղթական հայերն ազատվում են զինվորական ծառայությունից:

Այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ համագործակցության փորձերը մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտը կրում էին «մասնավոր բնույթ» և հանդես գալիս առանձին դրվագներով: Միայն Օսմանյան կայսրության պարտությունից հետո իրական հնարավորություններ սրելովեցին հարաբերություններ հաստատելու և զարգացնելու ուղղությամբ: Այս շրջանում հայ-հունական համագործակցության առաջին քայլերը⁴⁸¹ ձեռնարկվեցին 1918 թ. սեպտեմբերին Աթենքի փոքրաթիվ հայ-

478 Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան: Նայասարան, 1991, էջ 543:

479 Պատյի Ն., նշվ. աշխ., էջ 32:

480 Մակարեան Ա., Յուշագիրք Թրակիոյ եւ Մակեդոնիոյ հայ գաղութներու, Սիլանիկ: Տպ. «Նորիզոն» օրաթերթի, 1929, էջ 105:

481 Ա. Ուլունյանը հայ-հունական համագործակցությունը բաժանում է երեք

կական գաղութի (շուրջ 300 հոգի) ղեկավարության կողմից: Նրանք շփման մեջ մտնում էին «խռոչներ և փայտերի» դաշինքի հետ՝ հույն-հայկական լիզա ստեղծելու համար: Երկու պետությունների կառավարություններն սկսեցին ուղիներ փնտրել ընդհանուր գործողությունների համար: Հունական խորհրդարանն իր հիացմունքն արտահայտեց «հայ ազգի վերածնության» պայքարի համար և համոզմունք հայտնեց, որ Հունաստանը Հաշտության վեհաժողովում կպահանջի հայ ժողովրդի արդարացի բաղձանքների վերջնական ճանաչումն ու սրբագործումը⁴⁸²: Եվ իսկապես, 1919 թ. փետրվարի 3-ին և 4-ին Փարիզի վեհաժողովում Հունական խնդիրներ կայացնելիս վարչապետ Է. Վենիզելոսը բարձրացրեց նաև Հայկական հարցը: Ըստ Վենիզելոսի՝ «Հայկական հարցը հնարավոր կլինի լուծել միայն վիստոյան սկզբունքների «լայն և մեծահոգի մեկնաբանությամբ» և, այդպիսով, դադարեցնել այն ժողովրդի փառապանքները, որը պատերազմի ընթացքում ջարդերի պատճառով կորցրեց ավելի քան մեկ միլիոն մարդ»⁴⁸³:

Հունական խորհրդարանի՝ Հայաստանին աջակցելու պայքարակամությունն արտահայտվեց նաև հունական արքա Ալեքսանդրի՝ Պողոս Նուբարին ուղղված հաղորդագրության և Հայաստանի անկախությունը ճանաչելու մեջ⁴⁸⁴: Փաստորեն, Հունաստանը դարձավ նաև առաջին պետություններից մեկը, որը ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետությունը:

1918 թ. աշնանը սերտ համագործակցություն սկսվեց Կ. Պոլսի երկու՝ Հայկական և Հունական պարտիաբարանների միջև: Հարկապես կարևոր էր, որ երկու եկեղեցիների ներկայացուցիչների՝ Գ. Չոնետսի և Դավթյանի համարեղ հայտարարությամբ որոշում ընդունվեց ստեղծել միասնական կոմիտե, որը պետք է զբաղվեր տեղահանված հայերի և հույների վերադարձի հարցերով: Բացի այդ որոշվեց, որ հայերը պետք է օժանդակեին հույներին Թրակիայի, Կ. Պոլսի, Նիկոմեդիայի սանջակի, Բրուսայի և Այդրնի վիլայեթների պահանջարկիության հարցերում, իսկ իր հերթին հունական կողմը երաշխավորում էր իր աջակցությունն Արևմտյան

փուլի՝ 1. 1918 թ. սեպտեմբեր-դեկտեմբեր, 2. 1919 թ. հունվար-1919 թ. աշուն, 3. 1919 թ. աշուն-1920 թ.: Տե՛ս Улуян Ар., К истории Армяно-Греческих отношений в 1918-1919 гг., Историко-филологический журнал, 1987, N4, Ереван: Изд. Акад. Наук. Арм. ССР, с. 230-233.

482 Հովհաննիսյան Ռ. Գ., Հայաստանի Հանրապետություն, Հափոր I. Առաջին փուլին, 1918-1919 (ՏՏ ԳԱԱ Պարմ. ինստ., Խմբ.՝ Ա. Խառատյան), Եր.: Տիգրան Մեծ, 2005, էջ 299:

483 Նույն տեղում, էջ 299:

484 Улуян Ар., К истории Армяно-Греческих . . . , с. 230.

Հայաստանի վեց վիլայեթների վերադարձման հարցում (Մեքսսարիա, Խարբերդ, Էրզրում, Դիարբեքիր, Բիթլիս, Վան և ելք դեպի ծով Ադանայի հարվածով)⁴⁸⁵:

1919 թ. ընթացքում շարունակվեց հայ-հունական հարաբերությունների բնականոն զարգացումը, սակայն կային որոշ «անհարթություններ»՝ կապված Պոնտոսի խնդրի հետ: Հունաստանի վարչապետ Է. Վենիզելոսը համաձայնել էր, որ Տրապիզոնի վիլայեթն ընդգրկվի Հայաստանի մեջ: Եվ իրոք, 1919 թ. փետրվարի 3-ին և 4-ին Փարիզի հաշտության վեհաժողովում հունական պահանջը ներկայացնելիս նա ընդգծեց, որ Տրապիզոնի նահանգը պետք է ընդգրկվի Հայաստանի կազմի մեջ, չնայած որ այնտեղ հույները շատ ավելի են հայերից, սակայն Պոնտոսի հույն ազգաբնակչության համար, անկասկած, կապահովվեր իրավահավասարության և ինքնավար զարգացման իրավունք⁴⁸⁶:

1919 թ. փետրվարի 12-ին հայկական երկու պարվիրակությունների կազմած միացյալ հուշագրում նշվում էր. «Տրապիզոնի վիլայեթում, որ եղել է նախկին Պոնտոսյան թագավորության մայրաքաղաքը, հույների թիվն ավելի է հայերից, բայց Տրապիզոնի նավահանգիստն ամբողջ Բարձր Հայքի միակ կարևոր ելքն է դեպի Սև ծով: Հունաստանն աջ չունի այդ վիլայեթի վրա, որ շատ հեռու է այն գլխավոր կենտրոններից, որոնց նա պահանջում է ժողովուրդների իրավունքի հիման վրա, և կատարյալ համաձայնությամբ հելլեն կառավարության հետ, որ այդ հարցում երևան հանեց կատարյալ հավասարակշռության մի լայն հոգի, որը չենք կարող չգնահատել, պահանջում ենք հայկական պետությանը կցել Տրապիզոնի նահանգի մի մասը: Նրա հույն ազգաբնակչությունը կարող է վստահ լինել, որ հայկական վարչությունը նրան կապահովի իր կրոնի և լեզվի հանդեպ հարգանքը՝ ռեդայության և համահավասար արդարության ռեժիմի փակ:

Մյուս կողմից պետք է հայտարարենք, որ Հունաստանին փրվելիք շրջանների հայերն էլ իրենց կողմից վստահության և ուղղամտության նույն ոգով են ընդունելու հելլեն կառավարության փակ իրենց ստանալիք դրությունը»⁴⁸⁷:

Սակայն շուրջով պարզ է դառնում, որ Պոնտոսի խնդրի կարգավորման նման փարբերակը բուն Հունաստանում որոշ ընդդիմության է հանդի-

485 Hassiotis I. K., "Shared Illusion: Greek-Armenian Co-operation . . .", 1985, p. 144. Տե՛ս նաև՝ Улуян Ар., К истории Армяно-Греческих . . . , с. 230.

486 Հովհաննիսյան Ռ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 304:

487 Հայկական հարցը Հաշտության կոնֆերանսի առաջ, Հայոց ցեղասպանության պարմության և պարմագրության հարցեր, թիվ 5, 2002, էջ 159:

պում այն հույն քաղաքական գործիչների կողմից, ովքեր կողմնակից էին անկախ հունական «Պոնտոսի պետության» սրբեղծմանը: Սակայն Վենիզելոսի դիրքորոշումն ամենևին էլ հասարակ հայասիրություն չէր: Բնականաբար, նրա համար առաջնայինը հույն ժողովրդի շահերն էին: Սակայն Վենիզելոսի լայնախոհությունը և քաղաքական հեռադեմությունը հնարավորություն էին տալիս նրան հասկանալու, որ հայ-հունական փարածքային ցանկացած հակասությունը կուժեղացներ երկու պետությունների վրա դաշնակիցների ճնշումը, որից կշահեր Թուրքիան, իսկ կտուժեին և՛ հույները, և՛ հայերը:

Այնուամենայնիվ, Պոնտոսում տեղի հույները նպատակ ունեին սրբեղծել անկախ պետություն: Նրանք ևս կազմում են պարզապես կոնկրետություն, որը Փարիզի հաշտության վեհաժողովին հուշագիր է ուղղում⁴⁸⁸:

Պոնտոսի հույները, վստահ լինելով Ղունաստանի օժանդակության և մեծ տերությունների՝ իրենց նկատմամբ բռնելիք նպատակներ դիրքորոշման վրա, դեմ էին Արևմտյան Ղայաստանի հետ միասին Թուրքիայից անջատվելուն: Սա պայմանավորված էր այն երկյուղով, որ այդ պարագայում նրանք «կկլանվեին» հայերի կողմից⁴⁸⁹: Նման մտավախություն սկզբում ուներ նաև գնդապետ Դ. Կաթենուփիսը, ում Է. Վենիզելոսը հանձնարարել էր զբաղվել Պոնտոսի հարցով⁴⁹⁰: Կաթենուփիսը ևս ընդգծում էր, որ Պոնտոսի հայրենասերները հիմնականում Պոնտոսից հեռու գտնվելով և առկա իրադրությանն անտեղյակ, պաշտպանելու ելան իրենց հայրենիքի իրավունքները⁴⁹¹: Եվ իրոք, ազատագրական շարժումը գլխավորում էին հայրենասեր, սակայն մեծ քաղաքականությունից և դիվանագիտությունից

488 [National Delegation of the Euxine Pontus], Memorandum submitted to the Peace Conference, Manchester: Norbury, Natzio & Co. Ltd., 1919.

489 Ղունական արխիվային փաստաթղթեր հայ-հունական հարաբերությունների մասին Առաջին Հանրապետության շրջանում (1918-1920), թագմանություն հունարենից Ն. Բարթիկյանի, Երևան: Նեղինակային հրատ., 1998, էջ 114-121:

490 Գնդապետ Կաթենուփիսը Պոնտոսի հարցի զարգացումը բաժանում է երեք փուլի: Առաջին շրջանում Պոնտոսի ազատագրումը կապվում էր Թուրքիայից Ղայաստանի հետ միասին անջատվելուն: Երկրորդ փուլում Ղունաստանի փարածքում ապրող պոնտոսի հույների զինվորագրումն էր և դիմումը մեծ տերություններին Պոնտոսի մանդատը վերցնելու համար, քանի որ հունական կառավարությունը չէր կարող Պոնտոսը Ղունաստանին միացնելու հարց բարձրացնել: Երրորդ փուլն արդեն ընդգրկում էր Ղայաստանի հետ համագործակցությունը: Տե՛ս Ղունական արխիվային փաստաթղթեր հայ-հունական... էջ 32-34:

491 Նույն տեղում, էջ 117:

հեռու մարդիկ, ովքեր ձգտելով ավելի հայրենասեր երևալ, հաճախ լավ չէին հասկանում իրականությունը:

1919 թ. աշնանը Ղայաստանի հետ բանակցություններ սկսեց Կովկասում Ղունաստանի դիվանագիտական առաքելությունը գլխավորող Ի. Մրավրիդակիսը: Նրա առջև դրված էր խնդիր՝ իմանալ Ղայաստանի կառավարության դիրքորոշումը երկու հարցում. ա) մի քանի հունական գյուղերի ազգաբնակչության՝ Ղունաստան գաղթելու և բ) հունական զորամասերի կազմակերպման վերաբերյալ⁴⁹²: Նա ցանկանում էր թույլ չտալ Ղայաստանի հույների գաղթը Ղունաստան և հասնել նրան, որ հույներին հայկական բանակ չգորակոչեին. հույներից կազմվեին հունական հատուկ զորամասեր, որին, ըստ Մրավրիդակիսի, դեմ էր գեներալ Փիրումյանը⁴⁹³: Մրավրիդակիսը նպատակ ուներ սրբեղծվելիք հունական զորամասերն օգտագործել ընդհանուր թշնամու՝ քեմալականների դեմ: Ղայաստանը, ըստ Մրավրիդակիսի, անդրկովկասյան մյուս հանրապետությունների համեմատ ուներ բոլոր առավելություններն այդ հարցում (ա) միևնույն ճակատում ընդհանուր թշնամու առկայություն, բ) աշխարհագրական դիրք, որտեղ միանում է Փոքր Ասիան Կովկասի հետ, գ) հոռի հույն բնակչություն, որը կարող է ծառայել «որպես աբաղձ» և այլն), և նրան հարկացվում էր կենտրոնական դեր⁴⁹⁴:

1920 թ. հունվարին Երևան է ժամանում նաև միտրոպոլիտ Խրիստանթոսը (Ֆիլիպիդես (1882-1949)՝ Տրապիզոնի վերջին միտրոպոլիտը (1913-1923): Ղայաստանի կառավարության հետ բանակցությունների ժամանակ Խրիստանթոսը հայտնեց, որ Փարիզի վեհաժողովում իրենք բարձրացրել են Պոնտոսի անկախ պետություն սրբեղծելու հարցը, որն ընդգրկելու է Մինոպ-Ռիզե գիծը՝ Պոնտոսի լեռնաշղթայի ու Սև ծովի միջև ընկած փարածքը, և ունենալու է 1.2 միլիոն բնակչություն, որից մահմեդական՝ 0.8 մլն., հույն՝ 0.3 մլն., հայ՝ 70.000 հոգի: Բանակցությունների ժամանակ քննարկվում էր Պոնտոսի կարգավիճակի հարցը: Պոնտոսցիները գիտակցում էին, որ առանց հայերի հետ միասնաբար գործելու այդ հարցում հաջողության հասնելու հնարավորություն չունեն: Միավորման հասնելու համար գործադրելի էին համարվում թե՛ դիվանագիտական միջոցները, թե՛ զենքը: Դա նշանակում էր, որ Փարիզի վեհաժողովում հայ և հույն պարզապես իրավունքները գործելու էին համարել, իսկ եթե հարցը դրական

492 ՆԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 357(II), թ. 183:

493 Նույն տեղում:

494 Ղունական արխիվային փաստաթղթեր հայ-հունական..., էջ 17:

լուծում չստանալու, դիմելու էին համապետական գործողությունների⁴⁹⁵։ Նայաստանի կառավարությունը գրավ, որ անհրաժեշտ է «խուսափել սահմանային հարցից», Պոնտոսը Նայաստանի հանրապետության մեջ մտնելու դաշնակցային կարգավիճակով, այդ մասին գրավոր պատասխան տալ միտոսպոլիտին ու նաև պարավիտություն ուղարկել՝ մասնակցելու քրապիզոնցիների՝ Բաթումում կայանալիք համագումարին⁴⁹⁶։

Ի վերջո, բանակցությունների արդյունքում Նայաստանի կառավարության նախագահի (Ալ. Խաչիսյան) և Խրիստանոսի ստորագրությամբ նամակներ ուղարկվեցին Նունաստանի կառավարության նախագահ Է. Վենիզելոսին ու Խաղաղության վեհաժողովում Նայաստանի ու Պոնտոսի պարավիտություններին։ Դրանցում մասնավորապես նշվում էր.

«1) (Երկու երկրները - Գ. Վ.) խնդրում են Խաղաղության կոնֆերանսի մանդատում փերությունը հնարավորին չափ շուտ դաշնակցային գործեր ուղարկել, որոնք ի վիճակի կլինեն կասեցնելու բոլշևիկների անխուսափելի առաջխաղացումը։

2) Նելլենական կառավարությունը նույն կերպ վարվի՝ օգնելու համար Պոնտոսի հույներին, ովքեր հայերի հետ համաձայնության են եկել, որ ակելած գործերը կառաջանան դեպի Երզնկա և Էրզրում, ընդդիմակայելու թուրքական կանոնավոր գործին, իսկ հայկական բանակը կաշխարհի կանգնեցնել բոլշևիկների հնարավոր առաջխաղացումը Կովկասում։

3) Խնդրում են Նելլենական կառավարությանը, որ Նունաստանից անհապաղ մարդիկ և ռազմամթերք առաքվեն՝ համալրելու հայկական բանակը»⁴⁹⁷։

Ի կարարումն այդ խնդրանքի՝ շուտով «Էլեֆթերիա» առևտրական շոգենավով Նունաստանից բերվում են «Գրա» մակնիշի 10.000 հրացան և 4 միլիոն փամփուշտ։ Բացի այդ հունական բանակի գլխավոր հրամանավար Լեոնիդաս Պարասկևոպոլոսի կողմից 1920 թ. սեպտեմբերի 16-ի հրամանագրով «Պարտերագմական խաչ» 2-րդ աստիճանի շքանշան է շնորհվում ազգային հերոս Անդրանիկ Օզանյանին⁴⁹⁸։

Փարիզում Վենիզելոսը մշտապես փերություններ էր հաղորդում Պողոս Նուբարին և Ավ. Ահարոնյանին դաշնակիցների՝ Գերագույն խորհրդում փերի ունեցող քննարկումների մասին և խորհուրդներ փոխա

495 ՆԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 182, թ. 1:

496 ՆԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 259, թ. 1:

497 ՆԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 182, թ. 16:

498 Ραμαζιάν Σ., նշվ. աշխ., էջ 170-173:

հայկական հարցերի պաշտպանության վերաբերյալ։ Միաժամանակ հունական կառավարությունը երախտագիտության մեծ զգացում ուներ դաշնակցական պարավիտակ Միքայել Վարանդյանի՝ Սոցիալիստական 2-րդ Ինտերնացիոնալի ժամանակ հնչեցրած ելույթի համար, որն արդարացնում էր Զմյուռնիան հունական զինված ուժերի կողմից քրաղեցնելը և Փոքր Ասիայում հույների նպատակները⁴⁹⁹։

1920 թ. օգոստոսի 10-ին Սևրի պայմանագրի ստորագրումը երկու ժողովուրդների իղձերի իրականացումն էր։ Նայերին և հույներին բաժին հասած երկարադր հալածանքներից, զրկանքներից ու ցեղասպանությունից հետո կարծես արդարացի լուծում էր տրվում նրանց ազգային ձգտումներին։ Այդ ժամանակ Նունաստան է այցելում Ալեքսանդր Խաչիսյանը և հանդիպումներ ունենում վարչապետ Է. Վենիզելոսի և արտաքին գործերի նախարար Նիկոլաոս Պոլիտիսի, ինչպես նաև Աթենքի ու Զմյուռնիայի հայ համայնքների հետ։ Նունաստանում սկսում է գործել Նայաստանի դիվանագիտական առաքելությունը, որի գործառույթներն սկզբում իրականացնում էին Նունաստանի խորհրդարանի պատգամավոր Գևորգ Փափազյանը և դեսպանապան գործակալարար Նարություն Գրլըճյանը։ Շուտով Նունաստանում Նայաստանի դեսպան է նշանակվում Տիգրան Չայանը։ Իր հերթին Նունաստանի կառավարությունը դիվանագիտական առաքելություն է հիմնում Երևանում՝ առաջին դեսպան նշանակելով Իրաննիս Պապասին⁵⁰⁰։

Սակայն Նայաստանի առաջին հանրապետության անկումից և խորհրդայնացումից հետո Նայաստանն արդեն չէր կարող առանձին արտաքին քաղաքականություն իրականացնել, քանզի Խորհրդային Ռուսաստանն ուներ ընդգծված թուրքամետ կողմնորոշում։ Չնայած պետական մակարդակի համագործակցությունը դադարեց, այնուամենայնիվ 1919թ. սկսած և մինչև 1922թ. շարունակվող հույն-թուրքական պատերազմի փարիներին մեծ թվով հայեր մարտնչում էին հունական բանակի կազմում։ Այս շրջանում ակտիվ գործունեություն է ծավալում գորավար Թորգոմը (Արսեն-Արշակ-Խարիպոն Նազաշյան)։ Նա Նունաստանի արքա Կոստանդինից 1920 թ. վերջին արտոնություն էր ստացել հայկական մի գորամասի՝ «Նայկական լեզեոնի» («Αρμενική Λεγεώνα») կազմակերպության համար։ Շուտով Նայկական լեզեոնի շարքերում կռվողների թիվը

499 Ованнисян Р. Г., Международные отношения Республики Армения, 1918 – 1920 гг. (Пер. с англ. Г. Г. Махмурия); Институт истории НАН Армении. – Ер.: Тигран Мец, 2007, с. 630.

500 Ραμαζιάν Σ., նշվ. աշխ., էջ 174-177:

հասնում է 1.700 հոգու⁵⁰¹: 1922 թ. դրությամբ արդեն հայ կամավորական զորքերի թիվը հասնում էր 2.500-ի, որից 1.500-ը գործում էր Մազենսիա - Աֆիոն-Կարահիսարի և Էսքիշեհիրի տեղամասերում, 1.000-ը՝ Բրուսայի շրջանում⁵⁰²: Այս տվյալները չեն ներառում հունական բանակի կազմում ծառայող առանձին հայ սպաներին ու զինվորներին: Զորավար Թորգոմր մեծ դերակատարություն ունեցավ ռազմական գործողությունների գոտում հայտնված մեծաթիվ հույն և հայ ազգաբնակչության պաշտպանության գործում: Արդեն հունական բանակի նահանջի ժամանակ, երբ հունական հրամանատարությունը հրաման է տալիս լուծարել լեգեոնը, Թորգոմր իր պատասխանում՝ ուղղված գեներալ-լեյտենանտ Գեորգիոս Խաձիանտարիսին, անգամ հրաժարվում է կատարել հրամանը և խնդրում թույլ տալ շարունակելու իրենց գործողությունները և «գոհվելու հանուն Նունաստրանի և Նայաստրանի»⁵⁰³: Զմյուռնիայի աղետից հետո գորավար Թորգոմր Նայկական լեգեոնի հետ անցնում է Զիոս կղզի, ապա՝ Աթենք:

Նույն-թուրքական պատերազմի տարիներին աչքի ընկան բազմաթիվ այլ հայ ռազմական գործիչներ (Նաջի Օնիկ Ազատյան, Գրիգոր Վարյան և այլք), որոնցից առանձնանում էր Արամ Կայծակը (Արամ Թերզյան) իր ջոկատով, որը հայտնի էր որպես «5-րդ անկախ հայ կամավորական խումբ»՝ կազմված Նաճընի և Կիլիկիայի այլ վայրերից սերող հայ մարտիկներից: Զոկատը մասնակցել է Մազենսիայի ու Աֆիոն-Կարահիսարի ճակատներում մղված մարտերին⁵⁰⁴:

Թուրքական ուժերի՝ Զմյուռնիա մտնելուց հետո էլ՝ 1922 թ. սեպտեմբերի 9-12-ը, տեղացի հայերի մի խումբ Արսեն Չավուշի, Բյուզանդ ճամբազյանի և այլոց ղեկավարությամբ դիմում է հերոսական ինքնապաշտպանության, փրկում բազմաթիվ հայերի ու հույների կյանքեր, վերջում էլ կարողանում հասնել հունական և օտարերկրյա նավերին ու տեղափոխվել Նունաստրան⁵⁰⁵:

Նույն-թուրքական պատերազմի ավարտից և հատկապես Լոզանի պայմանագրից հետո իրավիճակը փոխվեց: Ամբողջ Փոքր Ասիան և Արևմտյան Նայաստրանը հիմնականում զրկվեցին հայ և հույն բնակչությունից, որոնցից պահպանվեցին միայն առանձին բեկորներ: Նայ-հունական համագործակցությունն այս փուլում ավարտվեց:

501 Ραμαζιάν Σ., նշվ. աշխ., էջ 200-201:

502 Նույն տեղում, էջ 208-209:

503 Նույն տեղում, էջ 214-215:

504 Նույն տեղում, էջ 206-207:

505 Ραμαζιάν Σ., էջ 222-223:

Անփոփելով պետք է նշել, որ հայ-հունական համագործակցությունն իր առջև դրված խնդիրներով կարելի է բաժանել հետևյալ փուլերի.

ա) 17-րդ դարից սկսած մինչև 19-րդ դարի վերջը: Այս փուլում գիտակցվեց և զարգացվեց երկու ժողովուրդների փոխգործակցության անհրաժեշտությունը: Այն հիմնականում դրսևորվում էր հունական ազգային-ազատագրական շարժումներին հայերի ակտիվ մասնակցությամբ: Նպատակը երկու ժողովուրդների ազատագրական ուժերի միավորումն էր և օսմանյան լծի թոթափումը:

բ) 19-րդ դարի վերջից մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը (1914 թ.): Կապեր են ստեղծվում հայկական և հունական հեղափոխական կազմակերպությունների միջև, մշակվում համատեղ գործողությունների նախագծեր: Իսկ Բալկանյան պատերազմների ժամանակ հայերը մասնակցում են պատերազմական գործողություններին և հանդես գալիս հունանպաստ դիրքորոշմամբ:

գ) Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներ (1914-1918 թթ.): Բազմաթիվ վայրերում հայերն ու հույները հանդես են գալիս միասնաբար, դիմագրավում թուրք ջարդարարներին: Օգնում և օժանդակում են միմյանց, փրկում մեկը մյուսի կյանքը: Նամագործակցությունն այս փուլում կարելի է բնորոշել որպես ինքնապաշտպանական միասնական ճակատի կազմակերպման փորձ:

դ) Մուդրոսի զինադադարից մինչև Նայաստրանի Նանրապետության անկումը (1918 - 1920 թթ.): Այս փուլն առանձնանում է մյուսներից նրանով, որ համագործակցությունը հիմնականում տեղի էր ունենում ամենաբարձր՝ պետական մակարդակով: Ակտիվ դիվանագիտական հարաբերություններ են հաստատվում Նունաստրանի և Նայաստրանի միջև: Խաղաղության վեհաժողովին ներկայացվելիք պահանջների հետ կապված՝ լուրջ բանակցություններ են տեղի ունենում հայկական և հունական կողմերի միջև: Փարիզում երկու պարավիրակությունները հանդես էին գալիս համերաշխ՝ համագործակցելով միմյանց հետ:

ե) Նույն-թուրքական պատերազմի տարիներ (հատկապես՝ 1920-1922 թթ.): Նայկական կամավորական զորախմբերն ակտիվ մասնակցություն են ունենում պատերազմական գործողություններին: Նայկական ուժերի կողմից բազմաթիվ հույներ և հայեր փրկվում են քեմալականների բռնություններից:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

**ՆՈՒՆԱԿԱՆ ՆԱԲՅՈՒՆ ԼՈՋԱՆԻ ՎԵՆԱԺՈՂՈՎՈՒՄ:
ՆԱՅԵՐԻ ԵՎ ՆՈՒՅՆԵՐԻ ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ
ՏԵՂԱՎՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ
ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԸՆԴՀԱՆՐԱՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ
ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

**3.1. Լոզանի վեհաժողովում սպորազբված «Թուրքիայի և Նու-
նաստանի միջև բնակչության փոխանակման վերաբերյալ»
պայմանագիրը և դրա հետևանքները**

Նույն-թուրքական պատերազմի ավարտից և Մուդանիայի գիտադադարից կարճ ժամանակ անց՝ 1922 թ. նոյեմբերին, Լոզանում սկսվեցին հաշտության բանակցությունները: Որոշվեց, որ բնարկման ենթակա հարցերը պետք է ընդգրկվեն երեք հանձնաժողովների օրակարգում.

1. Սահմանային և ռազմական, ինչպես նաև նեղուցների կարգավիճակի հարցերով հանձնաժողով,
2. Թուրքիայում օտարերկրացիների և փոքրամասնությունների կարգավիճակի հարցերով հանձնաժողով,
3. Ֆինանսական, տնտեսական, նավահանգիստների ու երկաթգծերի և առողջապահության հարցերով հանձնաժողով:

Նունական կողմի համար ամենակարևորը հույն-թուրքական սահմանի, Թուրքիայում մնացած հույն բնակչության և Կոստանդուպոլսի Տիեզերական պատրիարքարանի հարցերն էին: Սերի պայմանագրով Նունաստանին տրված փարածքները զավթել էին քեմալականները 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պատերազմի ընթացքում, իսկ այդ փարածքներում մնացած հույների, ինչպես նաև հայերի համար սրեղծվել էր աղետալի վիճակ:

Քննարկումների առաջին փուլում՝ սկսած 1922 թ. նոյեմբերի 22-ից, արծարծվում էր Թրակիայի ու նրա սահմանների հարցը: Թուրքիան ներկայացնող Իսմեթ փաշան (Ինոնյու) պահանջում էր Թրակիայի սահմանները փարածել Սև ծովից մինչև Մարիցայի գետաբերանը՝ վերջապահելով 1913 թ. Կոստանդուպոլսի պայմանագիրը⁵⁰⁶: Անգամ Արևմտյան

506 Պայմանագրի համաձայն Էնոս-Միդիա գիծը պահպանվեց, բայց «կորսվեց» դեպի հյուսիս՝ Սև ծովի ուղղությամբ և դեպի արևմուտք՝ Մարիցա գետի վրայով

Թրակիայի համար պահանջում էր հանրաքվե⁵⁰⁷: Իսմեթ փաշայի ներկայացրած պահանջների դեմ վճռականորեն հանդես եկավ հունական պարվիրությունը: Է. Վենիզելուսը, հանգամանորեն շարադրելով իր երկրի տեսակետը, մասնավորապես նշեց, որ Նունաստանը չէ, որ սկսել է պատերազմը. ագրեսիան եկել է հակառակ կողմից, որ Նունաստանը պահանջում է Արևելյան Թրակիան, Զմյուռնիան իր շրջակայքով, որովհետև համոզված է, որ իր պահանջները համապատասխանում են այն սկզբունքներին, որոնց համար պայքարել են դաշնակիցները: Եվ իրոք, այս փարածքներում թուրքերն ամեն դեպքում չեն կազմել մեծամասնություն մինչև Բալկանյան պատերազմների (1912-1913) ավարտը: Իր ելույթի ընթացքում նա, պաշտպանելով հայրենակիցների շահերը, չնոռացավ նաև հայ ժողովրդի արդարացի պահանջները: Այսպես, Փոքր Ասիայի նկատմամբ հույների պահանջի «անհեթեթությունը» ցույց տալու համար թուրքական պարվիրության կողմից հաճախ էր մեջբերվում Փոքր Ասիայի միասնականության գաղափարը: Որպես հակափաստարկ՝ Վենիզելուսը նշում էր, որ «Փոքր Ասիան շարավելի մեծ է, քան Բալկանյան թերակղզին՝ Դանուբից հարավ: Ինչո՞ւ է հնարավոր մի քանի պետություն հիմնել Բալկանյան թերակղզում, և ինչո՞ւ չի կարելի ձևավորել երեք պետություն Փոքր Ասիայում. հայկականը՝ արևելքում, հունականը՝ արևմուտքում, և թուրքականը՝ մնացած մասում»⁵⁰⁸: Լոզանում պայմանագրի համաձայն Նունաստանը կորցրեց Արևելյան Թրակիան՝ Ադրիանապոլսով, սակայն Նունաստանին մնաց Մարիցա գետից արևմուտք ընկած հատվածը՝ Արևմտյան Թրակիան⁵⁰⁹:

Տարածքային հարցերից կարևոր էր նաև Էգեյան ծովի արևելյան շրջանի կղզիների կարգավիճակի վերջնական հստակեցումը: Եվս մեկ անգամ հաստատվեց այդ կղզիների անցումը Նունաստանին՝ բացառությամբ Իմբրոս և Տենեդոս կղզիների, որոնք թողնվեցին թուրքական գերիշխանության տակ: Նշված երկու կղզիները չէին ներառվելու նաև Թուրքիայի և Նունաստանի միջև բնակչության փոխանակման

պնակես, որ Թուրքիան ձեռք բերեց ոչ միայն Ադրիանապոլիսը, այլ նաև Քըրք Քիլիսեն և Դեմոսիական: Բուլղարացիները ոչ միայն հանձնեցին Դեղեաղան փանող երկաթուղին, այլ նաև իրենց միակ նավահանգիստը Էգեյան ծովում, որն անցավ Նունաստանին:

507 Lausanne Conference on Near East Affairs 1922 – 1923. Records of Proceedings and Draft Terms of Peace, London, 1923, p. 21.

508 Նույն տեղում, էջ 24:

509 Նույն տեղում, էջ 687:

պայմանագրի մեջ⁵¹⁰: Նաջորդ հողվածն անդրադառնում էր Դոդեկանեսյան կղզիներին, որոնք մնացին իրավական գերիշխանություն տակ⁵¹¹:

Նունական պարվիրակությանն առավել դժվարին ու պարասխանաբար պայքար էր սպասվում Թուրքիայի տարածքում մնացած հույն բնակչության հարցի՝ քննարկման ընթացքում: Թուրքական պարվիրակության ղեկավար Իսմեթ Ինոնյուն բանակցությունների ընթացքում հաստատականորեն պնդում էր Թուրքիայի տարածքից մնացած հույների դուրսբերման անհրաժեշտության վրա: Սա թուրքական պարվիրակության կարևորագույն խնդիրն էր: Որպես հարցի լավագույն գիտակ՝ նորվեզացի նշանավոր բնեռախույզ Ֆրիտյոֆ Նանսենը, ով Ազգերի լիգայի ռազմագերիների և փախստականների հարցերով գլխավոր հանձնակատարն էր և չքի էր ընկել իր մարդասիրական վերաբերմունքով ինչպես հայերի, այնպես էլ հույների նկատմամբ, 1922 թ. դեկտեմբերի 1-ին՝ 8-րդ նիստին, հրավիրվեց զեկույցով հանդես գալու համար:

Մինչ այդ Նանսենը եղել էր Թուրքիայում և լավ ուսումնասիրել էր հիմնահարցը: Իր զեկույցում ներկայացնելով իրավիճակը և ընդգծելով, որ ցանկացած միջոցառում պետք է իրականացվի՝ հաշվի առնելով բոլոր նրբությունները, ներկաների ուշադրությունը հրավիրեց հետևյալ հարցերի վրա.

ա) Արդյոք պայմանագիրը պետք է հիմնվի հարկադիր, թե՛ կամավոր «Էմիգրացիայի» սկզբունքի վրա,

բ) Ո՞րն է դրա կիրառման տարածքը,

գ) Ինչպիսի՞ն պետք է լինի փախստականների հարցերի կարգավորման հանձնաժողովը կամ կյանքում դրա կիրառման մեխանիզմը⁵¹²:

Պայմանագիր ստորագրելու անհրաժեշտությունը պնդում էր թուրքական կողմը: Դրան գումարվեց նաև թուրքերի պահանջը՝ հեռացնել Տիեզերական պարբերությունը Կոստանդնուպոլսից: Այս հարցը թուրքական պարվիրակության կողմից բարձրացվեց 1922 թ. դեկտեմբերի 13-ի նիստում: Այն սերտորեն կապված էր Կ. Պոլսի հույն բնակչության խնդրի հետ: Դրան վերաբերող հիմնական քննարկումներն ընթացան 1923 թ. հունվարի 10-ին: Բրիտանական կողմը, այս հարցում մեծ վճռականություն դրսևորելով, հանդես եկավ հայտարարությամբ, որ չի համաձայնի Պարբերությունը Կ. Պոլսից տեղափոխելու ցանկացած

առաջարկի հետ⁵¹³: Թուրքերը ստիպված էին զիջել: Չնայած դրան՝ կրկին դրսևորեցին համատություն և մեկ անգամ ևս ձևականորեն պահանջեցին Պարբերության տեղափոխումը Կ. Պոլսից: Որպես իրենց պահանջի հիմնավորում՝ թուրքերը նշում էին, որ Պարբերությանը Թուրքիայում միշտ դրսևորել է քաղաքական ակտիվություն և շարունակելու է նույն կերպ: Նրանք փորձեցին նաև ուշադրություն հրավիրել այն «թշնամական» վերաբերմունքի վրա, որ որդեգրվել էր Պարբերությանի կողմից վերջին պարբերազմի ընթացքում և համոզմունք հայտնեցին, որ նրա մնալը Կ. Պոլսում առիթ կտա հետագա կոնֆլիկտների, ուստի առաջարկում էին Պարբերության ստիպալարը տեղափոխել Աթոս լեռ և այդպեղից տարածել իր հոգևոր իշխանությունն ուղղափառ աշխարհի վրա⁵¹⁴:

Նունական պարվիրակությունը պնդեց, որպեսզի Պարբերությունը մնա Կ. Պոլսում, ու եթե նույնիսկ նրան ստիպեն թողնել քաղաքը, ընդմիշտ կպահի Կ. Պոլսի պարբերք և արքեպիսկոպոս տիրոջը: Ի վերջո հունական կողմը հասավ նրան, որ Պարբերքը մնաց Կ. Պոլսում: Այս հարցում վճռորոշ նշանակություն ունեցավ մեծ տերությունների դիրքորոշումը: Բանն այն է, որ պարբերքը Թուրքիայում հույն ժողովրդի փաստացի առաջնորդն էր: Գաղտնիք չէ, որ թուրքերը ձգտում էին ազատվել Կ. Պոլսի հույն բնակչությունից, ինչի հետ մեծ տերությունները չէին կարող համաձայնվել: Զրկել Կոստանդնուպոլսի գործունյա ու հարուստ հույն բնակչությունից՝ կնշանակել այդ կարևոր հանգուցակետի տնտեսական կյանքը կատարելապես կաթվածահար անել. բանկերը մեծ մասամբ հույների ձեռքում էին, կամ այնպեղ հույն անձնակազմ էր աշխատում: Դա չէր համապատասխանում եվրոպական պետությունների շահերին⁵¹⁵: Ուստի Պարբերության մնալը մեծապես ձեռնարկ էր նաև նրանց:

Նույն-թուրքական պայմանագրի կնքման և դրան հարկադիր բնույթ տալու վրա հաստատականորեն պնդում էր Իսմեթ փաշան՝ սպառնալով հակառակ դեպքում չջարունակել բանակցությունները⁵¹⁶: Առաջին հայացքից կարող է թվալ, որ այս պայմանագիրը հունական դիվանագիտության խոշոր ձախողումներից էր: Սակայն համադրելով

513 Lausanne Conference on Near East Affairs..., p. 335.

514 Նույն տեղում, էջ 336:

515 Նանսեն Ֆ., Խաբված ժողովուրդ, Ազգերի ընկերակցության գլխավոր հանձնակատարի հետազոտական ճանապարհորդությունը Վրաստան և Նայաստան, Երևան, 2009, էջ 30:

516 Ladas S., The Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey, New York: The Macmillan Company, 1932, p. 340-342.

510 Նույն տեղում, էջ 692:

511 Դոդեկանեսյան կղզիները Իտալիայի կողմից Նունաստանին վերադարձվեցին 1947 թ. Փարիզի պայմանագրով:

512 Lausanne Conference on Near East Affairs..., p. 113-117.

փաստերը և դիտարկելով այն իրավիճակը, որ փորում էր դրա ստորագրմանը նախընթաց մի քանի ամիսների ընթացքում, պարզ է դառնում, որ պայմանագրի ստորագրումը հույների կողմից թերևս հնարավոր փարբերակներից (դրանք շարք չէին) «ամենահարմարն» էր: Նախ 1919-1922 թթ. հույն - թուրքական պատերազմում հույների պարտությունը էականորեն բարդացրել էր Ղունասարանի միջազգային դրությունը: Այնուհետև պատերազմի ողջ ընթացքում քննալականները ծրագրված շարունակում էին թուրքահպատակ հույների՝ երիտթուրքերի կողմից սկսված կոտորածների քաղաքականությունը: Բացի այդ դաշնակիցների երկդիմի քաղաքականությունը ևս զգալիորեն ուժեղացրել էր Թուրքիայի դիրքերը⁵¹⁷: Թուրքիայում մնացած հույն բնակչության համար սրեղծվել էր աղետալի իրավիճակ: Թուրքերի՝ Զմյուռնիա մարտնչուց հետո՝ 1922 թ. սեպտեմբերի 16-ին, Մուստաֆա Զեմալի հրամանով 18-45 տարեկան հույն և հայ տղամարդիկ հայտարարվեցին ռազմագերիներ՝ նրանց թույլ չտրվելու հեռանալ Փոքր Ասիայից: Իսկ մնացած ազգաբնակչությունը նույն հրամանի համաձայն պետք է լքեր Թուրքիան մինչև հոկտեմբերի 1-ը: Իրավիճակի մասին պատկերացում կազմելու համար բնութագրական է ամերիկյան շահերը Զմյուռնիայի շրջանում պաշտպանող ԱՄՆ-ի բանակի կապիտան Ն. Պաուելի զեկուցագիրը՝ ուղղված ծովակալ Մ. Բրիստոլիին (ԱՄՆ-ի գերագույն հանձնակատարը Թուրքիայում 1919-1927 թթ.), որտեղ նշվում է. «Թուրքերը հստակ հայտարարել են, որ եթե այս մարդիկ ուղարկվեն երկրի խորքերը, ապա կսպանվեն: Եթե դուք ուզում եք ինչ-որ բան անել փախստականների համար, ուղարկեք նավեր և նրանց այսպետից փարբերեք»⁵¹⁸:

Իրականում մինչև պայմանագրի ստորագրումը 1922 թ. դեկտեմբերի դրությամբ երկրից «արտագաղթել էր» մնացած հույն բնակչության մեծամասնությունը: Այսպես կոչված փոխանակման պայմանագրի ստորագրումից առաջ արդեն, ըստ Զեյնս Բարթոնի, 1922 թ. ընթացքում ավելի քան 1.000.000-ը դուրս էր եկել երկրից: Դրան գումարելով նաև 1923 թվականը՝ նա նշում է, որ 1.400.000 մարդ տեղափոխվեց Ղունասարան⁵¹⁹: Մեկ այլ տվյալի համաձայն՝ 1.250.000 հույն և 100.000

517 Բնութագրական օրինակներ են 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին ֆրանս-թուրքական համաձայնագիրը Անգորայում (Անկարայում) կամ 1922 թ. ամռանը Թրակիայում հունական զորքերի՝ դեպի Կ. Պոլիս առաջխաղացման կասեցումը դաշնակիցների կողմից:

518 Murat J., նշվ. աշխ., էջ 155:

519 Barton J., նշվ. աշխ., էջ 161 և 165:

հայ «լցվեցին» Ղունասարան, որից միայն 1/5-ը կարողացավ տեղավորվել: Նրանք մեկ երրորդով ավելացրին Ղունասարանի նախապատերազմյան բնակչությունը⁵²⁰: Փաստորեն մինչև պայմանագրի ստորագրումն արդեն 1.000.000-1.200.000⁵²¹ մարդ «լքել» էր Թուրքիան:

Նաշվի առնելով այս ամենը՝ ակնհայտ է դառնում, որ Է. Վենիզելուսը կանգնած էր կատարված փաստի առաջ. նրա խնդիրն էր արդեն պաշտպանել Թուրքիայում մնացած ոչ մեծաթիվ հայրենակիցներին: Վենիզելուսին ընդդիմադիր քաղաքական ուժերը սուր քննադատության ենթարկեցին նրան այդ պայմանագիրը ստորագրելու համար: Մակայն հեղափոխում Պիրեյի քաղաքապետարանի թափրոնում կայացած իր նախընտրական ելույթում նա շարք դիպուկ է նկարագրել դրա էությունը և այն պայմանները, որոնք ստիպել են ստորագրել. «(...) Այժմ անհրաժեշտ է երկու խոսքով բացատրել, թե ինչ էր այդ Փոխանակման Պայմանագիրը: Այն կոչվում է Պայմանագիր՝ «Թուրքիայի և Ղունասարանի բնակչության փոխանակման վերաբերյալ»: Պայմանագրի այս անվանումը կեղծ է: Խոսքը բոլորովին բնակչության փոխանակման մասին չէ: Թուրքիան այն պահին, երբ ստորագրվեց Պայմանագիրը, արդեն իր տարածքից վճռել էր մոտավորապես մեկ միլիոն փախստականների: Փոքր Ասիայի լեռներում դեռևս թափառում էին հարյուր ութսուն հազար ևս, որոնք չկարողացան իջնել դեպի ծովափները, քանի որ թուրքական պատնեշը չէր թողնում, և որոնք, եթե այս Պայմանագիրը չստորագրվեր, կմնային սարերում և սովամահ կլինեին, քանի որ Թուրքիան, ցանկանալով ոչնչացնել բրիտանական փարբեր, չէր թողնի, որ նրանք հեռանային: Այսպիսով, այս Պայմանագրի միջոցով որոշեցինք այս հայրենակիցների ճակատագիրը և հաջողեցրինք փրկել նրանց, քանի որ երբ Թուրքիան տեսավ, որ բոլորը պիտի մուտք գործեն Ղունասարան, թողեց, որ գան:

Մեկ այլ բան էլ արեցի. փրկեցի Կ. Պոլսի հունական բնակչությունը, որն ուզում էի փրկել, հիմնականում ոչ թե այլ քաղաքական մրցից ելնելով, այլ որովհետև ցանկանում էի՝ ստրկացած հունական բնակչության դժբախտությունը հնարավորինս նվազ չափեր ստանա, քանի որ եթե անմիջապես ավելանային մնացած փախստականներին նաև Կ. Պոլսի հույները, ավելի շարք կվարանգվեին՝ չկարողանալով դիմագրավել այն խնդիրները, որոնք պիտի առաջացնեին այսքան փախստական ժողովրդի կուրակումը:

Եթե այն ժամանակ լսեի փախստական ժողովրդի դեմագոգներին

520 Housepian M., նշվ. աշխ., էջ 219:

521 Walker Chr. J., նշվ. աշխ., էջ 350:

և ասեի. շատ լավ, սահմանափակվեմ հունաստանի և Թուրքիայի միջև խաղաղության պայմանագրով, քանի որ համարում եմ, որ ես դավաճանում եմ նրանց շահերին և վաճառում նրանց, ուրեմն թողնեմ նրանց: Ո՛րը կլինեք հետևանքը: Ներկանքը կլինեք այն, որ Փոքր Ասիայի սարերում մտրավորապես 200.000 հայրենակիցներ կբնաջնջվեին, և բնակչությունը, որը հունաստան կգար, շատ ավելին կլինեք: Ու՛ր պիտի գնային մարդիկ այդ պահին, եթե չկարողանայի հեռացնել հունաստանից մուսուլմաններին: Քանի որ Պայմանագիրը ըստ էության պիտի հետևյալ անվանումը կրեր՝ «Թուրքիայից հունական տարրի վտարման պայմանագիր, որով Թուրքիան ստանձնում է պարտականությունը հունական տարածքից վերցնել [թուրք] հայրենակիցներին, հունաստանի հպատակներին»:

Սա է, ըստ էության, Փոխանակման պայմանագրի իմաստը: Չէին կարող առաջ տանել Պայմանագրի իսկական անվանումը, որովհետև Թուրքիան չէր ընդունի և որոշեցինք անվանել այն Փոխանակման պայմանագիր (...)»⁵²²:

Ի վերջո 1923թ. հունվարի 30-ին այդ պայմանագիրը ստորագրվեց: Պայմանագրի հենց 1-ին հոդվածում ամրագրվում էր, որ «պետք է տեղի ունենա հարկադիր փոխանակում Թուրքիայի տարածքում ապրող Թուրքիայի քաղաքացի հույն ուղղափառների և հունաստանի տարածքում ապրող հունաստանի քաղաքացի մահմեդականների միջև: Առանց թուրքական կամ հունական կառավարությունների թույլտվության այդ մարդիկ չպետք է վերադառնան՝ Թուրքիայում կամ հունաստանում բնակվելու համար»: Ինչպես երևում է, փոխանակման հարկադիր բնույթը սահմանվում է հենց առաջին հոդվածում: Երկրորդ հոդվածի համաձայն՝ «Ներկայ անձերը չպետք է ներառվեն հոդված 1-ում նշված փոխանակման մեջ. ա) Կոստանդնուպոլսի բնակիչ հույները, բ) Արևմտյան Թրակիայի բնակիչ մահմեդականները:

Բոլոր այն հույները, ովքեր արդեն հաստատվել էին 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ից առաջ Կոստանդնուպոլսի քաղաքի պրեֆեկտուրայի տարածքում՝ 1912թ. հաստատված օրենքով, պետք է համարվեն Կոստանդնուպոլսի բնակիչներ: Բոլոր մահմեդականները, ովքեր հաստատվել են 1913 թ. Բուխարեստի պայմանագրով հաստատված սահմանից արևելք, համարվում էին Արևմտյան Թրակիայի բնակիչներ»: 3-րդ հոդվածի համաձայն՝ «Բոլոր հույները և մահմեդականները, ովքեր սկսած 1912 թ. հոկտեմբերի 18-ից թողել են տարածքները, որոնց հունական և թուրքական բնակչությունը համապատասխանաբար փոխանակվել է,

522 Ակցողլու Յ., նշվ. աշխ., էջ 110-111:

պետք է համարվեն հոդված 1-ի մեջ ներառվածներ: Այս պայմանագրի «Էմիգրանտներ» եզրը ներառում է բոլոր ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց, որոնց պարտադրվել է արտագաղթել կամ արտագաղթել են՝ սկսած 1912 թ. հոկտեմբերի 18-ից»⁵²³: Հաջորդ հոդվածներում անդրադարձ է կատարվում փոխանակման ենթակա բնակչության շարժական և անշարժ գույքին, նրանց տեղափոխման պայմաններին և այլն: Մասնավորապես, 8-րդ հոդվածի համաձայն՝ նրանք կարող էին իրենց հետ ազատ տեղափոխել շարժական գույքը՝ առանց դրա համար որևէ արտահանման կամ ներմուծման տուրք վճարելու: 11-րդ հոդվածի համաձայն՝ ստեղծվելու էր փախստականների վերաբնակեցման հարցերով միջազգային հանձնաժողով՝ բաղկացած չորս անդամներից⁵²⁴: Հանձնաժողովի չորս անդամներից մեկը ամերիկացի էր, մեկը՝ բրիտանացի, երկուսը՝ հույն: Ամերիկյան նախկին դեսպան Ն. Մորգենթաուն դարձավ այս հանձնաժողովի նախագահը⁵²⁵: 1923թ. սեպտեմբերի 29-ին հունաստանը և Ազգերի լիգան ստորագրեցին արձանագրություն Փախստականների հարցերի կարգավորման (վերաբնակեցման) հանձնաժողով (Refugee Settlement Commission՝ RSC) ստեղծելու մասին:

Լոզանի կոնֆերանսն ավարտվեց 1923թ. հուլիսի 24-ին, իսկ բնակչության փոխանակման հույն-թուրքական պայմանագիրը հունաստանում վավերացվեց 1923թ. օգոստոսի 25-ին:

Ինչպես նշվեց, մինչև բուն պայմանագրի ստորագրումը Թուրքիայից հունաստան էր գաղթել 1.000.000-1.250.000 մարդ: Պայմանագիրը ստորագրելուց հետո արդեն Թուրքիայից հունաստան գաղթածների իրական թիվը, ըստ հիշյալ հանձնաժողովի պաշտոնական տվյալների, կազմում էր 189.916 մարդ, իսկ հունաստանից Թուրքիա գաղթողների թիվը՝ 355.635 մարդ: Մեկ այլ տվյալի համաձայն՝ փախստականների թիվը համապատասխանաբար 192.356 և 354.647 էր⁵²⁶:

Հունական կառավարության տվյալների համաձայն՝ 1923թ. մարտի 1-ի դրությամբ հունաստանում փախստականների թիվը կազմում էր 1.150.000 մարդ: Այն ներառում էր 1920-1921թթ. «ժամանած» գաղթականներին, ովքեր մինչև այդ պահն օժանդակություն էին ստանում հունական

523 Lausanne Conference on Near East Affairs..., p. 817-818.

524 Նույն տեղում, էջ 819-823:

525 Morgenthau H., I was sent to Athens, New York: Doubleday, Doran & Co., 1929, p. 8.

526 Crossing the Aegean, an Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey, (Edited by Renée Hirschon), New York—Oxford: Berghahn Books, 2006, p. 14.

կառավարությունից: Այդ թվի մեջ էին մտնում նաև Ռուսաստանից եկած հույները: Այն չի ներառում գործարար, փարբեր մասնագիտություն ունեցող բազմահազար մարդկանց Կոստանդնուպոլսից, Ջնյունիայից և այլ վայրերից, ովքեր ունեին միջոցներ և ոչ միայն բավարարում էին իրենց կարիքները, այլ նաև սկսել էին գործարարությամբ զբաղվել Աթենքում, Պիրոսում և Հունաստանի այլ վայրերում: Հունաստան գաղթած բնակչությունը եկել էր Թուրքիայի հեղուկալ շրջաններից. Փոքր Ասիայից՝ 730.000, Արևելյան Թրակիայից՝ 180.000, Կոստանդնուպոլսից՝ 50.000, Սև ծովի շրջանից՝ 100.000, Նիկոմեդիայից (Իզմիթ)՝ 30.000 (1921 թ.), Կիլիկիայից՝ 10.000 (1921 թ.), ինչպես նաև Ռուսաստանից՝ 50.000 (1923 թ.): Իսկ ըստ ազգությունների հաշվվում էին. հույն՝ 1.040.000, հայ՝ 100.000, ասորի՝ 1.000, չերքեզ՝ 9.000, ընդամենը՝ 1.150.000⁵²⁷:

Բացի այդ 1923 թ. մայիսի 26-ի փվյալներով 64.000 մարդ սպասում էր Հունաստան փոխադրվելուն, ևս 150.000 հույներ և հայեր⁵²⁸ սպասում էին իրենց հերթին, երբ որ 64.000-ը փեղափոխվեն⁵²⁹:

Ընդհանուր առմամբ Հունաստան փեղափոխվեց և այսպեղ հաս-

527 Bierstadt E. H., նշվ. աշխ., էջ 248-249:

528 Հունաստան գաղթած հայության թիվը հասնում էր գրեթե 100.000-ի, սակայն փարբեր աղբյուրներում հիշարակվում են փարբեր թվեր: Այսպես, արխիվային մի փաստաթղթի համաձայն հայ գաղթականների թիվը Հունաստանում 50.000 է եղել (ՆԱԱ ֆ. 409, ց. 1, գ. 5219, թ. 10): Նշված թիվը, սակայն, սկզբնական է և հետագայում համալրվել է: Սակայն արդեն, 1924 թ. ապրիլի 9-ին Թրակիայի և Մակեդոնիայի հայերի հոգևոր առաջնորդի՝ Էջմիածնի գերագույն հոգևոր խորհրդի գրած նամակում Մալոնիկի և Աթենքի թեմերի հավաքացյալների ընդհանուր թիվը նշվում է 60-65 հազար (ՆԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5211, թ. 5-6): Այսպեղ չի հաշվվում կաթոլիկ և բողոքական հայերի թիվը, որոնք մի քանի հազար էին կազմում: Գրեթե նույնքան (70.000) է հիշարակվում նաև արտասահմանի մի շարք երկրներում հայերի թվաքանակի մասին 1925 թ. հունվարի 24-ի Էջմիածնի Գերագույն խորհրդի կազմած փեղեկագրում (ՆԱԱ ֆ. 409, ց. 1, գ. 36, թ. 1): 1923 թ. փվյալներով Հունաստանում ապաստանած հայ գաղթականների թիվը մոտ 65.000 է նշվում նաև Թեոդիկի «Ամենուն փարեցոյցի» 1924 թ. հափորում՝ չնայած հեղինակն ընդունում է մարդկանց չարձանագրվելու, փեղաշարժերի և գաղթականների նոր խմբերի ժամանման պարզառով թույլ տրված սխալների հնարավորությունը (Թեոդիկ, Ամենուն փարեցոյցը, Փարիզ, 1924, էջ 228-229): Նա չի հաշվել հայ որբերի թիվը, որոնք փարբեր գնահատականներով 7-20.000 էին: Նորագույն ուսումնասիրողներից Պ. Կոկինսը համոզմունք է հայտնում, որ 1920-ական թթ. սկզբին Հունաստանում հաստատված հայերի վերջնական թիվը փարանվում էր 100.000-120.000-ի միջև (Կոկինսու Պ., նշվ. աշխ., էջ 26):

529 Նույն փեղում, էջ 250:

փարվեց շուրջ 1.500.000 գաղթական⁵³⁰: Նրանց հարցն օրակարգային խնդիր էր դարձել Հունաստանի կառավարության համար: Անհրաժեշտ էր լուծել գաղթականների բնակարանային, ապա նաև աշխատանքի տեղավորման, հունական հասարակությանը ինֆեզրվելու հարցերը: Հունական կառավարությունն արդեն 1922 թ. նոյեմբերի 3-ին որոշեց հիմնել Գաղթականների օգնության հիմնադրամ, որը Առողջապահության և սոցիալական ապահովության նախարարության հետ միասին խնդիր ուներ կառուցել բնակարաններ փախստականների համար, թեև նրանցից ոմանք իրենց միջոցներով ինքնուրույն կառուցել էին փներ: Մեծ քանակությամբ բնակարաններ կառուցվեցին հարկապես Աթենքում: Սակայն գաղթականների տեղավորման հարցն առանց արտաքին օգնության հնարավոր չէր լուծել: Այս առումով զգալի աշխատանք կատարեց Փախստականների հարցերի կարգավորման հանձնաժողովը, որը գործեց մինչև 1930 թ.: 1929 թ. վերջին 12.500.000 ֆունտ ստերլինգ դրամական միջոց և 8.400.000 ստրեմմատա (stremmata) (մոտ 2.100.000 ակր) հող դրվեց հանձնաժողովի փրամադրության փակ, որի (հողի) մեծամասնությունը Թուրքիա փեղափոխված մահմեդականների սեփականությունն էր⁵³¹:

Հանձնաժողովն իր ուշադրությունը հրավիրեց հարկապես գյուղական շրջաններում գաղթականների բնակեցման վրա: Արդեն 1928 թ. վերջերին Հանձնաժողովը հիմնադրել էր 2.000 գյուղական բնակավայր, որոնց 3/4-ը կցված էր գոյություն ունեցող գյուղերին: Մասնավորապես, 150.000 ընտանիք տեղավորվեց այդ բնակավայրերում՝ մեծամասնությունը Մակեդոնիայում (87.084 ընտանիք) ու Թրակիայում (41.828 ընտանիք)⁵³²: 1930 թ. Հանձնաժողովը կառուցեց 52.000 փուն՝ ի լրումն 1922-1924 թթ. պետության կողմից կառուցված 13.500 և մահմեդականների՝ 64.000 լքյալ փների: Բացի այդ կառուցվեցին նաև 24.000 քաղաքային փներ Հունաստանի 59 շրջաններում⁵³³:

Նույն գաղթականների համար հսկայական աշխատանք կատարեցին նաև ամերիկյան, բրիտանական, շվեդական, շվեյցարական, դանիական և այլ երկրների կազմակերպությունները⁵³⁴:

Լոզանի կոնֆերանսը և նրա շրջանակներում ստորագրված Փոխանակման պայմանագիրը վերանայեց Սևրի պայմանագրով հաստատ-

530 Marriott J., նշվ. աշխ., էջ 409:

531 Crossing the Aegean..., p. 168-169.

532 Նույն փեղում, էջ 170:

533 Նույն փեղում, էջ 170:

534 Bierstadt E. H., նշվ. աշխ., էջ 252-262:

ված դրույթները: Լոզանում ակնհայտ դարձավ, որ Նուսսարանը ոչ միայն զրկվում է Փոքր Ասիայի նկարմամբ փարածքային իրավունքներից, այլ նաև օրինականացվում են թուրքահայաբնակ հույների արտաքսումներն ու նոր ճանապարհ է բացվում դրա շարունակության համար⁵³⁵: Ներկանքը Թուրքիայի «մաքրումն» էր ուղղափառ քրիստոնյա փարքից: Այսպիսով, կարող ենք արձանագրել, որ եթե 1453 թ. Կոստանդնուպոլսի անկմամբ վերջ փրվեց Փոքր Ասիայում հույն ժողովրդի քաղաքական, ապա Լոզանի վեհաժողովից հետո՝ նաև նրա ֆիզիկական ներկայությանը:

535 Խոսքը վերաբերում է Լոզանի պայմանագրից հետո ամբողջ 20-րդ դարի ընթացքում հանրապետական Թուրքիայի վարած հակահունական քաղաքականությանը Կոստանդնուպոլսի և Տենդոս ու Իմբրոս կղզիների հույների նկատմամբ:

3.2. Նայերի և հույների զանգվածային տեղահանությունների և կոպորաձևների թուրքական քաղաքականության ընդհանրություններն ու փարբերությունները

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին հայերն ու հույներն ասորիների հետ միասին կազմում էին Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա բնակչության հիմնական մասը: Այս ժողովուրդները դարեր շարունակ ապրել են օսմանյան լծի տակ և մինչև դիտարկվող ժամանակահատվածը գրավել են նույն իրավական կարգավիճակում և նույն տնտեսական ու սոցիալական պայմաններում: Երկու ժողովուրդների զանգվածային տեղահանություններն ու կոպորաձևները, ինչպես իրենց նախապատմությամբ, այնպես էլ ընթացքով և հետևանքներով, ունենալով զգալի փարբերություններ, միևնույն ժամանակ բավական աղերսներ ունեն⁵³⁶: Նաճախ նմանությունն այնքան մեծ է եղել, որ դրանք նույնացվել են և համարվել մեկ ոճի կամ դրա փարբեր փուլեր: Այս առումով Օսմանյան կայսրությունում ԱՄՆ-ի դեսպան Ն. Մորգենթաունը նշում է, որ հայերը Թուրքիայի միակ հպարտ ժողովուրդը չէին, որ ենթարկվեցին չարչարանքների Թուրքիան միայն թուրքերի երկիր դարձնելու քաղաքականության հետևանքով, և հետո ավելացնում է, որ հայերի մասին իր պատմությունը մի քանի փոփոխություններով կարող է պատմել նաև հույների և ասորիների մասին⁵³⁷: Ուստի հույների տեղահանությունների և կոպորաձևների ուսումնասիրումը, առանց հայկականի հետ զուգահեռներ փնտրելու, մեր կարծիքով, թերի կլինի: Կան մի շարք համալիր ընդհանրություններ և փարբերություններ, որոնք ակնհայտ են դառնում միմիայն համեմատական վերլուծությունից հետո:

Կոպորաձևների նախապատմության համեմատություն:

1299 թ. Օսմանյան կայսրության սկզբնավորումից հետո նվաճումների արդյունքում (մասնավորապես 1453 թ. մայիսի 29-ին՝ Կոստանդնուպոլսի,

536 Պատահական չէ, որ Օսմանյան կայսրությունում՝ մասնավորապես Արևելյան Թրակիայում, Պոնտոսում և Զմյուռնիայում, 1914-1923 թթ. իրականացված քաղաքականությունը բազմաթիվ հույն հեղինակների կողմից համարվում է ցեղասպանություն: Տե՛ս օրինակ՝ Փωτιάδης Κ., Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων Για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα, 2004: Μαλκίδης Θ., Η Γενοκτονία των Ελλήνων. Θράκη, Μικρά Ασία, Πόντος, Λευκωσία: Εκδόσεις Αιγαίου, 2010.
537 Morgenthau H., Ambassador Morgenthau's Story. Garden City-N.Y: Doubleday, Page & Co., 1918, p. 323.

1460 թ.՝ Մորեայի (Պելոպոնես), 1461 թ.՝ Տրապիզոնի կայսրության և այլն) հունական հողերը հայտնվեցին թուրքական տիրապետության տակ: Իսկ Արևելքում Մեֆեյան Իրանի հետ երկարատև պատերազմներից հետո 1555 թ. Ամասիայի և 1639 թ. Կասրե-Շիրիսի պայմանագրերով վերջնականապես ամրագրվեց Արևմտյան Նայաստանի անցումն Օսմանյան կայսրությանը: Մեծնեղ 2-րդից հետո օսմանյան սուլթաններն իրենք իրենց սկսեցին անվանել բյուզանդական կայսրերի հետնորդներ: Դա նրանց համար հիմնավորում էր ծառայելու՝ իշխելու ողջ քրիստոնեական աշխարհի վրա: Նրանց տիրապետությունն ավելացավ «կայսրի Ռում»⁵³⁸, այսինքն՝ «հռոմեական կայսր» տիրապետությունը: Երկու քրիստոնյա ժողովուրդների՝ օսմանյան լծի տակ հայտնվելը, սակայն, ուներ մեկ կարևոր տարբերակիչ կողմ: Եթե հայերի դեպքում օտար մի տիրապետությունը փոխարինվեց մյուսով, ապա հույները, կորցնելով պետականությունը, անմիջապես հայտնվեցին թուրք-օսմանների տիրապետության տակ: Այս հանգամանքը, թերևս, կարևոր նշանակություն ունեցավ հույների՝ ազգային-ազատագրական պայքարն ավելի վաղ սկսելու գործում, քանի որ հույների մեջ պետականության ավանդույթներն ավելի «թարմ» էին: Արդյունքը 19-րդ դարի սկզբին հունական պետականության վերականգնումն էր Բալկանյան թերակղզու հարավում (այսպես, իհարկե, մեծ նշանակություն ունեցավ նաև միջազգային իրադրությունը և մեծ տերությունների ուղղակի աջակցությունը): Արդեն 19-րդ դարում և 20-րդ դարի սկզբին օսմանահպատակ հույներն իրենց աչքի առաջ ունեին հունական անկախ պետությունը. նրանց պայքարի նպատակակետը Նյու-Յորքի թագավորությանը միավորվելն էր: Այս առումով հույների պայքարն աղերսներ ուներ 19-րդ դարի ընթացքում հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի ու դրա գլխավոր նպատակի՝ Արևմտյան Նայաստանի ազատագրության, Արևելյան Նայաստանի հետ միավորման, միասնական Նայաստանի ստեղծման հետ: Անշուշտ, ինչպես հայկական, այնպես էլ հունական ազգային-ազատագրական պայքարն առաջին հերթին արձագանքն էր այն իրավագուրկ, ճնշված կարգավիճակի, որում հայտնվել էին երկու ժողովուրդներն Օսմանյան կայսրությունում: 19-րդ դարում Արևելյան հարցի՝ միջազգային դիվանագիտության ամենակենդանուր հարցերից մեկի ի հայտ գալը պայմանավորված էր հենց այս հանգամանքով: Օսմանյան կայսրության գոյության վերջին շրջանում հայերի և հույների ներկայությունը սկսվել էր ընկալվել որպես

538 Նասրաթյան Մ. Ա., Օրեշկովա Ս. Ֆ., Պետրոսյան Յու. Ա., Թուրքիայի պատմության ուրվագծեր, Երևան: Երևանի համալսարանի տպ., 1986, էջ 49:

վրանգ կայսրության գոյության համար, քանի որ դարերի ընթացքում կայսրության վերնախավը չկարողացավ լուծել օսմանահպատակների իրավահավասարության խնդիրը: Չնավորվել էր «երկարատև կոնֆլիկտ» Օսմանյան կայսրության և նրա հպատակ քրիստոնյաների միջև, ինչն էլ, ըստ Վ. Դադրյանի, հենց հանգեցրեց ցեղասպանության⁵³⁹:

Նունական անկախ պետության ստեղծումը վերջնական լուծում չբերեց թուրքահպատակ հույների խնդրին, քանի որ նրանց մեծ մասը շարունակում էր ապրել Օսմանյան կայսրության տարածքում: Փաստորեն, որոշ հունական տարածքների ազատագրումը և հունական անկախ պետության ստեղծումը բերեցին կոնֆլիկտի մասնակի լուծմանը, սակայն որակապես այն շարունակում էր մնալ նույնը:

Երկու ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրումը ցույց է տալիս, որ նրանք Օսմանյան կայսրությունում ապրել են «ստորակարգ ռասայի» կարգավիճակում և գտնվել իրավագուրկ վիճակում հասարակական-քաղաքական կյանքի բոլոր բնագավառներում⁵⁴⁰: Իրավագրության դրսևորումները կարևոր տեղ են գրավում նրանց հանդեպ իրականացված կոտորածների պատմական նախադրյալներում: Նայերի և հույների իրավագուրկ կարգավիճակի ձևավորման գործում չափազանց կարևոր դեր ուներ կրոնի գործոնը: Նենց դրա դիտարկումն է մեծ չափով բացահայտում Օսմանյան կայսրության էությունը: Իսլամի դերի վերաբերյալ Վ. Դադրյանը նշում է. «Ազգային հողի վրա եղած հակամարտության լիովին ըմբռնման և վերլուծության համար պետք է դիտարկել իսլամը՝ որպես որոշիչ գործոն՝ այդ կոնֆլիկտների առաջացման և ծավալման համար»⁵⁴¹: Նանրահայտ իրողություն է, որ իսլամը բավական խիստ է այլադավանների նկատմամբ, ովքեր որակվում են «անհավատներ»: Մասնավորապես Ղուրանում բոլոր մահմեդականներին կոչ է արվում մղել «սրբազան պատերազմ» և «անհավատների» նկատմամբ լինել անողոք⁵⁴²: Սակայն արդեն երիտթուրքերի իշխանության տարիներին

539 Dadrian V. N., “The Determinants of the Armenian Genocide”. Working Paper GS 02. Yale Center for International and Area Studies. H. F. Guggenheim Foundation, 1998, p. 1.

540 Նիկոլայ Նովիկովի պատմությանը, վկայակոչելով բազմաթիվ արար հեղինակների, մեկ անգամ ևս ապացուցում է, որ Օսմանյան կայսրությունում հայերը և հույները ընկալվում էին որպես «ցածր» իսկ թուրքերը՝ «բարձր» ազգ: Տե՛ս Hovhannisyan N., The Armenian Genocide, Armenocide – The Most Genocidal Genocide, In Ten Languages of the World, Yerevan: «Zangak-97», 2009, p. 390-393.

541 Dadrian V., The History of the Armenian Genocide..., p. 5-9.

542 Dadrian V. N., Warrant for Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict,

շեշտը առավելապես դրվում էր ազգային-էթնիկ հասկանալի «գործունի» վրա: Ն. Մորգենթաուի վկայությամբ՝ մասնավորապես Թալեաթը, իր կուսակցության առաջնորդների մեծ մասի օրինակին հետևելով, ծաղրում էր բոլոր կրոնները⁵⁴³: Նրանք կրոնը՝ րվյալ դեպքում իսլամը, օգտագործում էին մահմեդական բնակչության մեջ քրիստոնյաների նկատմամբ արելություն բորբոքելու համար:

Քրիստոնյաների իրավագրկության բազմաթիվ ապացույցներ կարելի է գտնել Օսմանյան պետության հասարակական-քաղաքական, ռազմավարչական և սոցիալ-տնտեսական բնագավառներում նրանց վիճակը և ունեցած դերը դիտարկելիս:

Պետական-քաղաքական համակարգում քրիստոնյաների՝ րվյալ դեպքում հայերի և հույների ներկայության, ինչպես նաև երկու ժողովուրդների քաղաքացիական ակտիվության դիտարկումը թույլ է տալիս հստակ արձանագրել, որ չնայած Թանզիմաթի շրջանից քրիստոնյաները սկսեցին զբաղեցնել պետական պաշտոններ, սակայն պետական կառավարման համակարգում քրիստոնյաների ներկայությունը չնչին էր՝ 4.6%⁵⁴⁴: Կառավարական լծակները հայերի ու հույների համար որպես կանոն անհասանելի էին: Հանգամանք, որ հետագայում իր դերը պետք է խաղար նրանց ջարդերի գործում: Իհարկե, առանձին մարդիկ որոշ հաջողության և ազդեցության հասնում էին, բայց նման դեպքերն ավելի շուրջ բացառություն էին, քան թե օրինաչափություն:

Տնտեսության բնագավառում քրիստոնյաների վիճակը մի փոքր այլ էր: Օսմանյան հետամնաց տնտեսության հիմնական շարժիչ ուժը հենց քրիստոնյա ազգաբնակչությունն էր: Թուրքական հասարակության վերին և միջին խավերն արհամարհելի բան էին համարում առևտրով կամ արհեստներով զբաղվելը⁵⁴⁵: Դրա լավագույն ապացույցն առևտրաարդյունաբերական ոլորտի վիճակագրական հետևյալ րվյալներն են՝ ներկայացված 1912 թվականի դրությամբ: Նսկայաձավալ կայսրության արհեստների, արդյունաբերության ոլորտներում հույների տնտեսարար կշիռը կազմում էր 48.5%, հայերինը՝ 29.7%, թուրքերինը՝ 12%, մնացած 9.8%-ը, բաժին էր ընկնում այլ ազգություններին⁵⁴⁶: Վիճակը նույն էր նաև

New Brunswick: Transaction Publish., 1993, p.6.

543 Morgenthau, H., Ambassador Morgenthau's..., p. 123.

544 Shaw Stanford J., Shaw Ezel Kural, նշվ. աշխ., էջ 242:

545 Միսոնյան Հր., Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունն ու քաղաքականությունը, Եր.: Նայասարան, 1986, էջ 17:

546 Инджикян О. Г., նշվ. աշխ., էջ 213:

առևտրի բնագավառում՝ հույներ՝ 43.1%, հայեր՝ 22%, թուրքեր՝ 14.9%, այլ ազգություններ՝ 19.1%⁵⁴⁷:

Նայերն ու հույներն ակտիվ էին նաև վաշխատության բնագավառում: Նաճախ նշվում է, որ դա միայն հրեաների ու քրիստոնյաների մենաշնորհն էր Օսմանյան կայսրությունում: Դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ իսլամի վարդապետությունն արգելում է վաշխատությամբ զբաղվելը: Մակայն արդեն վաղուց ապացուցված է, որ վաշխատությամբ իրենք՝ մահմեդականները, ոչ պակաս հաջողությամբ զբաղվում էին՝ Շարիաթի օրենքների մեջ զանազան իրավական հնարավորություններ սրբեղծելով⁵⁴⁸: Ըստ էության տնտեսության մեջ րիտապետող դիրքերը հիմնականում պարկանում էին քրիստոնյաներին, չնայած որ ամեն մի տնտեսական ձեռնարկ հաջողությամբ ավարտին հասցնելու համար պետք է անցնեին զանազան վրանգների միջով, քանզի նրանք ապահովության ոչ մի երաշխիք չունեին: Չնայած մահմեդականները նախընտրում էին զինվորական և պետական ծառայությունը, այնուամենայնիվ քրիստոնյաների տնտեսական հաջողություններն ընդունում էին «նախանձով, զայրույթով և ընդդիմությամբ»⁵⁴⁹: Քրիստոնյաների այս հաջողությունները տնտեսական բնագավառում լրացուցիչ խնդիրներ էին առաջացնում նրանց համար, քանի որ մահմեդականները ձգտում էին կործանել և ասպարեզից դուրս մղել նրանց: Ներագայում՝ ջարդերի և տեղահանությունների ժամանակ, այս հանգամանքը օգտագործվեց մահմեդականների՝ քրիստոնյաների նկատմամբ ունեցած արելությունը բորբոքելու և վերջիններիս թալանելու գործում:

Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյաները բանակ չէին գորակոչվում: Ավելին, դրա համար հարկ էին վճարում: Քրիստոնյաները, բնականաբար, զինվորական բարձր պաշտոններ չէին կարող զբաղեցնել: Նըրանք զրկված էին նաև ձի հեծնելու ու զենք կրելու իրավունքից: 1908 թ. գալով իշխանության՝ երիտթուրքերն Օսմանյան կայսրության բոլոր ժողովուրդների հավասարությունը հռչակեցին Մահմանադրությամբ: Մակայն գորակոչված հայերը և հույները թուրքական բանակում զբնվում էին ծանր վիճակում: Իսկ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին արդեն քրիստոնյաների գորակոչումը դարձավ նրանց ոչնչաց-

547 Նույն տեղում, էջ 212:

548 Ինճիկյան Ն. Գ., Օսմանյան կայսրության անկումը: Սոցիալ-տնտեսական ակնարկ, Եր.: Նայասարան, 1984, էջ 129:

549 Քիլիմջյան Գ., Թուրք-հունական հարաբերությունները 1908-1914 թվականներին..., էջ 158:

ման փարբերակներից մեկը⁵⁵⁰: Ընդհանուր առմամբ ռազմական գործից հույներին և հայերին երկար ժամանակ հեռու պահելը և նրանց իրավագրկության ակնհայտ դրսևորում և ապացույց էր, ինչն էլ կտորաբաժնների ժամանակ ավելի հեշտացրեց թուրքերի «գործը»:

Ըստ հույն պատմաբան Ի. Խասիոփիսի՝ 20-րդ դարի սկզբին թուրքական ազգայնամտության աղետալի հեղևանքները հույների և հայերի համար ձևավորեցին ընդհանուր մի բան. երկու ազգային փարբերի գրեթե նույնանման ճակատագիրը Փոքր Ասիայում նրանց դրեց նույն դրության մեջ: Ի. Խասիոփիսն ավելացնում է, որ նմանություններն ակնհայտ էին ինչպես հայերի ու հույների խաղաղ ու արդյունավետ գործունեության, այնպես էլ նրանց ազգային ձգտումների մեջ: Եվ հայերը, և՛ հույները գտնվում էին այն զուգահեռ գործընթացի մեջ, որն ուղղված էր նրանց վերջնական ոչնչացմանը⁵⁵¹:

Այսպիսով, Օսմանյան կայսրության փրկապետության փակ մնացած հույների իրավական, քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական դրությունը շար ընդհանրություններ ուներ արևմտահայերի կարգավիճակի հետ: Դիտարկելով օսմանյան պետության և հասարակության մեջ հույների ներգրավվածությունն ու նրանց դերակատարությունը՝ հանգում ենք այն եզրակացության, որ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը նրանք ևս հայտնվել էին խոցելի վիճակում, որը թուրքական իշխանություններին հնարավորություն էր տալիս հաշվեհարդար տեսնելու նրանց հետ:

Տեղահանությունների և կոտորածների ընթացքի համեմատություն:

Նույների զանգվածային տեղահանությունների և կոտորածների քաղաքականությունն առավել լավ հասկանալու համար նախ անհրաժեշտ է դիտարկել, թե դա ինչպիսի գաղափարական նախապայտարասություն է անցել և ինչ տեղ էր գրավում երիտթուրքերի ծրագրերի մեջ: Արդյոք գոյություն է ունեցել հույների տեղահանության և ոչնչացման ծրագիր, կա՞ր արդյոք կոնկրետ նպատակադրվածություն և դիտավորություն, արդյոք այդ քաղաքականությունը կրո՞ւմ էր պետական բնույթ: Այս

550 Այդ մասին մանրամասն փնսն Les Persécutions antihélleniques en Turquie..., p. 18-19.

551 Hassiotis I., "The Armenian Genocide and the Greeks: Response and Records (1915-1923)", The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics (ed. R. Hovhannissyan), New York: St. Martin's Press, 1992, p. 129.

հարցադրումները չափազանց կարևոր են Օսմանյան կայսրությունում հակահունական քաղաքականության բնորոշման առումով:

Նույների և հայերի տեղահանություններն ու կոտորածները համեմատելիս աչքի է զարնում այն փաստը, որ մասնագիտական գրականության մեջ հայերի դեպքում ապացուցված է կանխամտածվածության հանգամանքի առկայությունը, այսինքն՝ նպատակը եղել է կոնկրետ խմբի ոչնչացումը, այլ կերպ ասած՝ ապացուցվել է հստակ մշակված ցեղասպանության ծրագրի գոյության փաստը⁵⁵²: Նարց է առաջանում. ինչպե՞ս այդ դեպքում բացատրել հույների զանգվածային տեղահանությունների և կոտորածների փաստը: Քրիստոնյա մյուս ժողովուրդների՝ փվյալ դեպքում հույների և ասորիների կոտորածների ուսումնասիրությանը զբաղվող մի շարք մասնագետներ հակված են ընդունելու նրանց ոչնչացնելու դիտավորության փաստի առկայությունը: Այսպես, Ֆլորիդայի Միչազգային համալսարանի Իրավունքի դպրոցի պրոֆեսոր Նաննիբալ Տրեյվիսը նշում է. «Կայսրության քրիստոնյաների բնաջնջման՝ կառավարության դիտավորության բացակայությունը գրեթե անհնար է դարձնում բացատրել Օսմանյան կայսրությունում Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ ապրող հայ, ասորի և հույն քրիստոնյաների կոտորածները, բռնաբարությունները, բռնի տեղահանությունները, սեփականությունից զրկելը, որոնք տեղի են ունեցել այդպիսի մեծ ծավալներով»⁵⁵³: Չնայած հատուկ ձևակերպված փաստաթղթի բացակայությանը կամ անհայտ լինելուն՝ այնուամենայնիվ սխալ է նաև բացառել դիտավորության փաստի գոյությունը, քանի որ իրոք դժվար է այլ կերպ բացատրել հարյուր հազարավոր հույների ոչնչացումը: Եվ դա այն դեպքում, երբ կար կոտորածների իրականացման կազմակերպման բավական բարձր մակարդակ:

Նայտնի է, որ Նայոց ցեղասպանության նախապայտարասման գործում կարևոր նշանակություն են ունեցել «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության երրորդ (1910 թ.) և չորրորդ (1911 թ.) համագումարները: Այս համագումարները նշանավորվեցին կուսակցության ներսում հակահայկական որոշումների ընդունմամբ: Նամագումարների՝ անուղղակի մեզ

552 Տե՛ս Մաֆրատյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն. Ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը..., էջ 167-189:

553 Hannibal Travis, "Native Christians Massacred": The Ottoman Genocide of the Assyrians during World War I, Genocide Studies and Prevention, Volume 1 No. 3, December 2006, p. 342.

հասած որոշումները, սակայն, առնչվում են նաև հույներին⁵⁵⁴: Սրացվում է, որ առաջին փուլում, այսինքն կուսակցության ներսում որոշումների ընդունման ժամանակ երկու ժողովուրդների ճակատագրի վերաբերյալ մտքերը (բռնի օսմանացում (թուրքացում)) կրել է ընդհանուր բնույթ:

Այդ դեպքում որոշակի շփոթմունք է սրելով 1913-1914 թթ. տեղահանությունների առումով և հարց է առաջանում. արդյոք դրանք և մեկ փարի անց հայ բնակչության դեմ սկսված ցեղասպանությունն առանձին ծրագրերի արդյունք են, թե՛ ոչ: Այս խնդիրը կարող է պարզաբանման, մանավանդ որ այս հարցում կան փարբեր տեսակետներ: Ամերիկահայ հեղափոխող Ռ. Ադալյանը երկու ողբերգությունների համեմատությանը նվիրված իր հոդվածում հանգում է այն եզրակացության, որ դրանք առանձին երևույթներ են, քանի որ հույներին տեղահանել են, իսկ հայերին՝ կոտորել⁵⁵⁵: Այո՛, 1913-1914 թթ. դեպքերն ավելի շուրջ գանգալի ծայրն են բռնի տեղահանություններ են. կոտորածներ եղել են առանձին տեղերում և համեմատաբար փոքր չափերով՝ ի փարբերություն Նայոց ցեղասպանության: Ռ. Ադալյանը, սակայն, հիմնական շեշտը դրել է ողբերգական իրադարձությունների ընթացքի համեմատական վերլուծության վրա: Այն փաստը, որ 1913-1914 թթ. հույներին հիմնականում արտաքսել, իսկ հայերին 1915 թ. կոտորել են, ստիպում է նրան հանգել այն եզրակացության, որ դրանք առանձին երևույթներ են: Չհամաձայնվելով նման տեսակետի հետ՝ պետք է փաստել, որ նման եզրակացության ստիպել է հանգել այն հանգամանքը, որ նա հիմնահարցը չի դիտարկում ավելի լայն՝ 1913 (1914) - 1923 թթ. ձևաչափով:

Ինչպես արդեն նշվել է՝ հույների տեղահանությունների գլխավոր նպատակը թուրքացման քաղաքականությունն էր, նշված շրջանները քրիստոնյա բնակչությունից ազատելու ձգտումը, փարածքների պահպանումը և ազգային հարցի լուծման սեփական փարբերակի իրագործումը: Նենց այդ նպատակների ու պարճառների դիտարկումն է, որ մեզ հնարավորություն է տալիս գտնելու այս երկու երևույթների կապը: Նույն նպատակը երիտթուրքերը հետապնդել են նաև հայերի դեպքում: Այսինքն՝ հակահունական քաղաքականությունը հակահայկականի հետ

554 Авакян А., Геноцид 1915 г., Механизмы принятия и исполнения решений, с. 15-18.

555 Adalian R. P., "Comparative Policy and Differential Practice in the Treatment of Minorities in Wartime: the United States Archival Evidence on the Armenians and Greeks in the Ottoman Empire", *Journal of Genocide Research* (2001), 3(1), pp. 31-48.

միավորվում է միևնույն՝ թուրքացման քաղաքականությամբ: Իսկ միջոցների փարբերությունն ունի արդեն այլ պարճառ՝ Նունաստանի դերը: Այո՛, հունական պետության գոյությունը, ինչպես նաև մյուսերը մահմեդական (թուրքական) բնակչության առկայությունը որոշակիորեն կաշկանդում էին երիտթուրքերի՝ լայնածավալ կոտորածներով հունական հարցը լուծելու ծրագրի իրագործումը: Սակայն այս հանգամանքն էականորեն ազդեց միայն գործադրված միջոցների, այլ ոչ թե որոշումների վրա: Ներկանքը բազմաազգային հույների բռնի տեղահանությունն էր:

Այս առումով ուշագրավ է հույն պարմաբան Ի. Խասիտիսի դիտարկումը. «Տարօրինակ է, որ և՛ հույն, և՛ հայ պարմաբանները 1913-1914 թթ. հույների հալածանքները և 1915 թ. Նայոց ցեղասպանությունը համարել են առանձին երևույթներ»⁵⁵⁶: Նամաձայնվելով հույն հեղինակի հետ՝ անհրաժեշտ է ավելացնել, որ դրանք չպետք է դիտարկել առանձին և անջատ երևույթներ՝ հետևյալ պարճառներով.

ա) Բոլոր փարբերությունները հիմնականում կապված են ընթացքի և գործադրված միջոցների հետ, այսինքն՝ այս հարվածում, չնայած կոտորածների առանձին դեպքերին, հակահունական քաղաքականության գլխավոր ձևը եղել է բռնի տեղահանությունը: Այն ուղեկցվել է սպառնալիքներով, բռնի մահմեդականացմամբ, չենթարկվողներին հաճախ սպանել են և այլն: Այնուամենայնիվ գլխավոր նպատակն իրագործվել է. Արևելյան Թրակիան և Փոքր Ասիայի արևմտյան ափերը հիմնականում «մաքրվեցին» հույն բնակչությունից: Չնայած միջոցների որոշակի փարբերությանը՝ նույն ավելի մեծ ծավալներով կատարվեց նաև հայերի դեպքում: Այսինքն՝ հույների դեպքում ևս իրագործվել է թուրքացման հետևողական քաղաքականություն:

բ) Երկրորդ պարճառը, որ բացահայտում է երկու երևույթների կապը, դրանց շարունակականությունն է: Այն դրսևորվում է հարկապես որոշ հանցագործների ակտիվ ներգրավվածությամբ ինչպես հույների տեղահանության, այնպես էլ Նայոց ցեղասպանության իրականացման ընթացքում: Այսպես, օրինակ, դոկտոր Ռեշիդը, ծառայելով Կարեսիում որպես կայմական, այնտեղ կազմակերպել է հույների բռնագաղթ, որի հրամանը ստացել էր Թալեաթի կողմից⁵⁵⁷: Այդ նույն անձը հետագայում Դիարբեքիրի

556 Hassiotis I., "The Armenian Genocide and the Greeks: Response and Records (1915-1923)", p. 135.

557 David Gaunt, *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia during World War I*, Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2006, p. 66 and 156.

վիլայեթում (նահանգապետ) հանդես է գալիս որպես հայերի և ասորիների կոտորածի կազմակերպիչ⁵⁵⁸: Կան այդպիսի այլ օրինակներ ևս⁵⁵⁹:

գ) Էական նշանակություն ունի մի կարևոր գործոն ևս, որն անտեսվել է շատ հետազոտողների կողմից: 1913-1914 թթ. հույների տեղահանությունը 1913 (1914) - 1923 թթ. փարվող հակահունական քաղաքականության մի մասն էր: Այդ իրադարձությունների՝ որպես առանձին երևույթների դիտարկումը, գլխավորապես կապված է եղել այդ շրջանում հույն-թուրքական հարաբերությունների և Բալկանյան պատերազմների հետ եղած անմիջական կապով: Սակայն եթե խոսքը վերաբերում է Օսմանյան կայսրությունում 20-րդ դարի առաջին քառորդում հույների նկատմամբ իրականացված քաղաքականությանը, ապա դա առավել ճիշտ կլինի դիտարկել որպես մեկ ամբողջություն հետագա փարիների՝ մինչև 1923 թ. դեպքերի հետ: Այնպես է, որ Առաջին աշխարհամարտի և հույն-թուրքական 1919-1922 թթ. պատերազմի փարիներին հակահունական քաղաքականությունը միայն բռնի տեղահանություններով կամ մասնակի ջարդերով չէր սահմանափակվում: Եթե 1913-1914 թթ. հույների դեմ բռնությունները դրսևորվում էին լայնածավալ տեղահանության տեսքով, ապա հետագա փարիներին դրանց գումարվեցին նաև դաժան կոտորածներ: Սակայն հիմք ընդունելով այս թեզը՝ չենք կարող պնդել, որ 1916-1922 թթ. Պոնտոսի կամ 1922 թ. Զմյուռնիայի դեպքերն առանձին երևույթներ են: Հակահունական քաղաքականությունն անգամ Օսմանյան կայսրությունում 1913-1914 թթ. կամ 1916-1922 թթ. ունեցել է որոշակի փարբերություններ, այսինքն, ունեցել է փուլային զարգացում: Եթե այդ քաղաքականությունը համեմատում ենք Հայոց ցեղասպանության հետ, ապա այն պետք է դիտարկել ամբողջության մեջ:

գ) 1913-1914 թթ. հույների բռնագաղթը որոշակիորեն նախադեպ է դարձել Հայոց ցեղասպանության համար: Այլ կերպ ասած՝ իրագործված հանցագործության համար պատժի բացակայությունն է, որ կապող օղակ է երկու ողբերգությունների միջև: Այն հանգամանքի գիտակցումը, որ եթե հունական պետության աչքի առաջ կարելի էր բռնի տեղահանել

558 Նույն տեղում:

559 Արդեն հիշատակված Պերթն փաշան Էգեյան ծովի ավազանում հույների տեղահանության կազմակերպիչներից մեկն էր, հետագայում արդեն նրան տեսնում ենք Սեբաստիայի հայերի նկատմամբ հաշվեհարդար տեսնելիս: Տե՛ս Dadrian V. N., "Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide," The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics, (ed. Richard G. Hovannisian), New York: St. Martin's Press, 1992, p. 309.

հույներին և մնալ անպարփժ, երիտթուրքերին բերեց այն գիտակցության, որ հնարավոր էր նույնն անել հայերի հետ ավելի դաժան միջոցներով: Նենց այս իրողությունը հաշվի առնելով (Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբին նախորդող և հաջորդող երեք-չորս ամիսներին հույների բռնագաղթի նկատմամբ միջազգային հանրության անտարբեր վերաբերմունքը)՝ դեպքերի ժամանակակից դեսպան Ն. Մորգենթաունը նշում է, որ «հենց դրա պատճառով է, որ թուրքերը որոշեցին նույն մեթոդը լայն չափով կիրառել ոչ միայն հույների, այլ նաև հայերի, սիրիացիների, նեստորականների և իրենց հպարակ ուրիշ ժողովուրդների նկատմամբ»⁵⁶⁰: Մնում է միայն հավելել, որ այդ նույն քաղաքականությունն ավելի դաժան դրսևորումներով կիրառվեց նաև հույների նկատմամբ ինչպես Առաջին համաշխարհային, այնպես էլ 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պատերազմի փարիներին:

Նշված պատճառների դիտարկումը մեզ հնարավորություն է տալիս հանգելու այն եզրակացությանը, որ ընդամենը մեկ փարվա փարբերությամբ իրականացված երկու «գործողությունները» չեն կարող աղերսներ չունենալ միմյանց հետ, մանավանդ եթե դրանք իրագործվում են միևնույն պետության, միևնույն վարչակարգի և միևնույն գործող անձանց կողմից:

«Նույնը պետք է հաջորդելին հայերին»:

Մեծ կարևորություն է ներկայացնում նաև Առաջին համաշխարհային պատերազմի փարիներին հույների տեղահանությունների և կոտորածների «ծրագրային» կողմը: Խնդրո առարկա հիմնահարցի ժամանակակից որոշ աղբյուրներ հուշում են, որ հայերի տեղահանությունից հետո հաջորդը լինելու էր հույների հերթը: Մասնավորապես ըստ Յ. Լեփսիուսի՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամները հաճախ են հրապարակայնորեն հայտարարել, որ «օտարականները պետք է աներեւոյթ ըլլան Թուրքիայէն, նախ Հայերը, յետոյ Յոյները, յետոյ Հրեաները և ամէնէն վերջը Եւրոպացիները»⁵⁶¹: Ուշագրավ է, որ այսպիսի տեղեկությունները հետագայում հաստատվեցին, մասնավորապես դա շատ լավ է երևում Պոնտոսի օրինակով, ուր հույների տեղահանություններն ու կոտորածները հաջորդեցին հայերի ոչնչացմանը: Դրա օգտին է խոսում նաև Արամ Անտոնյանի հրապարակած՝ երիտ-

560 Morgenthau H., նշվ. աշխ., էջ 323-324:

561 Եօհաննէս Լեփսիուս, Գաղտնի Տեղեկագիր. Հայաստանի Զարդերը. (թարգմ. Մ. Շամբարանեան), Կ. Պոլիս: Տպ. Յ. Ասատուրեան և որդիք, 1919, էջ 242-243.

թուրքական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեից Ադանայի վիլայեթում կուսակցության պարասխանարու ներկայացուցիչ Ջեմալին ուղղված երկրորդ նամակը՝ թվագրված 1915 թ. մարտի 25-ով: Ըստ Անտոնյանի՝ դա կրկնությունն է առաջին՝ փետրվարի 18-ով թվագրված նամակի, սակայն այն տարբերությամբ, որ ցույց է տալիս, որ հայերից հետո երիտթուրքերը զբաղվելու էին հպարակ մյուս ժողովուրդների՝ հույների, սիրիացիների, արաբների բնաջնջմամբ⁵⁶²:

Այնուամենայնիվ հայերի և հույների տեղահանությունների ու կոտորածների նախապարաստման և իրականացման ծրագրային կողմը որոշակի տարբերություններ ուներ: Ակնհայտ է, որ հույների բռնագաղթն ու կոտորածներն ունեին փուլային զարգացում՝ կապված ժամանակագրության և աշխարհագրության հետ: Ուստի դժվար է պնդել մեկ կոնկրետ ծրագրի առկայության մասին: Մեր ձեռքի տակ եղած աղբյուրները ցույց են տալիս, որ ծրագրման առումով որոշակիորեն զուգահեռվելով Վայոց ցեղասպանության հետ՝ միաժամանակ հակահունական արշավն առայժմ դժվար է բխեցնել մեկ կոնկրետ փաստաթղթից: Սակայն մի բան ակնհայտ է, որ 1914-1923 թթ. հույների տեղահանություններն ու կոտորածները (Արևելյան Թրակիա, Փոքր Ասիա, նաև Պոնտոս), կազմելով մեկ միասնական քաղաքականություն, կրել են պետական բնույթ և իրագործվել են կայսրության հույն բնակչությունը ոչնչացնելու դիտարկությամբ:

Իրագործման մեխանիզմների համեմատություն:

Ինչպես նշվել է՝ ամենագլխավոր ու էական տարբերությունը Հունաստանի՝ որպես հույն ժողովրդի պետության առկայությունն էր, ինչը բացակայում էր հայերի պարագայում, և դա որոշակիորեն ազդեց օսմանահպարակ հույների հանդեպ թուրքական պետության վերաբերմունքի վրա: Այս հանգամանքով է պայմանավորված հույների և հայերի դեմ կիրառված քաղաքականության մեջ առկա տարբերությունների մեծ մասը⁵⁶³:

Հայերի և հույների նկատմամբ տարված ցեղասպան քաղաքականությունը կիրառված մեխանիզմներով ու գործադրված միջոցների առումով գրեթե նույնական է: Հայերի նման հույների նկատմամբ ևս

562 Անտոնյան Ա., Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոտորածները և Թավեար փաշա, Եր.: Արևիկ, 1990, էջ 134-137:

563 Հունական պետության զայտը դերի մասին տե՛ս Morgenthau H., Ambassador Morgenthau's..., p. 325-326.

կիրառվեցին.

- 1) Տնտեսական պարտամիջոցներ,
- 2) Զորակոչ - աշխարհաբային գումարտակների սրեղծումների փաստաթղթի ոչնչացում,
- 3) Բռնի մահմեդականացում,
- 4) Զանգվածային տեղահանություններ և կոտորածներ,
- 5) Մշակութային, կրթական և կրոնական հաստատությունների ոչնչացում⁵⁶⁴:

Անշուշտ մեխանիզմային առումով կա զգալի նմանություն, անգամ ընդհանրություն հայերի և հույների պարագայում: Այստեղ հարկ չկա կանգ առնելու առանձին օրինակների վրա, քանզի այդ մասին արդեն խոսվել է նախորդ գլուխներում: Դրա հետ միաժամանակ կա տարբերություն գոհերի՝ մարդկային կորուստների թվաքանակի հետ կապված: Վայ ժողովրդի մարդկային կորուստները գերազանցում են հույների կորուստները, սակայն դրանից հույն ժողովրդի ողբերգությունն ամենևին էլ չի փոքրանում: Անշուշտ, կարևոր է այն հանգամանքը, որ այս տարբերությունը կրում է քանակական, ոչ թե որակական բնույթ:

Մյուս կարևոր առանձնահատկությունը մահմեդական տարրի օգտագործման փաստն է: Նախորդ գլուխներում ներկայացրել ենք Թրակիայում, ինչպես նաև Փոքր Ասիայում հույների կոտորածների ժամանակ մահմեդականների մոլեռանդությունն օգտագործելու փաստերը: Այնուամենայնիվ հայերի և հույների փորձառությունն ունի մի հիմնարար տարբերություն. հայերի կոտորածների ժամանակ մեծապես օգտագործվել է քրդական տարրը, ինչը բացակայում է հույների պարագայում: Այս փաստի վրա ուշադրություն է դարձրել պարամարան Ա. Ավագյանը, ում դիտարկմամբ հույներով խիտ բնակեցված շրջաններում, չնայած մահմեդական գաղթականների առկայությանը, այնուամենայնիվ չկար այնպիսի գործոն, ինչպիսին քրդերն էին⁵⁶⁵: «Զրդական գործոնի» բացակայությունը կարելի է համարել հակահունական և հակահայկական քաղաքականության տարբերակիչ կողմերից մեկը:

Կարևոր տարբերություններից մեկը հույների դեպքում «Ապրիլի 24-ի», այսինքն՝ մրավորականության նկատմամբ մեկ միասնական

564 Ցեղասպանության հետևանքով միայն Պոնտոսում թալանվեց և յուրացվեց 2 միլիարդ ֆրանկի հարստություն, ոչնչացվեց 874 հունական եկեղեցի ու վանք և 758 դպրոց: Տե՛ս Baltazzi G., Les Atrocités Turques en Asie Mineure et dans le Pont, 1922, p. 9.

565 Авакян А., Черкесский фактор в Османской империи и Турции, с. 243.

հաշվեհարդարի, ազգին «գլխարելու» օրվա բացակայությունն էր: Սակայն դա ամենևին էլ չի նշանակում, որ հույն մրավորականությունը գերծ մնաց ձերբակալություններից և սպանություններից: Ավելին, 1915 թ. ապրիլից մեկ ամիս առաջ՝ մարտի ութին, մոտ երկու հարյուր հույն Կոստանդնուպոլսից ձերբակալվեց և արքայազավեց Փոքր Ասիայի խորքերը: Նրանց մեջ կային զգալի թվով հույն մրավորականներ և երևելիներ⁵⁶⁶: Էլ ավելի մեծաձավալ էին 1921 թ. աշնանը Պոնտոսում հունական մրավորական և քաղաքական վերնախավի ներկայացուցիչների մահապարիթները⁵⁶⁷: Ամենևին էլ չբաղդարելով երկու ազգերի համար մրավորականների «կորստյան վշտի մեծությունը»՝ նշենք, որ գլխավոր փարբերությունն այն է, որ հունական ողբերգության համարեքստում դա չունեցավ այն ահարկու ազդեցությունը, ինչը որ կարարվեց արևմտահայության դեպքում⁵⁶⁸:

Նայոց ցեղասպանության և հույների զանգվածային կոտորածների հաջորդ կարևոր փարբերությունն արքայազավածների ու կոտորվածների թվի հարաբերակցության մեջ է. հայերի դեպքում առավել մեծ թիվ են կազմում կոտորվածները: Բացի այդ հույների դեպքում չկային համակենտրոնացման այնպիսի խոշորագույն կենտրոններ, ինչպիսիք են հայերի համար Դեր-Ջորը և Ռաս-ուլ-Այնը: Նույն ցեղասպանագետ Թ. Մակիդիսը, վկայակոչելով Վիեննայի համալսարանի պրոֆեսոր Պ. Էնեպեկիդիին, համեմատում է հույների դեմ իրագործված ցեղասպանությունը հրեական Նոլոբոստի հետ և նշելով երկու ցեղասպանությունների նմանությունները՝ միաժամանակ ընդգծում է, որ չնայած հույներին րեղահանում էին, սակայն նրանք հիմնականում մահանում էին ճանապարհին սովից:

566 Մասնավորապես նշվում են հետևյալ անունները՝ Կ. Թեոդորոս, Գ. Վասիլիու, Թ. Վասիլիու, Գ. Դեմոթենես, Բ. Աթանասիու, Թ. Կարամիցոս, Տ. Վասիլիու, Խ. Սփիլիանոս, Պ. Սիմեոն, Կ. Իոաննու, Գ. Պանայոտու, Լ. Նիկոլաու, Ա. Կարակոս, Պ. Վիպալիս, Մ. Ապոստոլու, Բ. Իոսիֆ, Է. Անաստասիադես, Ա. Դեոկոսմիդես, Լ. Գեորգիու, Ն. Զոգրաֆիդես, Է. Մանուիլիդիս, Ի. Պասպուլիս, Պ. Կոստանդինու, Պ. Մամարու, Ն. Աթանասիու, Ն. Դիմու, Խ. Բասիլիու, Թ. Պրոդրոմու, Ն. Դիմիտրիու, Թ. Մաֆաիդարիս, Ս. Օկումու. Դ. Սաֆիր, Թ. Դիմիտրիու, Ս. Գրեգորիու, Գ. Տոփիու, Դ. Ռումունու և Զ. Իզնափիու: Տե՛ս Les Persécutions antihelléniques en Turquie... p. 36-37.

567 Το Μαρτυριον του Ποντου..., σελ. 8-12.

568 Նույնների ցեղասպանությանը վերաբերող մեզ ծանոթ ուսումնասիրությունների մեջ հույն մրավորականության ոչնչացման խնդրի լուսաբանման վրա հարուկ շեշտ չի դրվում՝ ի փարբերություն արևմտահայության ցեղասպանությանը նվիրված պարմագիտական գրականության: Դրա բացառություններից մեկը, թերևս, հենց հաշվեհարդարի միասնական օրվա բացակայությունն է:

հոգնածությունից և հիվանդություններից, քանի որ նրանց համար վերջնական «կանգառ» չկար, գոյություն չունեի «հունական Աուշվից»:
Դրա փոխարեն հույների րեղահանությունը նա համարում էր «Աուշվից՝ ճանապարհին»⁵⁶⁹: Ընդհանուր առմամբ համաձայնելով հույն հեղինակի հետ՝ այնուամենայնիվ, պետք է ընդունել հույների «համակենտրոնացման ճամբարների» գոյության փաստը: Չնայած դրանք չեն եղել շար խոշոր և մեծաթիվ, սակայն դրանց գոյության փաստն ակնհայտ է⁵⁷⁰:

Այսպետղ կա աչքի զարնող մի կարևոր հանգամանք ևս: Այս փարբերությունը ժամանակակիցները նկատել են նաև՝ համեմատելով հայոց ողբերգության հետ: Նամեմատելով հայերի կոտորածները և հույների րեղահանությունները՝ Նունական նպատարամատույց կոմիտեի հաղորդագրություններում նշվում էր, որ «կոտորածներն ավելի մեղմ էին՝ համեմատելով արքայազաված կոտորածների և սարսափների հետ: Նույները չեն կոտորվել նույն արագությամբ, ինչ որ հայերը, բայց նրանք թշվել են այն շրջաններ, ուր նրանք սնունդ չէին կարող հայթայթել: Նրանց ճանապարհը ծածկվում էր դիակներով: Արքայազուամբ, պարզվում է, ավելի արդյունավետ է, քան կոտորածը՝ ավերելու և կործանելու համար...»⁵⁷¹: Անշուշտ, համեմատությունն ունի սուբյեկտիվ կողմ, սակայն այսպետղ կարևորն այն է, որ ակնհայտ է դառնում, որ հույների ոչնչացման մեխանիզմներում հատուկ րեղ է հատկացվել այնպիսի պայմանների սրեղծմանը, որը հանգեցնում է մահվան (սննդի և ջրի, ինչպես նաև համապատասխան կենսապայմանների և բժշկական օգնության բացակայություն): Այս հանգամանքն առկա էր նաև հայերի ոչնչացման դեպքում կիրառված մեխանիզմներում, սակայն ժամանակի հունական աղբյուրները հատուկ շեշտում են այս փաստը: Այսինքն՝ հույներին շար դեպքերում ոչ թե կոտորել են, այլ մահվան դատարարել՝ ծանր պայմաններ սրեղծելով նրանց համար, ինչը Միավորված ազգերի կազմակերպության 1948 թ. «Յեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայի համաձայն՝ նույնպես ցեղասպանության իրականացման միջոցների ցանկում է նշված⁵⁷²:

Բացի այդ կան մի շարք «սուբյեկտիվ» փարբերություններ՝ կապված

569 Μαλκίδης Θ., Η Γενοκτονία των Ελλήνων..., σελ. 197-198.

570 Այդ մասին արդեն խոսվել է այս աշխատանքի երկրորդ գլխում:

571 Nikolaos Hlamides, The Greek Relief Committee: America's Response to the Greek Genocide, Genocide Studies and Prevention, Volume 3, No. 3, December 2008, p. 378.

572 http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/genocide.shtml

աշխարհագրական տեղանքի, իրագործողների «նվիրվածության» և այլ պատճառների հետ: Մասնավորապես աշխարհագրական տեղանքի դերը չպետք է թերագնահատել, քանի որ հույների բնակության ավանդական շրջաններն ավելի մութ էին Եվրոպային, ինչը, որոշակիորեն «կաշկանդող» դեր է կատարել թուրքերի համար:

Տեղասպանության իրագործողների առումով առավել աչքի են ընկնում ընդհանրությունները: Իրագործողը Թուրքիան է՝ երիտթուրքական և քեմալական վարչակարգերի տեսքով և դրանց գլուխ կանգնած գործիչներով⁵⁷³:

«Տամանակագրական» համեմատություն:

Չնայած երկու ժողովուրդների տեղահանություններն ու կոտորածները հիմնականում իրագործվեցին Առաջին համաշխարհային և 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պատերազմի փուլերին, այնուամենայնիվ նկատելի են որոշակի տարբերություններ: Վույների տեղահանություններ և ջարդեր տեղի ունեցան մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը,

573 Վույների ցեղասպանության գլխավոր իրագործողներն են 1. «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության առաջնորդներ Մեհմեդ Թալաթը (1874-1921), Իսմայիլ Էնվերը (1881-1922), Ահմեդ Ջեմալը (1872-1922): Իսկ նրանց քաղաքականությունը շարունակեց արդեն Մուստաֆա Քեմալը (1881-1938): Բացի նրանցից «աչքի են ընկել» նաև բազմաթիվ այլ գործիչներ, որոնցից են. ա) Դոկտոր Մեհմեդ Նազըմը (1872-1926), ում մասին թուրք գեներալ Շերիֆ փաշան նշում է, որ նա համոզված կողմնակիցն է բոլոր քրիստոնյաների ոչնչացման ընդհանրապես, և հույների՝ մասնավորապես, բ) Մեհմեդ Ռեշիդ բեյ (1873-1919), ով ռազմական բժիշկ էր և «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության չորս հիմնադիրներից մեկը: Վենց նա է պարասխանապու 1913 թ. հուլիս-1914 թ. հուլիս ընկած հարվածում Կարենիի հույների բռնագաղթի համար, գ) Էշրեֆ Ս. Կուչուբաշը (1873-1964), նա մեծ դերակատարություն ունեցավ Փոքր Ասիայի Էգեյան ծովափը հույներից մաքրելու, հույն փղամարդկանց աշխարհաքային գումարտակներում տեղավորելու գործում, դ) Ջեմալ Ազմի (1866-1922), ով Տրապիզոնի կառավարիչն էր և աչքի ընկավ այդ շրջանում ինչպես հակահայկական, այնպես էլ հակահունական և հակասատրական քաղաքականություն վարելով: Նա պարասխանապու է հազարավոր մարդկանց և բազմաթիվ գյուղերի ոչնչացման համար, ե) Թուփալ Օսման (1883-1923), այս անձն ունեցել է չափազանց մեծ դերակատարություն Տրապիզոնի և Պոնտոսի գրեթե ամբողջ շրջանի հույների տեղահանությունների և կոտորածների գործում: գ) Նուրեդդին փաշա (1873-1932), եղել է Ամասիայի «Անկախության դարարանի» հիմնադիրը, պարասխանապու է 1921 թ. սեպտեմբերին հույն մրավորականության ոչնչացման, ինչպես նաև 1922 թ. Զմյուռնիայի հույների և հայերի կոտորածի համար:

շարունակվեցին՝ պատերազմի ողջ ընթացքում (հատկապես՝ 1916 թ. սկսած) և զագաթնակերպին հասան քեմալականների օրոք: Վայերի դեմ իրագործված բուն կոտորածները զագաթնակերպին հասան 1915 թ.: Քեմալականներն «ավարտին հասցրին» Վայոց ցեղասպանության ծրագրի կենսագործումը: Վույների դեպքում ամենակործանիչ հարվածը հասցվեց հենց քեմալականների օրոք: Խոսքը վերաբերում է Զմյուռնիայի 1922 թ. կոտորածին:

Ներկանքների համեմատություն:

1914-1923 թթ. թուրքական երկու վարչակարգերի կողմից քրիստոնյաների նկատմամբ իրականացված ցեղասպան քաղաքականության, հերկանքը եղավ երկու ժողովուրդների՝ մի դեպքում արևմտահայության, մյուս դեպքում օսմանահպարակ հույների հայրենագրվումը: Նրանց պատճառվեց ահռելի մարդկային, նյութական և հոգեբանական կորուստ: Թուրքիայում մնացին սակավաթիվ հայեր և հույներ, ովքեր հիմնականում բնակվում էին Կոստանդնուպոլսում: Ներկանքների առումով գլխավոր տարբերությունը գաղթականների տարածման աշխարհագրությունն է: Չնայած մեծաքանակ հույներ (գլխավորապես Պոնտոսից) գաղթեցին Ռուսաստան, նախկին խորհրդային հանրապետություններ և ԱՄՆ, այնուամենայնիվ նրանց ճնշող մեծամասնությունը հանգրվան գրավ Վուստաբանում: Իսկ հայերի հոծ զանգվածներ տարածվեցին աշխարհով մեկ՝ ԱՄՆ-ից մինչև Ավստրալիա:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Բալկանյան պարերազմների ավարտից մինչև Լոզանի կոնֆերանսն ընկած ժամանակահատվածում (1913-1923 թթ.) երիտթուրքերի և բեմալականների կողմից Օսմանյան կայսրության հույն հպարակների նրկարմամբ իրականացվեց զանգվածային տեղահանությունների ու կոտորածների քաղաքականություն, որի հետևանքով պարմականորեն հունարնակ Փոքր Ասիան դարարկվեց հույներից: Եթե Առաջին համաշխարհային պարերազմից առաջ հույն բնակչության թիվը շուրջ 2.5 միլիոն էր, ապա Թուրքիայում 1927 թ. անցկացված մարդահամարի համաձայն մնացել էր ընդամենը 120.000 հույն:

Հույների տեղահանություններն ու ջարդերը, ընդհանուր առմամբ, Օսմանյան կայսրությունում երիտթուրքերի, ինչպես նաև բեմալականների կողմից իրականացված հակաքրիստոնեական քաղաքականության մի մասն էին կազմում, որի գլխավոր նպատակը քրիստոնյա հպարակների՝ հայերի, հույների և ասորիների ոչնչացումն էր:

Բազմաթիվ հույն հեղինակների մոտ երկար ժամանակ միտում է եղել հակահունական քաղաքականությունն Օսմանյան կայսրության տարրեր մասերում՝ մասնավորապես մերձսևծովյան հարվածում (Պոնտոս) և Զմյուռնիայում դիտարկել որպես առանձին երևույթներ: Դա մեծապես պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ հարցի բարձրացմամբ հիմնականում զբաղվել են պոնտոսցի կամ զմյուռնիացի հույների ազգային կազմակերպությունները: Վերջին տասնամյակներին արդեն փորձ է կատարվում դրանք դիտարկել որպես մեկ ամբողջություն: Պետք է հաշվի առնել նաև այն, որ տեղահանություններ և կոտորածներ տեղի են ունեցել նաև Արևելյան Թրակիայում, ինչպես նաև Փոքր Ասիայի տարրեր շրջաններում:

Թուրքիայում հակահունական քաղաքականությունը միջազգային իրավունքի տեսանկյունից վերջնական գնահատականի և դատապարտման դեռևս չի արժանացել: Մակայն, հիմք ընդունելով ՄԱԿ-ի կողմից 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունված «Յեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պարժի մասին» կոնվենցիան, այսօր մի շարք գիտնականներ և միջազգային կազմակերպություններ Թուրքիայում 1914-1923 թթ. հույների դեմ իրագործված զանգվածային տեղահանություններն ու կոտորածները համարում են ցեղասպանություն: Մինչև Ռ. Լեմկինի կողմից «ցեղասպանություն» (Genocide) եզրի շրջանառության մեջ դնելն Օսմանյան կայսրությունում հույների ոչնչացումը հայտնի է եղել «կոտորած» (հուն.՝ η Σφογή), «Մեծ

աղետ» (հուն.՝ Μεγάλη Καταστροφή), «Մեծ ողբերգություն» (հուն.՝ Μεγάλη Τραγωδία) որակումներով: Այս առումով հարկապես բացառիկ նշանակություն ունեցավ Յեղասպանագետների միջազգային ընկերակցություն կազմակերպության կողմից 2007 թ. դեկտեմբերի 1-ին ընդունված բանաձևը, որում մասնավորապես նշվում էր, որ Թուրքիայում 1914-1923 թթ. հայերի, ասորիների, Պոնտոսի և Անատոլիայի հույների դեմ իրագործված քաղաքականությունը որակվում է որպես ցեղասպանություն:

1998 թ. Հունաստանի խորհրդարանը որոշում ընդունեց, որով այդ քաղաքականությունը որակվեց ցեղասպանություն, և հիշատակի օր հայտարարվեց սեպտեմբերի 14-ը (խորհրդարանի նախորդ՝ 1994 թ., որոշումը վերաբերում էր միայն Պոնտոսի հույներին): Նմանապիպ որոշումներ ընդունվեցին ԱՄՆ մի շարք նահանգների կողմից: Հունական ողբերգության միջազգայնացման գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ 2010 թ. մարտի 11-ին Շվեդիայի խորհրդարանի որոշումը, որի համաձայն՝ Թուրքիայում 1914-1923 թթ. հայերի, ասորի-քաղղեացիների և պոնտոսցի հույների նկատմամբ կիրառված գործողությունները համարվեցին ցեղասպանություն:

1922-1923 թթ. Լոզանի կոնֆերանսը և դրա շրջանակներում ստորագրված «Թուրքիայի և Հունաստանի բնակչության փոխանակման վերաբերյալ» պայմանագիրը ըստ էության «օրինականացրեցին» 1914-1923 թթ. 1.500.000 հույների տեղահանությունն ու հարյուր հազարավորների կոտորածը: Չնայած այն հանգամանքին, որ պայմանագրի համաձայն Կոստանդնուպոլսի, ինչպես նաև Իմբրոս և Տենեդոս կղզիների հույները փոխանակման չենթարկվեցին, այնուամենայնիվ 1923 թ. հետո էլ չդադարեցին նրանց հալածանքները հանրապետական Թուրքիայում: Ուշագրավ է այն փաստը, որ 1930 թ. Անկարայում Հունաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվեց մեկ այլ համաձայնագիր, որով Թուրքիան մեկ անգամ ևս ճանաչեց Կոստանդնուպոլսի, Իմբրոսի և Տենեդոսի ուղղափառ հույն բնակչությանը որպես Թուրքիայի լիիրավ քաղաքացիներ:

Ամփոփելով հույների նկատմամբ թուրքական իշխանությունների վարած քաղաքականության արդյունքները՝ ի հայտ է գալիս հետևյալ պարկերը.

20-րդ դարի սկզբին՝ մասնավորապես Առաջին համաշխարհային պարերազմի նախօրեին, Օսմանյան կայսրությունում շարունակում էր բնակվել մեծաքանակ հույն բնակչություն: Չնայած թուրք հեղինակները չափազանց նվազեցված են ներկայացնում կայսրության քրիստոնյա

բնակչության թվաքանակը, այնուամենայնիվ, համադրելով հունական, թուրքական, հայկական, եվրոպական և ամերիկյան աղբյուրների տվյալները, կարելի է եզրակացնել, որ նշված շրջանում կայսրությունում հույների թվաքանակը կազմում էր մոտ 2.5 միլիոն մարդ:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրությունում հույն բնակչության իրավական դրությունը շատ նման էր մյուս քրիստոնյաների՝ հայերի և ասորիների կարգավիճակին: Չնայած 19-րդ դարում Թ-անգիմաթի բազմաթիվ բարեփոխումների արդյունքում պեղական համակարգում մի շարք նշանավոր հույն պեղական գործիչներ նշանակվեցին, այնուամենայնիվ չլուծվեց իրավահավասարության խնդիրը: 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումը մեծ ոգևորությամբ ընդունվեց կայսրության հույն հպարակների կողմից: Նորընտիր խորհրդարանում քրիստոնյա փոքրամասնություններից հույները սրացան ամենաշատ տեղերը: Բալկանյան պարերազմների վերջին շրջանում սկսվեցին հույների առաջին խոշոր տեղահանությունները և հատկապես ջարդերը: Այդ քաղաքականությունն առավել մեծ չափերով դրսևորվեց 1914 թ. գարնանը և ամռան սկզբին Փոքր Ասիայի Էզեյան ծովափի հունական բնակավայրերում և Արևելյան Թրակիայում: Երիտթուրքերը նպատակ ունեին «մաքրել» նշված շրջանները հույներից՝ երկյուղելով, որ վերահաս Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ դրանք կարող են կորցնել:

Առաջին համաշխարհային պարերազմի տարիներին Նայոց ցեղասպանությանը զուգահեռ իրականացվեցին հույների զանգվածային տեղահանություններ և կոտորածներ ինչպես Արևելյան Թրակիայում, այնպես էլ ամբողջ Փոքր Ասիայում: Իրականացման մեխանիզմների առումով դրանք բավական ընդհանրություններ ունեցան Մեծ եղեռնի հետ: 1916 թ. ապրիլից մերձսևծովյան շրջանում (Պոնտոս) հույների դեմ սկսվեցին ծավալվել հիմնական գործողությունները: Մինչև պարերազմի ավարտը հարյուր հազարավոր հույներ տեղահանվեցին: Տղամարդկանց տեղավորեցին աշխարհամարտի գումարտակներում, որին հետևեց նրանց ոչնչացումը, ապա սկսվեց խաղաղ բնակչության բռնազաղթն ու կոտորածը: Այս ամենի հետևանքով կործանիչ հարված հասցվեց նաև հույների տնտեսական դիրքերին:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին սպորազրված Մուդրոսի զինադադարից հետո կայսրության տարածքում ձևավորված թուրքական ազգայնական խմբերի կողմից շարունակվեցին հույների հալածանքները: 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պարերազմի տարիներին նոր ուժ սրացավ հակահունական արշավը: Չնայած հունական ինքնապաշտպանական

խմբերի գոյությանը՝ Պոնտոսի գրեթե ողջ հույն բնակչությունը տեղահանվեց և կոտորվեց: Նարձակվող թուրքական բանակը 1922 թ. սեպտեմբերին գրավեց Փոքր Ասիայում չունական խոշորագույն քաղաք Ջմյուռնիան և, հրդեհելով քաղաքը, կոտորեց առնվազն 100.000-120.000 հույն և հայ: Մեծ ծավալ ընդունեց հույների տեղահանությունը: Տարագիրները հիմնականում ուղղվեցին դեպի Նունասարան:

Լոզանի՝ 1922 թ. նոյեմբերից մինչև 1923 թ. հուլիս ամիսներին տեղի ունեցած կոնֆերանսում 1919-1922 թթ. հույն-թուրքական պարերազմում պարտված հունական կողմը ստիպված էր 1923 թ. հունվարի 30-ին ստորագրել «Թուրքիայի և Նունասարանի միջև բնակչության փոխանակման վերաբերյալ» պայմանագիրը, որով «իրավական» տեսք տրվեց շուրջ 1.500.000 հույների արտաքսմանը Թուրքիայից: Նունական կողմը միայն կարողացավ հասնել նրան, որ Տիեզերական պարերաքը մնա Կոստանդնուպոլսում, իսկ քաղաքի հույն բնակչությունը գերծ մնա պայմանագրով նախատեսված փոխանակումից:

Չնայած այն հանգամանքին, որ Օսմանյան կայսրությունում հույների տեղահանություններ և կոտորածներ տեղի են ունեցել երեք հիմնական շրջաններում՝ Արևելյան Թրակիա, Պոնտոս և Փոքր Ասիայի արևմտյան հատված, առավել հայտնի են Պոնտոսի և Ջմյուռնիայի ջարդերը՝ երբեմն «մոռացության մատնելով» Թրակիայի, ինչպես նաև Փոքր Ասիայի տարբեր շրջանների հույների հալածանքները: Ավելին՝ երկար ժամանակ միտում է նկատվել դրանք դիտարկել որպես առանձին երևույթներ:

20-րդ դարի առաջին քառորդին օսմանյան լծի տակ գտնվող հայերի և հույների միջև տեղի են ունեցել համագործակցության լուրջ փորձեր: Այսպես, Նայոց ցեղասպանության ընթացքում շատ հույներ օգնության ձեռք են մեկնել բազմաթիվ հայերի, իրենց հերթին էլ վերջիններս փոխադարձաբար նեցուկ են կանգնել իրենց հավատարկից հույներին: Երկու ժողովուրդների համագործակցությունը «ինստիտուցիոնալ» բնույթ է ստանում 1918-1920 թթ.՝ Նայասարանի առաջին հանրապետության գոյության տարիներին: Դա առավելապես ակնառու էր Փարիզի հաշտության վեհաժողովում, որի ժամանակ հայկական և հունական պարտիզոնություններն իրենց պահանջները ներկայացնելիս ոչ միայն չէին խանգարում, այլև աջակցում էին միմյանց: Համագործակցության փորձեր են եղել Տրապիզոնի հույն միտրոպոլիտի և Նայասարանի հանրապետության կառավարության միջև: Նույն-թուրքական պարերազմի տարիներին հայկական մի շարք ջոկատներ կռվել են հունական բանակի կազմում:

Նայերի և հույների տեղահանությունների և կոտորածների քա-

ղաքականության համարեքսպում դիպարկելով և վերլուծելով բազմաթիվ նորահայր փաստեր և աղբյուրներ՝ հանգում ենք այն մտքին, որ երկու ժողովուրդների նկատմամբ կիրառված «գործողություններն» ունեն էական նմանություններ և փարբերություններ: Նմանությունները հաճախ կարելի է դիպարկել որպես ընդհանրություններ: Ի վերջո, երկու ողբերգությունների բաղդարումը հնարավորություն է տալիս փեսնելու հակահունական քաղաքականության ցեղասպան բնույթը:

Նույնի նկատմամբ թուրքական իշխանությունների՝ 1914-1923 թթ. իրականացրած ցեղասպան քաղաքականության հետևանքով Թուրքիան հիմնականում «մաքրվեց» հույն բնակչությունից: Նամաղրելով Կոստանդնուպոլսի հունական փիեզերական պարրիարքարանի, դեպքերի ժամանակակից-ականափեսների, նույնիսկ թուրք և թուրքամեր հեղինակների, ինչպես նաև ժամանակակից ցեղասպանագիտության փվյալները՝ ակնհայտ է դառնում, որ 1914-1923 թթ. Արևելյան Թրակիայում, Պոնտոսում և Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջաններում երիտթուրքերի և քենալականների հակաքրիստոնեական քաղաքականության հետևանքով միայն զոհված հույների թիվը կազմում է նվազագույնը 500.000 մարդ (իսկ առավելագույնը՝ 1.000.000): Նակահունական քաղաքականության ուղղակի զոհն էր նաև Փոքր Ասիայից և Արևելյան Թրակիայից Նունասարան բռնագաղթված մոտ 1.500.000 խաղաղ բնակչությունը :

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՄԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Սկզբնաղբյուրներ

I. Նայասարանի Ազգային Արխիվ (ՆԱԱ)

- 1.1. ՆԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 182:
- 1.2. ՆԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 259:
- 1.3. ՆԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 357(II):
- 1.4. ՆԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 36:
- 1.5. ՆԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5211:
- 1.6. ՆԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5219:

II. Կոստանդնուպոլսի Նունական Տիեզերական պարրիարքարանի փեղեկագրեր և փաստաթղթեր

- 1.7. Soteriadis G., An Ethnological Map Illustrating Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor, London: Edward Stanford, Ltd., 1918.
- 1.8. The Black Book of the Sufferings of the Greek People in Turkey from the Armistice to the End of 1920: Constantinople: Press of the Patriarchate, 1920.
- 1.9. Livre Noir: La Tragédie Du Pont 1914 - 1922 [Black Book: The Tragedy of Pontus 1914 - 1922], Athènes: Imprimerie Phoenix, 1922.
- 1.10. Oecumenical Patriarchate, Persecution of the Greeks in Turkey 1914 - 1918, Constantinople: Press of the Greek Patriarchate, 1919.
- 1.11. René Puaux; La Déportation et le Rapatriement des Grecs en Turquie: Paris: Édition du Bulletin Hellénique, 1919.

III. Օրագրեր , հուշագրություններ, նամակներ, հուշագրեր

- 1.12. Նայկունի Պ. Ա., Թօփալ Օսման և դեպքերը Մարգուանի մեջ Զինադարեւն յերոյ, Աթենք: Տպ. «Նոր օր», 1924:
- 1.13. Սարայան Դ., Զմյուռնիա 1922, Բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի օրագիրը, Երևան: Նահապետ, 2005, 218:
- 1.14. Les Atrocitiés Turques au Pont-Euxin, Copie d'une lettre de S. E. l'Archevêque d'Amassia et Samsoun Germanos, Paris: Imp. Dubois et Bauer, 1918.
- 1.15. Anglo - Hellenic League, Letters on the Expulsion of Greeks from Asia Minor, and in Reply to Ill-Treatment Inflicted on Turks in Greek Macedonia, London: The Anglo - Hellenic League, 1914.

- 1.16. [National Delegation of the Euxine Pontus], Memorandum Submitted to the Peace Conference, Manchester: Norbury, Natzio & Co. Ltd., 1919.
- 1.17. [Ottoman Greek Parliamentary Deputies], Memorandum Presented by the Greek Members of the Turkish Parliament to the American Commission on Mandates over Turkey, New York: American - Hellenic Society, 1919.
- 1.18. Persecution and Extermination of the Communities of Macri and Livissi (1914-1918), Paris: Imprimerie Chaix, 1919.
- 1.19. Torossian S., From Dardanelles to Palestine, A True Story of Five Battle Fronts of Turkey and Her Allies and a Harem Romance, Boston: Meader Publishing Company Publishers, 1947.
- 1.20. Kyriakides N. G., The Tragedy of the Sea of Marmora: How the Greeks of Marmora Were Expelled from Their Homes and Scattered among the Villages around Kermasti or the Unwritten Testament of the Greeks Who Forced to Embrace Mohamedanism, New York: Relief Committee for Greeks of Asia Minor, 1918.
- 1.21. Karavangelis G., The Turkish Atrocities in the Black Sea Territories: Copy of Letter of His Grace Germanos, Lord Archbishop of Amassia and Samsoun, Delegation of the Pan - Pontic Congress, Manchester: Nobury, Natzio & Co. Ltd., 1919.
- 1.22. Ward Mark H., The Deportation in Asia Minor 1921 - 1922, London: Anglo - Hellenic League & British Armenia Committee, 1922.

2. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներ

- 2.1. Նայասպանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արքային բաղաբականության փաստաթղթերում (1828-1923) (Պրոֆ. Զ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ), Երևան, 1972:
- 2.3. Նայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան: Նայասպան, 1991:
- 2.4. Նունական արխիվային փաստաթղթեր հայ-հունական հարաբերությունների մասին Առաջին Հանրապետության շրջանում (1918-1920), թարգմանություն հունարենից Ն. Բարթիկյանի, Երևան: Նեղինակային հրատ., 1998:
- 2.5. Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895, М.: Тип.-литогр. т - ба И. Н. Кушнерев, 1896.
- 2.6. Greek Ministry for Foreign Affairs, Persecution of the Greek Population in Turkey since the Beginning of the European War: According to Official Reports of Hellenic Diplomatic and Consular Agents, London:

- Constable & Co. Ltd., 1918.
- 2.7. Baltazzi G., Les Atrocitiés Turques en Asie Mineure et dans le Pont, Athènes, 1922.
- 2.8. L'extermination des Chrétiens d'Orient: Faits, Documents et Témoignaes Anglais et Américains, Paris: P. Thévoz, 1922.
- 2.9. Les Persécutions antihelléniques en Turquie, depuis le début de la guerre Européenne: D'après les rapports officiels des agents diplomatiques et consulaires, Paris: Bernard Grasset, 1918.
- 2.10. Les Grecs en Turquie: Deux Articles, traduits de l'Anglais, de la Revue The New-Europe, de Londres (Nos des 14 et 21 novembre), Paris: Imprimerie Chaix, 1918.
- 2.11. Lausanne Conference on Near East Affairs 1922 - 1923. Records of Proceedings and Draft Terms of Peace, London: Publ. by His Majesty's stationery office, 1923.
- 2.12. Noradoungian G., D'Actes internationaux de l'Empire Ottoman, Tome Deuxième (1789-1856), Paris: Cotillon a. o., 1900.
- 2.13. Noradoungian G., D'Actes internationaux de l'Empire Ottoman, Tome Troisième (1856-1878), Paris: Cotillon a. o., 1902.
- 2.14. Oeconomos L., The Martyrdom of Smyrna and Eastern Christedom, A File of Overwhelming Evidence, Denouncing the Misdeeds of the Turks in Asia Minor and Showing their Responsibility for the Horrors of Smyrna, London: George Allen & Unwin Ltd., 1922.

3. Աշխատություններ

Նայերեն

- 3.1. Ալպոյաճեան Ա., Պարմութին Եվդոկիոյ Նայոց, Կահիրե:Նոր ասպղ րպ., 1952:
- 3.2. Ալցողլու Յ., Անիժված առյուծի բնաջնջումը: Մեր Անարուլիայի հեղինականության մեթոդավորված բնաջնջման գործընթացի իրար հաջորդող փուլերը (Նուն. թարգմ.՝ Լ. Վարդանյան, Խմբ. Ս. Գրքաշարյան), Երևան: Ճարտարագետ, 2007:
- 3.3. Անանյան Ա., Նայոց ցեղասպանության ժխտման նոր փորձ, Թուրքական պարմական ընկերակցության «Նայեր, աքսոր և գաղթ» աշխատության մասին, Եր.: ՆՆ ԳԱԱ Նայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հրատ., 2005:
- 3.4. Անտոնյան Ա., Մեծ ոճիրը: Նայկական վերջին կտորածները և Թալեթ փաշա, Եր.: Արևիկ, 1990:

- 3.5. Թեոդիկ, «Ամենուն փարեցոյցը», ԺԶ փարի, Կ. Պոլիս: Տպ. Մ. Յովակիմեան, 1922:
- 3.6. Թեոդիկ, «Ամենուն փարեցոյցը», Փարիզ: Տպ. Յ. Բ. Թիւրապեան, 1924:
- 3.7. Ինճիկյան Ն. Գ., Օսմանյան կայսրության անկումը: Սոցիալ-տնտեսական ակնարկ, Եր.: Նայաստան, 1984:
- 3.8. Լեւիսիուս Եօհաննէս, Գաղտնի Տեղեկագիր. Նայաստանի Զարդերը, (Թարգմ. Մ. Շամբանճեան), Կ. Պոլիս: Տպ. Յ. Ասատուրեան եւ որդիք, 1919:
- 3.9. Խոսրոսա Ա., Ասորիների ցեղասպանությունն Օսմանյան Թուրքիայում և հարակից թյուրքաբնակ վայրերում (XIX դարի վերջ - XX դարի առաջին քառորդ): - Եր.: Նեղինակային հրատարակություն, 2004:
- 3.10. Կիրակոսյան Ա., Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը (19-րդ դարի 30-ական թթ. - 1914 թթ.), Եր.: ՆՆ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1999:
- 3.11. Կիրակոսյան Զ., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Նայաստանը (XIX դարի 70-ական թթ.), Երևան: Նայաստան հրատ., 1978:
- 3.12. Կոկինոս Պ., Նունահայ գաղութի պատմությունից (1918-1927), Երևան: ՆՄՄՌ ԳԱ հրատ., 1965:
- 3.13. Նայկական հարց, հանրագիտարան, Երևան, 1996:
- 3.14. Նասրաթյան Մ. Ա., Օրեշկովա Ս. Ֆ., Պետրոսյան Յու. Ա., Թուրքիայի պատմության ուրվագծեր, Երևան: Երևանի համալսարանի տպ., 1986, էջ 49:
- 3.15. Նովհաննիսյան Ռ. Գ., Նայաստանի Նանրապետություն, Նարոթր I. Առաջին փարին, 1918-1919 (ՆՆ ԳԱԱ Պատմ. ինստ., Խմբ. Ա. Խառապյան), Եր.: Տիգրան Մեծ, 2005:
- 3.16. Մ. Ա(վերիսյան), Թուրքիայի հայերն ու իրենց դրացիները, Մարսել: Նրպ. տպ. Մ. Փորթուգալեան, 1890:
- 3.17. Մակարեան Ա., Յուշագիրք Թրակիոյ եւ Մակեդոնիոյ հայ գաղութներու, Սելանիկ: Տպ. «Նորիզոն» օրաթերթի, 1929:
- 3.18. Մեր Զմիւռնիան և շրջակայ քաղաքները, Նյու-Յորք: Զմիւռնիահայ միութեան տպ., 1960:
- 3.19. Նանսեն Ֆ., Խաբված ժողովուրդ, Ազգերի ընկերակցության գլխավոր հանձնակատարի հետազոտական ճանապարհորդությունը Վրաստան և Նայաստան, (Թարգմ. և առաջաբանը Է. Մակարյան), Երևան: Գասպրինյա, 2009:
- 3.20. Շաքարյան Ա., «Արյան հարկը» Օսմանյան կայսրությունում.

- Դեվչիրմեն, Եր.: Նեղինակային հրատարակություն, 2006:
- 3.21. Պառայի Ն., Սարսափի երկրին մէջ: Նահապակ Նայաստան (Թարգմ.՝ Միքայել Շամբանճեան), Կ. Պոլիս: Տպագր. Յ. Ասատուրեան եւ որդիք, 1919:
- 3.22. Պիպեռճեան Ա., Օսմանեան պետություն, Կ. Պոլիս: «Նայրենիք», 1913:
- 3.23. Ռեկյու Է., Լազիստան, Նայաստան և Քյուրդիստան: Կիլիկիա, Փոքր Ասիա, Միջագետք, Ասորիք և Պաղեստին, Վաղարշապատ: Մայրաթոռ տպ., 1893:
- 3.24. Սապահ-Գիլեան Ս., Պարասխանատուները, Փրավիտլեն: ՄԴ Ննչ. կուս. Ամերիկ. շրջ. գործ. հանձն., 1916:
- 3.25. Սաֆրասպյան Ռ., Օսմանյան կայսրություն. Յեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920), Եր.: «Լուսակն» հրատ., 2009:
- 3.26. Միմոնյան Նր., Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունն ու քաղաքականությունը, Եր.: Նայաստան, 1986:
- 3.27. Փափազյան Ավ., Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ մահմեդական ժողովուրդների մասին (1839-1915), Երևան: «Զանգակ-97», 2002:
- 3.28. Քիլիմջյան Գ., Թուրք-հունական հարաբերությունները 1908-1914 թվականներին, Երևան: Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1988:
- 3.29. Քոսեան Յ., Նայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս, Ն. Ա. Զմիւռնիա եւ Նայք, Վիեննա: Մխիթ. տպ., 1899:
- 3.30. Քոսեան Յ., Նայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս, Ն. Բ. Զմիւռնիոյ վիճակին գլխավոր քաղաքներն ու Նայք, Վիեննա: Մխիթ. տպ., 1899:
- 3.31. Քսենոփոն, Անաբասիս (Թարգմ.՝ Միմոն Կրկյաշարյան), Երևան: ՆՄՄՆ Գիտ. ակադ. հրատ., 1970:

Բ. Ռուսերեն

- 3.32. Авакян А., Геноцид 1915 г., Механизмы принятия и исполнения решений, Ереван: Гитутюн, 1999.
- 3.33. Авакян А., Черкесский фактор в Османской империи и Турции (вторая половина XIX – первая четверть XX в). Отв. ред. Г. Аветисян - Ер: Издательство “Гитутюн” НАН РА: 2001.
- 3.34. Акчам Т., Турецкое национальное “Я” и Армянский вопрос, Москва: АО “Арио-Никс”, 1995.
- 3.35. Арш Г., Этеристкое движение в России, Освободительная борьба

греческого народа в начале XIX в. и русско – греческие связи, Москва: Наука, 1970.

3.36. Арш Г., Тайное общество “Филики Этери”, Из истории борьбы Греции за свержение османского ига, Москва: Наука, 1965.

3.37. Балканские исследования. Вып. 11, Политические, общественные и культурные связи народов СССР и Греции (XIX-XX вв.), М.: Наука, 1989.

3.38. Восточный вопрос во внешней политике России, Конец XVIII - начало XX в., Москва: Наука, 1978.

3.39. Галкин И. С., Дипломатия европейских держав в связи с освободительным движением народов Европейской Турции в 1905-1912 гг., Москва: Изд-во Моск. Ун-та, 1960.

3.40. Дружинина Е., Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года, Москва: Изд-во Акад. Наук СССР, 1955.

3.41. Инджикян О. Г., Буржуазия Османской империи, Ер.: Изд-во АН Арм. ССР, 1977.

3.42. История Дипломатии (под редакцией ак. В. П. Потемкина), Том второй, Дипломатия в новое время (1872 – 1919 гг.), Москва: Госполитиздат, 1945.

3.43. Мак-Коан К., Наш новый протекторат. Описание географических, этнографических и экономических свойств Турецкой Азии, М.: Унив. Тип., 1884.

3.44. Кемаль М., Путь новой Турции 1919-1927, т. 1, Первые шаги национально-освободительного движения 1919, Москва: Литиздат, 1929.

3.45. Корсун Н. Г., Греко – Турецкая война 1919 – 1922 гг., Москва: Гос. Военное изд. Наркомата Обор. СССР, 1940.

3.46. Малкидис Ф., История Греков Понта, Александруполис: Изд. Союз. Репатриантов Области Эврос, 2010.

3.47. Миллер А. Ф., Краткая история Турции, Москва: Госполитиздат, 1948.

3.48. Международные отношения на Балканах, 1815-1830 гг., Москва: Наука, 1983.

3.49. Нарочницкая Л., Россия и национально-свободительное движение на Балканах 1875-1878 гг., Москва: Наука, 1979.

3.50. Никитина Т. В., Греция накануне Первой мировой войны, особенности внутривосточного развития, Москва: Изд-во МГУ, 1984.

3.51. Новичев А., Турция. Краткая история, Москва: Наука, 1965.

3.52. Ованнисян Р. Г., Международные отношения Республики

Армения, 1918 – 1920 гг. (Пер. с англ. Г. Г. Махмурян); Институт истории НАН Армении. – Ер.: Тигран Мец, 2007.

3.53. Петросян Ю., Османская империя, могущество и гибель, Москва: Наука, 1990.

3.54. Розен Д., История Турции от победы реформы в 1826 г. до Парижского трактата в 1856 году.- Часть 2: От вступления на престол Абдул-Меджида до Парижского трактата в 1856 году., СПб., 1872.

3.55. Сафрастьян Р., Доктрина османизма в политической жизни Османской империи (50-70 гг. XIX в), Ереван: Изд- во АН Арм. ССР, 1985.

3.56. Сенкевич И., Россия и Критское восстание 1866-1869 гг., Москва: Наука, 1970.

3.57. Увичини М. А., Изображение современного состояния Турции в географическом, статистическом, религиозном и военном отношениях, (Пер. с франц.), СПб: Тип. П. Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1854.

3.58. Улуныан Ар., Политическая история современной Греции, Москва: ИВИ РАН, 1998.

3.59. Харалампидис М., Фотиадис К., Понтийцы, Право на память, Салоники: Изд. “КЕПОМЕ”, 2004.

3.60. Шамсутдинов А. М., Национально-освободительная борьба в Турции 1918-1923 гг., Москва: Наука, 1966.

3.61. Шеремет В., Османская империя и Западная Европа. Вторая треть XIX в., М.: Наука, 1986.

3.62. Шеремет В. И., Турция и Адрианопольский мир 1829 г.: Из истории Восточного Вопросы, Москва: Наука, 1975.

Բ. Անգլերեն

3.63. Ahmad Feroz, The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish politics 1908 – 1914, Oxford: Clarendon, 1969.

3.64. Alexandris A., The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974, Athens: Centre for Asia Studies, 1992.

3.65. Akçam T., A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility, London: Constable, 2007.

3.66. Armenian Pontus, The Trebizond-Black Sea Communities (edited by Richard G. Hovannisian), California: Mazda Publishers, Inc., 2009.

3.67. Barton J., Story of Near East Relief (1915-1923)“An Interpretation, New York: Macmillan, 1930.

- 3.68. Bierstadt E. H., *The Great Betrayal, A Survey of The Near East Problem*, New York: Robert M. McBride and Company, 1924.
- 3.69. Boyajian D. H., *Armenia: The Case for a Forgotten Genocide*. Westwood, New Jersey: Educationed Book Crafters, 1972.
- 3.70. Charalambidis M., *The Pontian Question in the United Nations*, Thessaloniki: Pontian Society of Thessaloniki "Euxinos Leschi", 2004.
- 3.71. Churchill W., *The World Crisis-The Aftermath*, New York: Charles Scribner's Sons, 1929.
- 3.72. *Crossing the Aegean, An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, /Edited by René Hirschon/, New York–Oxford: Berghahn Books, 2006.
- 3.73. Dadrian V., *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Providence - Oxford: Berghahn Books, 1995.
- 3.74. Dadrian V., *Warrant For Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict*, New Brunswick: Transaction Publish., 1999.
- 3.75. Economides D. E., *The Pontus and the Right Claims of its Greek Population: Topographical, Ethnographical and Historical Study: With Two Maps and Various Statistics*, Constantinople: Imprimerie Française Léandre Mourkidès, 1920.
- 3.76. David Gaunt, *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim - Christian Relations in Eastern Anatolia during World War I*, Piscataway, NJ:Gorgias Press, 2006.
- 3.77. Greene Fr., *Armenian Massacres or The sword of Mohammed*, Washington: American Oxford Publ., 1896.
- 3.78. Hassiotis I., *The Greeks and the Armenian Massacres (1890-1896)*, Texas- Austin: Neo-hellenika 4, 1981.
- 3.79. Housepian M., *Smyrna 1922, The Destruction of a City*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, Inc., 1971.
- 3.80. Hovhannisyan N., *The Armenian Genocide, Armenocide –The Most Genocidal Genocide*, In *Ten Languages of the World*, Yerevan: «Zangak-97», 2009.
- 3.81. Hovannisian R., *Armenia on the Road to Independence 1918*, Berkley - Los Angeles: University of California press, 1967.
- 3.82. Horton G., *The Blight of Asia: An Account of the Systematic Extermination of Christian Populations by Mohammedans and of the Culpability of Certain Great Powers, with the True Story of the Burning of Smyrna*, Indianapolis: The Bobbs-Merrill Company Publishers, 1926.

- 3.83. Howard Harry N., *The Partition of Turkey, A Diplomatic History 1913-1923*, New York; Howard Fertig, 1966.
- 3.84. Karpat K. H., *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1985.
- 3.85. King W. H., *Turkish Atrocities in Asia Minor*, Washington: United States Governement Printing Office, 1992.
- 3.86. Kofos Evangelos, *Greece and the Eastern Crisis 1875-1878*, (With a Foreword by W. N. Medlicott), Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1975.
- 3.87. Krikorian M. K., *Armenians in the Service of Ottoman Empire 1860-1908*, London: Routledge & Kegan Paul, 1977.
- 3.88. Ladas S., *The Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey*, New York: The Macmillan Company, 1932.
- 3.89. London Committee of Undreemed Greeks, *The Liberation of the Greek People in Turkey*, Manchester: Norbury Natzio & Co., 1919.
- 3.90. Marriott J. A. R., *The Eastern Question, A Historical Study in European Diplomacy*, Oxford: Clarendon Press, 1951.
- 3.91. McCarthy J., *Muslims and Minorities, The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York and London: New York University Press, 1983.
- 3.92. Melson R., *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*. Chicago: The University of Chicago Press, 1992.
- 3.93. Milton G., *Paradise Lost: Smyrna 1922, The Destruction of a Christian City in the Islamic World*, New York: Basic Books, 2008.
- 3.94. Morgenthau H., *Ambassador Morgenthau's Story*. Garden City-New York: Doubleday, Page & Co., 1918.
- 3.95. Morgenthau H., *I was sent to Athens*, New York: Doubleday, Doran & Co., 1929.
- 3.96. Morgenthau H., *Secrets of The Bosphorus*, London: Hutchinson & Co., 1918.
- 3.97. Murat J., *The Great Extription of Hellenism and Christianity in Asia Minor, the Historic and Systematic Deception of World Opinion Concerning the Hideous Christianity's Uprooting of 1922*, Miami-Florida: A Triantafillis publ., 1999.
- 3.98. Naayem J., *Shall this Nation Die*, New York: Chaldean Rescue, 1921.
- 3.99. Pallis A. A., *Greece's Anatolian Venture and After, A Survey of the Diplomatic and Political Aspects of Greek Expedition to Asia Minor (1915-*

1922), London: Methuen, 1937.

3.100. Papadopoulos A., Persecution of the Greeks in Turkey before the European War, New York; Oxford University Press American Branch, 1919.

3.101. Pears E., Turkey and Its People, London: Methuen & Co., 1912.

3.102. Photiades K., The Annihilation of the Greeks in Pontus by the Turks: Tübingen: Union of the fighters for the Liberation of the Greek Lands seized by Turkey, 1987.

3.103. Rummel R., Statistics of Democide: Genocide and Mass Murder since 1900, Munster: Lit, 1998.

3.104. Sacher H., The Emergence of the Middle East: 1914-1924, New York: Alfred A. Knopf, 1969.

3.105. Shaw Stanford J., Shaw Ezel Kural, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume 2 : Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975, Cambridge - London-New York-Melbourne: Cambridge University Press, 1977.

3.106. Smith M. L., Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922, New York: St. Martin's Press, 1973.

3.107. Tashjian J., Turkey: Author of Genocide, The Centenary Record of Turkey 1822-1922, Boston-Massachusetts: 212 Stuart Street, 1965.

3.108. Three Genocides, One Strategy: Colloquium Proceedings: Thessaloniki: Kyriakides Brothers S. A., 2008.

3.109. Toynbee A. J., The Western question in Greece and Turkey. A study in the contact of civilizations, London: Constable and Co., 1922.

3.110. Tsirkinidis H., "At last we uprooted them..." The Genocide of Greeks of Pontos, Thrace and Asia Minor, through the French Archives, Thessaloniki: Kyriakides Brothers, 1999.

3.111. [Manchester League of Unredeemed Hellenes], Turkey's Crime: Hellenism in Turkey, Manchester: Norbury, Natzio & Co., 1919.

3.112. Walker Chr., Armenia: The Survival of a Nation, New York: St. Martin's Press 1980, 446 p.

3.113. Yale W., The Near East, A Modern History, Michigan: The University of Michigan Press, 1958.

3.114. Zürcher E. J., The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905 – 1926: Leiden: E. J. Brill, 1984.

Դ. Ժրանագրություն

3.115. Cuinet V., La Turquie d'Asie, vol. 2, Paris: Leraux, 1892.

3.116. Driault E., La Question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours, Paris: Felix Alcan, 1898.

3.117. Maccas L., L'Hellénisme de l'Asie Mineure: Son histoire, sa puissance, son sort, Paris-Nancy: Berger-Levrault, 1919.

3.118. Mandelstam A., Le Sort de l'Empire ottoman, Lausanne – Paris: Payot et cie, 1917.

3.119. Svoronos N., Histoire de la Grèce moderne, Paris: Presses Universitaires de Paris, 1964.

Ե. Նույնպես

3.120. Διωγμοί των Ελλήνων εν Θράκη και Μικρασία: Αυθεντικάί εκθέσεις και επίσημα κείμενα: Έκκλησις προς το ελληνικόν γένος και την δημοσίαν Γνώμην του πεπολιτισμένου κόσμου, Επιτροπή των εν Μυτιλήνη Μικρασιατών Προσφύγων, Αθήνα: Πανελληνίου Κράτους, 1915.

3.121. Λαμέρας Κ., Η Περί Μικράς Ασίας και των εν Αυτή Κρυπτοχριστιανών, Αθήνα: Τυπογραφείου Γ. Η. Καδέργη & Σίας, 1921.

3.122. Μαλκίδης Θ., Η Γενοκτονία των Ελλήνων. Θράκη, Μικρά Ασία, Πόντος, Λευκωσία: Εκδόσεις Αιγαίον, 2010.

3.123. Το Μαρτυριον του Ποντου, Ελληνικός Σύλλογος Κοινωνίας Εθνών, Αθήνα: Αλεξ. Βιτσικουνακη, 1922.

3.124. Ενεπεκίδης Π. Κ., Οι διωγμοί των Ελλήνων του Πόντου (1908-1918), Αθήνα: Συλλόγου Ποντίων Αργοναύται-Κομνηνοί, 1962.

3.125. Ραμαζιάν Σ., Ιστορία των Άρμενο - Έλληνικών στρατιωτικών σχέσεων και συνεργασίας, Αθήνα: Εκδοτική Παραγωγή 2010. [Ռաւազյան Ս., Հայ-հույնական բազմալիակ առնչությունները և հարաբերակցությունը պարսկական, Արթուր, 2010] :

3.126. Φωτιάδης Κ., Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου, Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων Για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα: Ίδρυμά της Βουλής των Ελλήνων, 2004.

3.127. Φωτιάδης Κ., Οι Εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου, Θεσσαλονίκη: Εκδότικος Οικος Αδελφών Κυριακίδη, 1988.

3.128. Φωτιάδης, Κωνσταντίνος Ε.; Χαραλαμπίδης, Μιχάλης, Πόντιοι: Δικαίωμα στη μνήμη, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ποντιακών Μελετών, 1987.

Զ. Չիրապարակված աշխատություններ

3.129. Hofmann T., Co-Victims in Genocide: The Christians during the last decade of Ottoman Rule.

4. Պարբերական մամուլ

- 4.1. «Արօր», Ա փարի, N6, 1910, էջ 184:
 4.2. «Բիւզանդիոն», ապրիլի 14, 1914; 2 հունիսի, 1914; 5 հունիսի, 1914; 9 հունիսի, 1914:
 4.2. Վերջին լուր, 6 հունիսի, 1921; 22 հունիսի, 1921:
 4.3. «The New York Times», 21 օգոստոսի 1916; 21 մարտի 1919; 10 հուլիսի 1921; 22 սեպտեմբերի 1922; 24 սեպտեմբերի 1922; 27 սեպտեմբերի 1922:
 4.4. «The Times», 21 մարտի 1919; 26 հոկտեմբերի 1921; 8 հունիսի 1922:
 4.5. «The Scotsman», 19 հունիսի 1914; 11 հունվարի 1915, 15 հուլիսի 1915; 18 օգոստոսի 1921; 12 սեպտեմբերի 1921; 7 հոկտեմբերի 1921:

5. Հոդվածներ և հրապարակումներ

- 5.1. Ավագյան Ա., Պանթյուրքիզմի գաղափարախոսության ընդունումը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության երրորդ և չորրորդ համագումարներում, «Նայոց ցեղասպանություն. պատմաբաններ և դասեր», Երևան, 1995, հ. 3, էջ 5-20:
 5.2. Անասյան Ն., Նայ-հունական ազապագրական պայքարի մի էջ Կանդիայի պատերազմի շրջանից (XVII դար), ՆՄՄԿ ԳԱ «Տեղեկագիր» հասարակական գիտությունների, 1954, թիվ 3, Երևան: ՆՄՄՆ ԳԱ հրատ., էջ 85 - 99:
 5.3. Բարթիկյան Հր., Ռուսաստանի և Խորհրդային Միության հույները: Վերաբնակեցումներ և փոխադրություններ: Պատմա-բանասիրական հանդես, 1999, թիվ 2-3, Երևան: ՆՄ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 397 - 407:
 5.4. Բարթիկյան Ն. Մ., Հունական «Տիգրա» հանրագիտարանը Նայաստանի և հայերի մասին, Պատմա - բանասիրական հանդես, 1981, թիվ 2, Երևան: ՆՄՄԿ ԳԱ հրատ., էջ 290 - 299:
 5.5. Զուլպյան Մ Ա., «Դեվժիրմե»-ն (մանկահավաքը) Օսմանյան կայսրությունում ըստ թուրքական և հայկական աղբյուրների, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1959, թիվ 2-3, Երևան: ՆՄՄՆ ԳԱ հրատ., էջ 247 - 256:

5.6. Համբարյան Ա., Արևմտահայերի թվաքանակի հարցի շուրջ, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1969. թիվ 2, Երևան: Համալսարանի հրատ., էջ 98 - 114:

5.7. Նայկական հարցը Նաշտրության կոնֆերանսի առաջ, Նայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր, թիվ 5, Երևան: Նայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հրատ., 2002, էջ 154-167:

5.8. Նայկական հարցը Նաշտրության կոնֆերանսի առաջ, Նայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր, թիվ 6, Երևան: Նայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հրատ., 2002, էջ 105-118:

5.9. Միրզոյան Ա., Թուրքիայում ազգայնական շարժման հարցի շուրջ 1918-1919 թթ., Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Եր.: ՆՄ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., պր. XVI, 1996, էջ 125-142:

5.10. Քիլիմջյան Գ., Երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության հարցի շուրջը, «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, թիվ 8, 1970, Երևան: ՆՄՄԿ ԳԱ հրատ., էջ 11 - 16:

5.11. Քիլիմջյան Գ., Թուրք-հունական հարաբերություններն Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին (1913-1914), «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, 1976, թիվ 10, Երևան: ՆՄՄԿ ԳԱ հրատ., էջ 32 - 41:

5.12. Улуян Ар., К истории армяно-греческих отношений в 1918-1919 гг., Историко-филологический журнал, 1987, N4, Ереван: Изд. Акад. Наук. Арм. ССР, с. 230 - 233.

5.13. Adalian R. P., “Comparative Policy and Differential Practice in the Treatment of Minorities in Wartime: the United States Archival Evidence on the Armenians and Greeks in the Ottoman Empire”, *Journal of Genocide Research* (2001), 3(1), pp. 31-48.

5.14. Dadrian V. N., “The Determinants of the Armenian Genocide”. Working Paper GS 02. Yale Center for International and Area Studies. H. F. Guggenheim Foundation, 1998, pp. 1 - 32.

5.15. Dadrian V., “Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources” –Genocide: A Critical Bibliographic Review, Vol. 2 (ed. Israel Charny), New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1991, pp. 86-138.

5.16. Dadrian V. N., “Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide,” *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*, /ed. Richard G. Hovannisian/ New York: St. Martin’s Press, 1992, pp. 280-310.

5.17. Karajian S. J., An Inquiry Into the Statistics of the Turkish Genocide of the Armenians 1915-1918, *The Armenian Review* 25 (Winter 1972), pp. 3 – 44.

5.18. Hassiotis I., "The Armenian Genocide and the Greeks: Response and Records (1915-1923)", *The Armenian Genocide; History, Politics, Ethics* (ed. R. Hovannisian), New York: St. Martin's Press, 1992, pp. 129-151.

5.19. Hassiotis I., "Shared Illusion: Greek – Armenian Co-operation in Asia Minor and the Caucasus (1917-1922)", *Greece and Great Britain during World War I*, Thessaloniki: Institute of Balkan Studies, 1985, pp. 144 – 160.

5.20. Nikolaos Hlamides, The Greek Relief Committee: America's Response to the Greek Genocide, *Genocide Studies and Prevention*, Volume 3, No. 3, December 2008, pp. 375 - 388 .

5.21. Sartiaux F., Le Sac de Phocée et l'Expulsion des Grecs Ottomans d'Asie-Mineure en Juin 1914, *Revue des Deux Mondes*, 15 Décembre Paris, 1914, pp. 654 – 686.

5.22. Travis Hannibal, "Native Christians Massacred": The Ottoman Genocide of the Assyrians during World War I, *Genocide Studies and Prevention*, Volume 1 No. 3, December 2006, pp. 327-371.

5.23. Uğur Ümit Üngör, "Seeing like a Nation-State: Young Turk Social Engineering in Eastern Turkey, 1913-1950", *Journal of Genocide Research*, Vol.10, No.1 (2008), pp.15-39.

6. Նամացանց

- 6.1. <http://www.greek-genocide.org/pontus>.
- 6.2. http://www.greek-genocide.org/ottoman_greek_deputies.html
- 6.3. <http://www.hecucenter.ru/word-files/Tsirkinidis%20Gr.doc>
- 6.4. <http://www.neolaia.poe.org.gr/default.aspx?catid=179>
- 6.5. http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/genocide.shtml

SUMMARY

GEVORG VARDANYAN

THE GREEK POPULATION IN THE OTTOMAN EMPIRE AND THE ASIA MINOR DISASTER (1914 - 1923)

This book presents and analyzes the mass deportations and massacres of the Greek people in Turkey from 1914 to 1923. At the beginning of the 19th century the national liberation movement of the Greek population of the Ottoman Empire ended with the independence of Greece in 1830. The reforms launched in the 19th century did not solve the question of equality of the Muslims and the Christian minorities of the Empire. In the second half of the 19th century the Greek people continued the national struggle predominantly in Crete: separate demonstrations were held in Thessaly, Epirus and other regions as well. However, they all were subjected to the authoritarian politics of pressure.

From the end of the Second Balkan War until the end of the World War I the Greek population of Eastern Thrace and Western Asia Minor were forcibly deported and massacred by the Young Turks. The main developments started in the Black Sea region (Pontus) in April 1916. Hundreds of thousands of Greeks were deported till the end of the war. The men were forced to hard work in labor battalions and later killed, and then the lynching of the peaceful population followed. The Greeks' economy was largely damaged as well. The Young Turk's genocidal policy implemented against the Armenians and the Greeks in terms of methods was almost the same, yet there are significant differences as well and these peculiarities are discussed in the last chapter of this book.

After the Mudros armistice the persecutions of the Greek population continued by the Turkish nationalistic groups formed in the territory of the Empire. The campaign against the Greeks was notably enlarged during the Greco-Turkish war from 1919 to 1922. Notwithstanding the existence of the Greek self defending groups, almost the whole Greek population of Pontus was deported and slaughtered. In September 1922 the Turkish army attacked and captured Smyrna -the largest Greek city of Asia Minor. The city was put to fire and 100 000 – 120 000 Greeks and Armenians were massacred. The rest of the Greek population was deported to Greece.

During the Lausanne Conference (November 1922 - July 1923) Greece that had already lost the Greco-Turkish war of 1919-1922 had to sign "The

Convention between Greece and Turkey Concerning the Exchange of Greek and Turkish populations” which in fact “legalized” the deportation of almost 1.5 million Greeks from Turkey and the extermination of hundreds of thousands people. Due to the efforts of the Greek delegation the Ecumenical Patriarchate and the Greek inhabitants of Constantinople were not included in the exchange.

The comparison of the records of the Greek Ecumenical Patriarchate of Constantinople, the testimonies of the eyewitnesses, the accounts of the Turkish and pro-Turkish authors, and the contemporary data of the Genocide Studies, shows that from 1914 to 1923 in consequence of the anti Christian policy of the Young Turks and Kemalists in Eastern Thrace, Pontus and Asia Minor 500.000-1.000.000 Greeks were killed.

It should be stated that in the first quarter of the 20th century the Greeks and the Armenians took serious steps to cooperation. During the Armenian Genocide many Greeks saved hundreds of Armenians, and the latter assisted their co-believers as well. The collaboration between the two nations was especially strengthened in the years of the first Republic of Armenia (1918-1920). In particular, at the Paris Peace Conference (1919-1920) the Armenian and the Greek delegations while stating their claims supported each other. Moreover, some steps towards cooperation were taken by the Greek Archbishop of Trebizond and the Government of the Republic of Armenia. During the Greco-Turkish war a number of Armenians fought for Greece.

Խորհուրդների և աջակցության համար խորին շնորհակալություն եմ հայտնում ԳԱԱ ակադեմիկոս լուսահոգի Մանվել Զուլալյանին:

Աշխատանքը տպագրության պատրաստելու գործում ցուցաբերած աջակցության համար շնորհակալություն եմ հայտնում պ. գ. թ. Թեհմինե Մարտոյանին և պ. գ. թ. Արամ Միրզոյանին:

Սրբագրիչ՝ Ազատուհի Աղբաբյան
Նամակարգչային շարվածքը՝ Արուսյակ Օհանյանի

Տպագրությունը՝ օֆսեր:
Թուղթը՝ օֆսեր:
Տպաքանակը՝ 300

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է «ԿՈԼԼԱՋ» ՏՊԱԳՐԱՏԱՆԸ
Երևան, Սարյան 4
Նեռ.՝ (374 10) 52 02 17
Էլ. փոստ՝ collage@arminco.com
www.collage.am

Գևորգ Վրանյանի Վարդանյան. պատմական գիտությունների թեկնածու

Ծնվել է 1986 թ. ՆՇ Չարենցավան քաղաքում: 2003 թ. ավարտել է Չարենցավանի 2-րդ միջնակարգ դպրոցը: 2003-2008 թթ. ուսանել է ՆՊՄՆ-ի Պատմության և իրավագիտության ֆակուլտետում: 2008-2011 թթ. սովորել է ՆՇ ԳԱԱ Նայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի ասպիրանտուրայում: 2011 թ. ՆՇ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտում պաշտպանել է թեկնածուական արեւնախոսություն՝ «Նունական բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում և հույների կոտորածները 1914-1923 թթ.» թեմայով: 2010 թվականից աշխատում է ՆՇ ԳԱԱ Նայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտում: Նեղինակ է ավելի քան մեկ տասնյակ գիտական հոդվածների, գեկուցումներով հանդես է եկել մի շարք գիտաժողովներում:

Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակն ընդգրկում է Նայոց ցեղասպանության, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրությունում հույների պատմության հարցերը:

«Նույն բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում և Փոքրասիական աղեկը (1914-1923թթ.)» աշխատությունը հեղինակի առաջին մենագրությունն է:

Gevorg Vardanyan. Ph.D. in History

Gevorg H. Vardanyan was born in 1986 in Charentsavan, Republic of Armenia. During 1993-2003 he studied in the secondary school N2 in Charentsavan. In 2008 he graduated from the Faculty of History and Jurisprudence of Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan. From 2008 to 2011 he was a Ph.D student at the Armenian Genocide Museum-Institute (The Department of Comparative Genocide Studies). Gevorg Vardanyan received his Ph.D. from the Institute of Oriental Studies of the Armenian National Academy of Sciences in 2011. Since 2010 he has been working at the Armenian Genocide Museum-Institute. He is an author of more than ten scholarly articles and has participated in a number of conferences. His research interests include the history of the Greek population in the Ottoman Empire and the Armenian Genocide.

The present volume titled "The Greek Population in the Ottoman Empire and Asia Minor Disaster (1914-1923)" is the author's first monograph.

